

Fekete Lajos — Nagy Lajos
BUDAPEST TÖRTÉNETE
A TÖRÖK KORBAN

BUDA
HUNGARIE CAPVT
s. vulgo OFEN.

C.

D.

E.

F.

1878

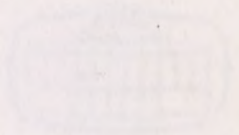
*Diue Veranus nunc Miskita. D. Colles vineferi. E. Baza Budensis.
ulax facinus perpetrandum paratum. Delli vulgo appellatur:
quibus lese plura in descriptionibus Turcicis Ioannis Lewenclau.*

FEKETE LAJOS—NAGY LAJOS

BUDAPEST TÖRTÉNETE
A TÖRÖK KORBAN

BUDAPEST TÖRTÉNETE

A TÖRÖK KORBAN

FELVÉTELEK ÉS TIRAJTÁSOK

1914. ÉVI
KÖNYV

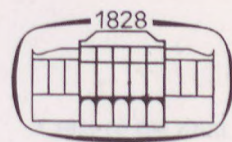
KIRKSTEN HANDELS- og SAGTJENESTE

BUDAPEST TORTEKÉT

A TOROK KORBAZ

50402
MEGJELENIK BUDAPESTI
KÖZLEMÉNYEK ÉS ÉRTEKEZÉSEK
-200- FÜZETEK ÉS ALKALMAZÁSOK
9854
FEKETE LAJOS—NAGY LAJOS

BUDAPEST TÖRTÉNETE A TÖRÖK KORBAN

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1986

MTA
KIK

504931

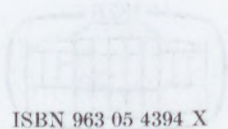
KÜLÖNLENYOMAT A BUDAPEST TÖRTÉNETE II. KÖTETÉBŐL

(BUDAPEST TÖRTÉNETE A KÉSŐBBI KÖZÉPKORBAN ÉS A TÖRÖK HÓDOLTSÁG IDEJÉN).

SZERKESZTETTE: GEREVICH LÁSZLÓ ÉS KOSÁRY DOMOKOS, 335 436. OLDAL.

BUDAPEST TÖRTÉNETE
A TÖRÖK KORBAN

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

© AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1974 · FEKETE LAJOS JOGUTÓDJA, NAGY LAJOS JOGUTÓDJA

1944
1945
1946
1947
1948

MEGJELENIK BUDA VISSZAFOGLALÁSÁNAK 300. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

104932

TARTALOMJEGYZÉK

I. VISSZAFOGLALÁSI KÍSÉRLETEK	11
Az 1542. évi visszafoglalási kísérlet (11) Az 1598. évi ostrom Újabb kísérlet Buda visszafoglalására 1602-ben Pest visszafoglalása (12) Buda 1603. évi ostroma (16) Bocskai a rákosi mezőn A zsitvatoroki béke (1606) (17)	
II. A HÁROM VÁROS ÉS KÖRNYÉKÉNEK HELYRAJZA	19
1. BUDA	19
A) Városkapuk és bástyák	19
Bécsi kapu Mezei kapu, Vízi kapu, Lihegő kapu Kisebb kapuk A várfal és a bástyák (19) A várfal erősítései (20)	
B) A belső és középső vár	21
A belső vár terei és kapui (21) A középső vár utcarendje (22) A mahallék (23)	
C) Középületek, kereskedelmi központok, templomok	24
Pasa-palota Katonai épületek Hivatali helyiségek Piachelyek Dzsámik (24) A volt királyi palota (25)	
D) A „varos” (Víziváros)	26
Külső védelmi öv Bástyák és kapuk (26) Utcahálózat Templomok (27) Forgalmi központok (28)	
E) Tabán (Debágháne)	29
Tabáni fürdők Gellérthegyi erőd (29)	
F) Lőpormalom (Barutháne)	30
Fürdők Gűlbaba türbéje (31)	
G) A budai hegyvidék, szigetek	31
A Szabadság-hegy és környéke (31) Kelenföld A Gellérthegytől délre Szigetek Élpusztult falvak (32)	
2. Pest	32
A) Városhal	32
B) Utcahálózat	33
C) Templomok, fürdők, középületek	33
D) Pest város határa	34
3. A VÁROSKÉP VÁLTOZÁSA BUDÁN ÉS PESTEN	34
Utcakép (34) Köztisztaság Tűzvészek (36) Pest pusztulása (37)	
4. ÓBUDA ÉS A KÖRNYÉKBELI JOBBÁGYFALVAK	38
Környékbeli jobbágyfalvak (38)	

III. GAZDASÁGI ÉLET	41
1. IPAR	41
A) A nem mohamedán iparosok	41
Foglalkozási megoszlás Budán (41) Foglalkozási csoportok aránya Az iparosok száma Pesten (42) Az iparosok száma Óbudán (43)	
B) A török iparosok száma és szerepe	44
A török iparosok száma Bőripar Fazekasipar (45) Kovácsok és ötvösök Posztógyártás Építőipar (46) Ácsok Az ipari munka kisszerűsége (48)	
2. MEZŐGAZDASÁG	48
Szőlőművelés (48) Gyümölcsösökertek Állattenyésztés Földművelés (49)	
3. KERESKEDELEM	49
A) A budai vám fogalma a XVI. században	49
A vámolás (49) A vámbevétel összege Élelmiszer-forgalom Ruházkodási cikkek forgalma (50) Nyersanyag-forgalom (51) Háztartási cikkek forgalma Építőanyag-forgalom (52)	
B) Üzletek, piac, vásár	52
Árucarnokok (52) Áruszállítás Boltok A kereskedelem fellendülése a XVII. század elején A török áruk vonzóereje Vásárok (53)	
C) Mértékek és pénz	54
Mértékek Pénz (54)	
D) A kereskedők	54
Magyar kereskedők (54) Zsidó kereskedők Szláv és török kereskedők Budai és pesti kereskedők (55)	
E) Kincstári és földesúri jövedelmek	56
Bérletek Földesúri jövedelmek Az előkelők anyagi kötelezettségei (56)	
IV. TÁRSADALMI VISZONYOK ÉS TÁRSADALMI ÉLET	59
1. BUDA LAKOSSÁGA	59
A) Vallási megoszlás	59
Magyar keresztények (59) Zsidók Koptok Mohamedánok (60)	
B) Népi vagy nyelvi megoszlás	61
Buda elszlávosodása Törökök (61) Nyelvi megoszlás (62)	
Ā) Lakóhely szerinti megoszlás	62
Magyarok, olaszok, zsidók (52), Törökök, szlávok (63)	
2. PEST LAKOSSÁGA	63
Magyarok — Helyőrség — A lakosság összetételének változása (63)	
3. ÓBUDA LAKOSSÁGA	63
4. MOHAMEDÁN (TÖRÖK) CSALÁDI ÉS MINDENNAPI ÉLET	64
Házasságkötés — Többnejűség (64) Gyermekek — Asszony — Házi eszközök Étkezés (65) Lakodalom Borivás Kávé (66) Cselédek, szolgák (67) Ruházkodás Hajviselet — Orvoslás (68) Tisztálkodás Társadalmi érintkezés (69)	

V. KÖZIGAZGATÁS, VÁROS-
IGAZGATÁS

.....	71
1. A TÖRÖK JOGRENDSZER	71
Mohamedán vallási jog — A török világi jog (kánun) (71) Werbőczy a magyar nemzet főbírája (72)	
2. A VÁROSI IGAZGATÁS	72
Budai bírák és esküdtek (72) Az óbudai tanács A pesti magyar bírák Kethüdák, vajdák, kenézek — Eminek és basik (73) Városbiztos és városgazda (74)	
3. A BUDAI TÖRÖK PÉNZÜGYI FŐHATÓSÁG (DEFTERDÁR)	74
A pénzügyi defterdár (74) A birtok-defterdár (75)	
4. A TÖRÖK BÍRÓ (KÁDI) ÉS A MÜFTI	75
A kádi bírói tevékenysége A kádi közigazgatási tevékenysége (75) A kádi hivatala — A kádi fizetése — „A mohamedánok vénje” (műfti) (76)	
5. A BUDAI BEJLERBEJEK (PASÁK)	76
A budai bejlerbejek rangja (76) A bejlerbejek pályafutása — A budai pasák katonai működése (77) A budai pasák diplomáciai működése Viselkedésük a tárgyalásokon — Írásbeli közlések — Hatalmuk tudata (78) Követek fogadása — Magatartásuk a XVII. században — Ámítás és félrevezetés (79) A budai pasák mint tartományi parancsnokok A budai pasák közigazgatási, bírói hatalma A pasák működési ideje (80) Vádak a budai pasák ellen — A pasák „udvara” (diván) (81) A pasák magyar nyelvű levelezése Magyar íródiákok Hatalom és az alattvalók (82)	
VI. EGYHÁZAK, ISKOLÁK, IRODALOM	85
1. KERESZTÉNY EGYHÁZAK BUDÁN ÉS PESTEN	85
Budai „magyar” templom — Felekezetek versengése Katolikusok és protestánsok Budán a XVI. században — Budai protestánsok a XVII. században Budai katolikusok a XVII. században (85) Protestánsok Pesten Katolikusok Pesten a XVII. században Görögkeletiek Budán és Pesten (86)	
2. ZSIDÓ HITKÖZSÉGEK BUDÁN	87
Zsinagógák Zósidóváros (87)	
3. PROTESTÁNS EGYHÁZ ÓBUDÁN	87
4. MOHAMEDÁN EGYHÁZ	88
Dzsámik és mecsetek Egyházi alkalmazottak (88) Dervisek Tekkék (90) Gülbaba tekke Női szerzetes rendek Jótékony alapítványok (vakuf) (91)	
5. MOHAMEDÁN ISKOLÁK	92
Elemi iskolák (mekteb) (92) Medresszék A tanítás (93)	
6. A TÖRÖK VILÁGI IRODALOM	94
Egy tisztviselő könyvtára Népelemek Dicsőítő versek (94) A budai könyvtár Költészeti kapcsolatok Jövevényszavak (95)	

VII. BUDA VISSZAFoglalása	97
Az erőviszonyok megváltozása (97)	
1. AZ 1684. ÉVI OSTROM	97
Pest megszállása Az ostromlók és védők létszáma (97) A Víziváros elfoglalása Az érdi esata Az ostrom Kísérllet Buda felmentésére Sikertelen roham Ostromzár (98) Visszavonulás (99)	
2. AZ 1686. ÉVI OSTROM	99
Az ostromló sereg létszáma A vár védelmi rendszere Pest elfoglalása (100) A vár körülzárása A Víziváros elfoglalása Az ostromművek építése (101) Ostromárkok ásása A várfalak ágyúzása észak felől (102) A várfalak ágyúzása dél felől (103) A törökök kitérésai Az első roham észak felől Újabb roham dél felől A lőportorony felrobbanása (104) Álrohamok, török kitérés kísérlet A török felmentő sereg közeledése Az első általános roham A második általános roham A felmentő sereg megjelenése (105) Áttörési kísérlet Támadások észak és dél felől (106) Az utolsó felmentő kísérlet A döntő ostrom (107)	
IRODALOM	108

I. VISSZAFoglalási Kísérletek

Buda végleges megszállásával a török hatalom nemcsak a magyar népre mért súlyos csapást, hanem a Nyugat népeit is rémületbe ejtette: a török birodalom egyszerre több száz kilométert nyomult nyugat felé, s a „török veszély” többé nem távolról fenyegette Európa népeit.

A magyar főváros elestének híre után a német rendek a speyeri gyűlésen elhatározták: az egész birodalom hadát indít a török ellen. Azonnal kivetették az egyes államok által kiállítandó csapatok számát, és a hadjárat idejét is kitűzték a következő esztendőre.

Ferdinánd Habsburg herceg, János király halála után Magyarországnak egyedüli és jog szerint is kizárólagos királya, szintén mindent megtett, hogy a hadi vállalat sikerét a maga részéről is biztosítsa, s mint magyar király, ahhoz megfelelő erővel hozzájáruljon, és királyságához a fővárost is megszerezze. Ahova hatalma elért, ott sereget gyűjtött, ahol uralma még bizonytalan volt, ott szívós, céltudatos munkával párthíveinek számát igyekezett szaporítani. Gondja arra is kiterjedt, hogy a már török kézen levő főváros polgárait is megnyerje magának. Hogy a szerteszét hányódó budai polgároknak a hitet megtartsa és őket az otthon maradottakkal együtt magához edesgesse, Buda és Pest régi kiváltságait megerősítette és biztosította a két város lakosait, hogy régi szabadságukat az ő uralma alatt is teljes egészében élvezhetik.

A hadi készülődés a speyeri gyűlés határozata után nagy lendülettel megindult. A német államok a rájuk kivetett csapatokat kiállították s azok a következő tavaszon, 1542 júniusa elején gyülekezni kezdtek Bécs körül, s július 8-án megindultak Buda felé. A sereg mintegy harmincezer főből állt, fővezére Joáchim brandenburgi herceg volt, a „Fekete herceg”, ahogy őt a törökök nevezték. A német haderőhöz a magyarság is megfelelő számú csapatokkal, szintén mintegy harmincezer emberrel csatlakozott, ezeknek Perényi Péter és Zrínyi Miklós voltak a vezérei. Akkora sereg vonult a törökök ellen, amilyent a törökök Zsigmond király vagy Hunyadi János óta nem láttak magukkal szemben, és jogos volt a remény, hogy sikerül a török hatalmat visszaszorítani és a magyar fővárost is visszafoglalni, mielőtt az ott véglegesen megfészkelné magát.

Benn a budai várban már nem az előző évben budai helytartónak rendelt Szülejmán pasa parancsai szerint folytak az előkészületek az ellenséges támadás elhárítására, mert Szülejmán pasa pestisben még 1542 tavaszán meghalt. Helyébe Kücsük Báli került, akinek a pályája, mint akkoriban minden török katonáé, állandó harcban telt el, s új tisztében is nehéz harc, Buda megtartása volt a feladata. Erre a feladatra nemcsak ő maga készült a Budán állomásozó helyőrséggel, a birodalom belsejéből is indultak csapatok Buda megvédésére.

A felvonuló német és magyar seregek 1542 szeptember utolsó napjaiban Pest falai körül helyezkedtek el (179. kép), a várost körülzárták és lövetni kezdték. Pest városát Juszuf szandzsákbey védte, előbb csak kisebb erőkkel, de utóbb a török had zöme is a pesti oldalra kelt át, hogy már itt, Buda falai előtt felvegye a harcot a támadókkal.

Az első nagyobb összecsapás az ellenfelek között október 1-én folyt le. Az ostromlottak, a pesti városfalak mögül előtörő törökök támadták meg a magyar és német seregeket. Miután ezt a támadást Perényi Péter huszárjai és Móric szász herceg német lovasai sikeresen visszaverték, az ostromlók megkísérelték a kezdeményezést magukhoz ragadni. Tüzérségükkel rendszeres tűz alá vették a város falait és újonnan épített bástyáit, „egyetlen napon háromezerhatszáz golyót is kilőttek Pestre”, s amikor a falakat mintegy száz rőfnyi (hetven – nyolcvan méter) szélességben megrongálták, október 4-én rohamot indítottak a város ellen. Gyalogságuk három bástyát elfoglalt. A törökök azonban a falakon belül új töltéseket építettek, ezek mögött elszántan védekeztek, s a következő napon az ellenük indított általános rohamot visszaverték. Úgy látszik, sikerüket ők maguk is döntő fontosságúnak tartották, mert a későbbi fejleményeket be sem várva, mint döntő győzelmek után szokásuk volt, éjszakai kivilágítással hangos ünnepségeket rendeztek, úgyhogy Buda, „az örömtüzeztől úgy ragyogott, mintha egyetlen óriási parázs lett volna”.

Ezekkel a kisméretű és egyáltalán nem döntő jelentőségű harcokkal az ostrom, mindkét fél hadinépének várakozása ellenére, véget is ért. Az ostromlók vezérkara Joáchim herceg kívánsága szerint azt határozta, hogy további harc, újabb kockázat és kísérletezés nélkül elvonul

1542. évi
visszafoglalási
kísérlet

Pest alól. A Buda visszafoglalására felvonult hatalmas sereg tehát Buda ostromát meg sem kísérelve felszedte sátrait, s az ágyúkat és a nehéz poggyászt nagyjából hajókra rakva, az ostromot október 8-án „feloldotta”.

Az 1598. évi ostrom

Ötvenhat évvel az első ostrom, Joáchim brandenburgi herceg vállalkozása után került sor 1598-ban a török Buda második megostromlására (180. kép). A Buda ellen felvonuló sereg előcsapatai Pálffy Miklósnak és Nádasdy Tamásnak a vezetése alatt mintegy ötezer lovassal, továbbá a lengyel Stadniczky vezetése alatt mintegy ezer kozákkal előbb Vác felé nyomultak, majd Vácnál átkelve a Duna jobb partjára, október 3-án értek Buda alá. Nyomon követte őket a főssereg, a mintegy huszonezezer főnyi német gyalogság, továbbá megfelelő számú magyar gyalogság. Az egész haderő felett Mátyás főherceg parancsnokolt, aki néhány nappal a sereg után maga is Buda alá érkezett.

A császáriak a budai külső város cigányok lakta részét („zinganorum civitas exterior”) szinte harc nélkül megszállták, s október 10-én az északi városfalat, a mai Mártírok útjának a Bem József tér és a Széna tér közötti vonalán lövetni kezdték. A törökök a támadásra a várbeli bástyákról és a városfalak mögül tüzérségi tüzellel feleltek, s amikor Mátyás főherceg rohamot intézett a városfal ellen, a rohamozókat kemény ellenállással fogadták. A támadók áttörték a törökök első védelmi vonalát, és benyomultak az alsó városba. Erre a törökök futva a várba vagy a hídon át Pestre igyekeztek menekülni. Vagy négyszázan beszorultak az egyik vízivárosi mohamedán templomba, s végsőkig ellenállva, valamennyien életüket vesztették.

Az alsó város elvesztése igen megrémítette Buda török védőit. Nemcsak anyagi veszteségük volt jelentékeny — ott veszett negyven kisebb ágyújuk és vagy száz tevéjük —, hanem a védelem sikere iránt táplált hitük is megrendült. Ezért gellérthegyi erődjüket is felgyújtották, és odahagyták.

Buda török őrsege azonban az ostromlók támadásainak ellenállt, s mivel az időjárás is a várbelieknek kedvezett, az ostromlók nem tudtak további sikereket felmutatni. Megeredtek az őszi esők, melyektől ember-állat rendkívül sokat szenvedett s rendszeres ostromot folytatni szinte lehetetlenné vált. Több meghiúsult roham után az ostromlók, mintegy a maguk vigasztalására, Pest bevételét vették tervbe; a mindinkább kedvezőtlené váló időjárás miatt azonban utóbb erről is lemondtak, s belátva négy hét óta tartó szenvedéseik és reménykedéseik hiú voltát, november 3-án a vár alól elvonultak.

A Buda ellen indított támadás tehát sikertelenül végződött, és bár a háború tovább tartott, Buda visszavívásának gondolata egyelőre lekerült a császári haditanács terveiből. A következő évben, 1599 tavaszán előbb Pálffy Miklós lovasai feltűntek ugyan Buda környékén (181. kép), s a nyár végén a császári seregek másik nagy vezére, Schwarzenberg is megjelent Pest alatt, de csak portyázás és katonai hírnyerés céljából. Ostromot vagy támadást egyikük sem indított a két város ellen. A vállalkozások legnagyobb eredménye az maradt, hogy Pálffy Miklós emberei a budai pasát, Szülejmánt, aki a felső hévizeknél kilovaglás közben útjukba került, megszalasztották, majd amikor lováról lebukott, elfogták, és Bécsbe vitték.

Három évvel később, amikor a „hosszú háború” az ellenfelek kimerülésének jeleivel és megismételt békülési kísérletekkel már a kilencedik évében folyt, a császári hadvezetés, birtokába jutva a Buda elővárainak tekintett Fehérvárnak, Esztergomnak és Vácnak, 1602-re ismét Buda visszavívását tűzte ki a hadműveletek céljával.

A feladat megoldására Rudolf császár és király Russworm Hermann Kristóf tábornoknak adott megbízást, Russworm azonban nehézkes készülődéssel sok időt vesztett, miközben Fehérvár 1602. augusztus 29-én újból török kézre került, és így már kezdetben több nehézséggel találta magát szemben, mint amennyire felkészült. Viszont némileg segítségére jött az a körülmény, hogy a nagyvezér, Jemiszzi Haszan, egyrészt a császári hadak gyülekezését és esztergomi táborozását lebecsülve, másrészt Erdély megtámadásától nagyobb sikereket remélve, Budát védtelenül hagyta. A megrémült budaiak: a bejlerbej, Kádizádé Ali, a vár védője, Szufi Szinan, Lala Mehmed pasa, s végül a sokat tapasztalt öreg budai kádi, Habil efendi hiába igyekeztek a nagyvezért erről a tervéről lebeszélni. A „makacs albán” senkire nem hallgatott s megelégedve a budai helyőrség egyszerű megerősítésével, elindult Szolnok felé.

Russworm csapatai így csak a megerősített várőrséget találták maguk előtt, és szeptember 29-én különösebb ellenállás nélkül nyomultak a vár közelébe. Újlak táján a Margitszigetre, majd innen a pesti oldalra a Dunán hidat vertek, s a két várost mélyebbre ható előkészítés nélkül frontális támadással vívni kezdték.

Az első héten szép sikereket értek el. A Duna jobb partján felvonuló csapatok október 2-án egyetlen támadással elfoglalták a budai Vízivárost, s a komáromi naszádosok, miután a dunai hajóhidat leúsztatott fatöncökkel meg hajókkal széttepték és felgyújtották, Buda és Pest összeköttetését megnehezítették, és a küzdelmet a pesti oldalra is átvitték.

Az ostromló sereg összehíttett támadást intézett Pest ellen. Egyik részük október 6-ra virradó éjjelen az alföldi síkság felől rohanta meg a város falait, míg Russworm hajókon és csónakokon a

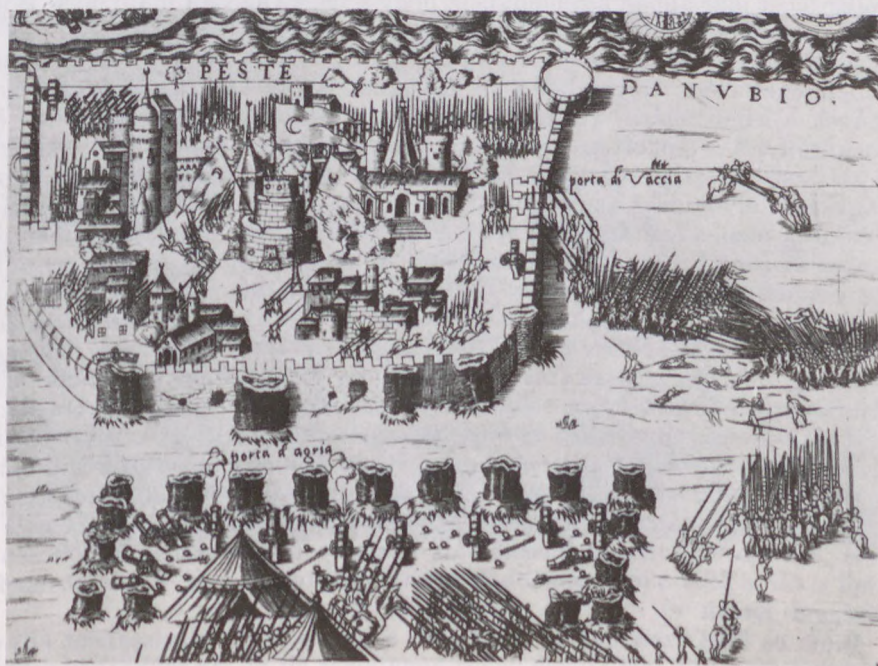
Duna felől nyomult a város ellen. A támadás sikerült, s a császári hadak megszállták Pestet, ahol ezer ló és azonfelül is értékes hadizsákmány jutott a kezükbe. A pesti törökök közül csak kevesen kerültek el a halált. Akik a harcból megmenekültek, alig néhány százan, az egyik Duna-parti nagy bástyába zárkóztak be, ott készültek az elkeseredett védekezésre. Megostromlásukra azonban nem került sor, mert amikor a hadilárma csillapodtával szabad elvonulás feltétele mellett felajánlották a bástya átadását, az ostromlók, attól tartva, hogy az eljövendő harcokban hátukat veszélyeztethetik, szívesen biztosították átvonulásukat a budai oldalra.

Az ostromlóknak a török tábori hadakat illető aggodalmi jogosak voltak. Az újonnan ki-nevezett pesti kapitány, Örsy Péter ugyanis alig teremtett a felégetett városban némi rendet, és alig kezdett a védelemre felkészülni, a rákosi mezőn feltűntek a török tábori hadak előcsapatai (október 13-án). Elöl a tatárok száguldoztak, aztán a lassabban mozgó csapatok tűntek fel, s végül Jemisdzsi Haszan is megérkezett, aki a budaiak segélykiáltásaira feladva erdélyi terveit, Szarvas alól sietve visszafordult. Serege mintegy harmincezer emberre rúgott.

A nagyvezér seregének megérkezése Buda körül új helyzetet teremtett. Russwurm kísérletet tett ugyan arra, hogy a törököket a rákosi mezőről visszaszorítsa, de azok Pest alatt erős állást építettek. Mivel folyami erőkben egyik fél sem múlta felül a másikat, a Budától és Pesttől dél felé a Duna két partján táborozó törökök, hajóik segítségével éppen úgy érintkezésben maradtak a budai várórséggel, ahogy az ostromlók is hajóhídjukon át egyetlen seregeként mozgathatták a Duna két partján működő csapataikat. S amikor hajóhídjukat a törökök szétszakították, a császáriak is csak hajók segítségével tartották fenn az érintkezést seregeik között. Minthogy az erőviszonyok a szárazföldi csapatoknál is körülbelül egyensúlyban voltak, Jemisdzsi Haszan seregei Pestet és a pesti őrséget ugyanúgy ostrom alatt tartották, mint odaát a császáriak Budát.

Hogy a rákosi mező felől fenyegető török támadásoktól a császári seregek megszabadul-hassanak, Pestről Örsy Péter és Strozza vezetése alatt október 23-án támadást intéztek Jemis-dzsi Haszan tábora ellen. A harc azonban a császáriakra szerencsétlenül végződött. Csapataik vereséget szenvedtek, s megfutamodva nagy rendetlenségben menekültek vissza a város felé; a városkapunál saját vezérüket, Örsy Pétert is megölték, amikor az korholni és rendezni próbálta őket.

A budai oldalon szintén változó szerencsével folyt a küzdelem. Az ellenfelek nyílt csatát nem keresve és nem is vállalva, egymás fárasztásával, egymás állásainak vívásával, rajtaütésekkel törekedtek harcászati helyzetüket megjavítani, ami hol az egyik, hol a másik félnek sikerült és kölcsönösen megfelelő veszteségekkel járt. Az sem hozott a harcok menetében lényeges változást, hogy az ostromlók október 17-én Mátyás főherceg személyében új vezért és kíséretében jelentős erősítő csapatokat kaptak. A főherceg, miután a budai vár falait a Gülbaba-domb

179. Pest ostroma 1542-ben, Enea Vico metszete (részlet)

180. Buda ostroma 1598-ban, W. P. Zimmermann rézkarca

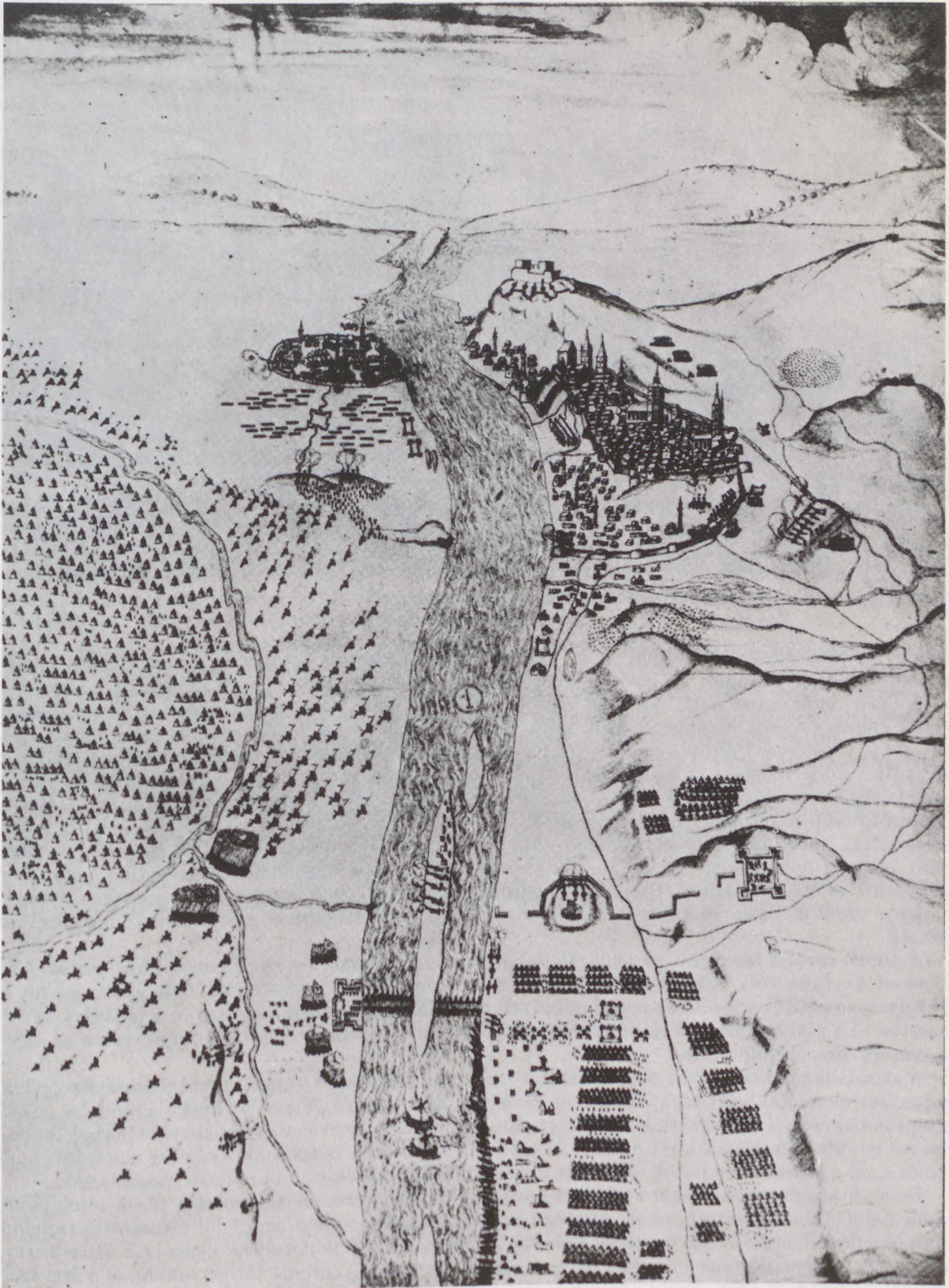
felől ágyúkkal és azután aknákkal napokon át rongáltatta, erős rohamot intézett a vár ellen. Vezérei biztosra vették a sikert, annyira, hogy a magyarokat a rohamból kizárták, nehogy a zsákmányon velük osztozniok kelljen. A támadás azonban az ő vereségükkel végződött.

A megnehezedett hadi helyzetben átmenetileg a török tábori sereg ellátásának gondjai jöttek a császáriak segítségére; a nagyvezér annyira készületlen volt az egy helyben való hosszabb táborozásra, hogy élelmiszerekben a várbeliek készleteire szorult. Ez a várbeliekben újabb és még nagyobb aggodalmat keltett, mint maga az ostrom. Miután úgy látták, hogy Jemisdzsi serege még Pest megvívására sem elég erős, a budai bejlerbej és vezérkara arra kérte a nagyvezért, hogy csak segédsapatokat küldjön be hozzájuk, élükön lehetőleg Lala Mehmed pasával, de a tábori sereg vonuljon el a vár alól olyan messzire, ahol élelmezése nem lesz a vár terhére. A török haditanács így is határozott. Lala Mehmed és az új segédsapatok, mintegy kétezer ember, feleveztek a Dunán, és a mai Lánchíd táján kikötve, körülbelül a Király lépcső útján, a Vízi-kapun át bejutottak a várba. A várbeli őrség hangos örömmel fogadta őket, a nagyvezér pedig most már abban a reményben, hogy a nehéz helyzet majd nélküle is szerencsés megoldást nyer, november 2-án elvonult Pest alól (182. kép).

A következő napok eseményeiből az ostromlók is észrevették, hogy új ember került Buda védelmének élére. November 2-án hajnalban a várbeliek a vár északi oldalán, ahol az ostromművek a legerősebben voltak kiépítve és a várfalak a legsúlyosabban megrongálva, Mehmed pasa irányítása mellett megrohanták és meglepték az ostromlókat, emberben és anyagban nagy pusztítást végeztek köztük, s egyben elejét vették annak a tüntető örvendezésnek, amelyet a nagyvezér elvonulása az ostromlókban keltett volna. Másnap az ostromlók gellérthegyi erődjét rohanták meg, s azután is váratlan kitörésekkel szinte naponként háborgatták őket. Más török hadak viszont Fehérvár felől közeledtek Buda felé, ezeket csak nehezen tudták visszاسzorítani. Az eseményekből mindinkább nyilvánvaló lett, hogy a védők elszántságát több szerencse kíséri, mint az ostromlók egyetlen kísérleteit. Az ostromlók harci kedvét a harcokban elszenvedett veszteségeken kívül a rossz időjárás, a szakadatlan eső, meg a vezérkarukban Mátyás főherceg, illetőleg Russworm és vezértársai között dúló ellentétek végképp megbénították. Miután szinte óráról órára erősödött az a vélemény, hogy az ostrom sikerrel nem végződhetik, Mátyás főherceg november 18-án elhatározta, hogy felhagy a további kísérletekkel. Hadainak elvonulása a következő két napon a hátvéd különösebb veszteségei nélkül ment végbe.

Pestet a császári seregek az 1602–1603. év telén is birtokukban tartották, hogy Buda jövő esztendei ostromának, amelyet a vezérkar már most elhatározott és a kora tavaszra tervbe vett, mindjárt kezdetben használható támaszpontja lehessen. Különösen a Duna felőli oldalon, ahol a város falai a leggyengébbek voltak, erősítették meg. A várost megfelelő gyalogos és lovas őrséggel látták el.

Buda és Pest ezen a télen mint „két szomszédvár”, ellenségként állt egymással szemben. A Pestet megszállva tartó őrség nehéz hónapokat élt át. Az időközben szerdárnak kinevezett Lala Mehmed éberem figyeltette a Buda ágyúi előtt kitártan elterülő várost, „még a madárnak sem engedte meg, hogy tudta nélkül fölötte elrepüljön”, és gyakran ágyúztatta is. Pest védői élelem-

181. Buda és Pest ostroma 1599-ben, tollrajz

182. Harcok Pest alatt 1602-ben, W. P. Zimmermann rézkarca

hiány miatt is sokat szenvedtek, „ebet, macskát mind megettek a tavaszig”, mikor végre a várt erősítés helyett legalább az első élelmiszeres kocsik Esztergomból nagy nehezen ideérkeztek.

Buda 1603.
évi ostroma

A bécsi haditanács 1603-ban csak késő tavasszal kezdett az ostrom előkészületeihez, főleg a pesti mezőn tartott béketárgyalások miatt, melyektől sokan a háború befejezését remélték. A hadjárat vezetésére (június 5-én) megint Russworm kapott megbízást, ez alkalommal harmadszor készülve Buda megostromlására, de csapatai csak akkor kezdtek gyülekezni, amikor a béketárgyalások meghiúsultak. A császáriak augusztus közepe táján jelentek meg Esztergom mellett. Innen tovább nyomulva, Vácnál átkeltek a Duna alföldi partjára, Pest felé közeledtek, majd Pest felett ismét hidat vertek a Dunán. Mikorra Pest és Buda falai alá értek, szeptember vége volt. A még nehezebben mozgó török tábori sereget mégis megelőzték, s ellenállás nélkül elhelyezkedve az ostromhoz, Csepelt is megszállták; de azt már nem tudták megakadályozni, hogy a törökök Buda védőrségét megerősítsék és a várat élelemmel és hadiszerral bőven el ne lássák.

A Buda várába beszorult törökök 1603-ban is bizakodással néztek az ostrom kimenetele elé, viszont kevésbé volt világos a helyzet az úgynevezett tábori hadseregnél, amelynek az volt a feladata, hogy az ostromló sereget hadműveleteiben zavarja s végül az ostrom feladására kényszerítse. Ez alkalommal Anatóliából kaptak jelentékeny pótlást. E csapatok nagyrésze az úgynevezett dzselálíkból állt.

A dzselálíkkal harcokban edzett elszánt emberek kerültek a magyarországi harctérre, akik egyesítették magukban a szekták és a rablóbandák elszántságát. A szerdár Pest alá rendelte, majd szeptember végén a császáriak által vert dunai híd ellen Dervis volt boszniai bejlerbej csapataival együtt támadásra küldte őket. A dzselálík más török csapatokkal együtt elszántan harcoltak, de a császári csapatok véres veszteségeket okozva nekik, a támadást visszaverték.

Ez az ütközet a császáriakra nézve a hadjárat biztató kezdete volt, mert a török sereg nemcsak halottakban vesztett sokat, mintegy hétezer embert, hanem azonfelül elvesztette támadó harci szellemét is. A császári vezérek azonban a kivívott sikert nem tudták kiaknázni. Russworm, a fővezér, „kevély gonosz ember, kártyás, részeges német”, tábori tivornyákkal és kártyázásokkal töltötte az időt, meddő táborozással heteket vesztett el, és sem a török tábori sereget nem kényszerítette döntő ütközetre, sem az ostromot nem vezette komolyan. Ennek láttára a török tábori sereg, amelynek ebben az évben is Lala Mehmed volt a vezére, abban a biztos tudatban, hogy a királyiak Buda ostromát ezen a télen sem lesznek képesek folytatni, felszedte sátrait s november 5-én Belgrád felé indult teletésre.

A török vezér nem tévedett. Russworm serege téli ostromra most sem volt előkészülve, s a szerdár távozása után szintén elvonult Buda alól. Hadainak egy részét előbb Hatvan megvétele

küldte, aztán a többivel ő maga is téli táborba ment; innen bűnös hanyagsága miatt bíróság elé állították, és hóhér bárdja alatt fejezte be életét.

Pest városa Russworm elvonulása után is a császári seregek megszállása alatt maradt. Őrsége az 1603 – 1604. év telén és 1604-ben egészen szeptemberig tartotta magát, sőt időnként zavaró támadásokat is intézett a budaiak ellen, de a budai törökök ágyútüzétől sokat szenvedett. A nyár végén, amikor Lala Mehmed pasa vezetése alatt nagyobb török haderő közeledéséről érkezett hír, a császári haditanács pedig újabb gondjai, részben Bocskai fellépése miatt is, többé nem gondolt arra, hogy Budát harmadszor is ostrom alá veszi, Pest kapitánya, Jägenreitter Wolff a város erődítéseit nagyjában széthányatta, a várost felgyújtotta és kiürítette.

A háború további folyamán Pesten még két ízben voltak nagyobb jelentőségű események és hadmozdulatok. Az egyik, még 1604-ben, a császári békebiztosok megérkezése volt, akik Pest alatt sátorozva tanácskoztak a budai török békebiztosokkal, többi között Suki Balázs budai polgár tolmácsolása mellett, eredmény nélkül; a másik 1605-ben Bocskai István megjelenése volt.

Bocskai István Erdély fejedelmévé választván megszerezte politikai terveihez a szultán támogatását. A törökök boldogan látták, hogy amit hadjárataikkal nem tudtak elérni, az most magától sikerült: a császáriak kiszorultak Erdélyből. A szultán örömeiben koronát is küldött Bocskainak annak jeléül, hogy magyar királyi méltóságát is elismeri. Bocskai Szent Márton előnapján érkezett a rákosi mezőre, ahol a bejlerbej, Ali pasa fogadta. Másnap a szerdár, Lala Mehmed nagy ünnepség keretében adta át Bocskainak a koronát s azzal együtt a szultán berátját, meg többi ajándékát, egy pálcát, kardot és zászlót, ünnepélyesen kijelentve, hogy őt „Ahmed szultán nevében királlyá nevezi”. Az ezzel az eseménnyel kapcsolatos katonai felvonulások azonban már csak politikai jellegűek voltak.

*Bocskai
a rákosi mezőn*

A hosszú háború alatt tehát 1598-ban, 1602-ben és 1603-ban három kísérlet történt Buda visszafoglalására, de a város török védői minden ostromot visszavertek. A várost nem sikerült visszafoglalni, s a harcban kimerült ellenfelek a zsitvatoroki békében (1606) olyan megállapodást kötöttek, amely szerint Buda vitathatatlanul török vár maradt tovább is.

*A zsitvatoroki
béke (1606)*

Budának 1541-ben a törökök által való birtokba vétele után ötven esztendeig úgy tűnhetett, hogy a város visszafoglalása, a török hatalom visszaszorítása a magyar királyi hatalomnak, s az európai hatalmi rendszernek állandóan napirenden levő célja, törekvése, s hogy ezeknek a törekvéseknek az eredményességét nem az elhatározottság, a szándék, hanem anyagi lehetőségek korlátozták. Valójában komoly, összefogott, eredménnyel kecsegtető kísérlet ötven esztendő alatt nem történt e cél elérésére. A tizenöt évig tartó háború, amely a korábbi tétova vállalkozásokat követte, sem vezetett eredményre, győzelmeket a harcoló felek arattak egymás felett, de győzelmet nem tudtak elérni. A hadseregek elvonultak, helyőrségek maradtak csak. Az izgalmak és a bizonytalanságok után az életnek a normális rendjét kellett biztosítani.

Buda török vár maradt, s mint török vár a hódoltságban tartott országrész központja. A török uralom szervezeti rendszere 1541 után azonnal életbe lépett, s minden bizonytalanság ellenére szabályosan működött a tizenöt éves háború kezdetéig.

II. A HÁROM VÁROS ÉS KÖRNYÉKÉNEK HELYRAJZA

1. BUDA

A) Városkapuk és bástyák

A budai Várhegy azon pontja, amelyen keresztül Szülejmán janicsárjai 1541-ben először léptek a budai vár földjére, a mai Bécsi kapu volt. Miután Ferdinánd király serege, amely azért jött, hogy Szapolyai János halála után a magyar fővárost birtokba vegye, Szülejmán hadai elől elmenekült, és a szultán háromárbocos sátorát Óbudán felütötte, katonái szeptember 2-án főleg a Bécsi kapun át szállingóztak a várba. Ez a kapu a középkorban a Szombatkapu nevet viselte, mert a közeli téren szombati napokon volt a hetivásár; a Bécsi kapu nevet (*Becs kapuszu*) a törököktől kapta.

A kapu mély, sötét boltozat volt, ebben egymás után több nehéz vaskapu érte egymást, a boltozatban éles, hegyes vasrácsokkal, „boronákkal” avégett, hogy ostrom idején lebecsátva, a behatolást nehezebbé tegyék. A kapuközökben az őrség használatára egyszerű fegyverek, sisakok, dárdák, balták, puskák és csodálatra méltó régiségek: egy óriás lábcsontja és állkapocs-sontja, kopja, patkó, kuzogányok, dárdával áttört ekevas, dárdával átlukasztott páncélok voltak felaggatva. Egy részüket Gerlach István, Ungnád Dávid követi útjának leírója már 1573-ban látta, és nagy erejű török hősök egykori fegyvereinek tudta. A török hagyomány azokat egy török vitéz: Gürz Eljász, egy későbbi változat a nagy erejű Murád szultán, Bagdad meghódítója fegyvereinek tulajdonította, a magyar hagyomány viszont Toldi Miklós fegyvereit tisztelte bennük. Már akkor századokat átélte háborús emlékek voltak, a sors különböző uralmak alatt, nehéz idők, ostromok és tűzvészek között is megőrizte, majd a XVIII. században kegyetlenül kallódni és pusztulni engedték azokat.

Bécsi kapu

A Bécsi kapuhoz hasonlóan erősen megépített kapu a várfal olyan pontjain, amelyeknél a gazdasági élet a külvilággal közvetlen kapcsolatot kívánt fenntartani, további három helyen törte meg a várat, illetőleg őrizte annak bejáratait.

Két kapu a Várhegy összeszűkülésétől, a mai Dísz térről vezetett a szabadba. Az egyik, a nyugat felé néző, erős boltozatos építmény volt, és a budai mezők felé nyílt, ezért törökül az *Ova kapuszu*: „Mezei kapu” nevet viselte. A másik kapu ugyane térről nyílt, s az út innen a Duna felé vezetett, s nevezték *Szu kapuszu*: „Vízi kapu” néven. A negyedik nagy kapu a ma is álló nagy rondella mellett a Tabán felé nézett, ennek útját árok és felvonóhíd is elzárta, és talán csak a várbeli katonák használhatták, akik a vár legelzártabb részén is szabadon járhattak. Ezt a kaput *Szoluk kapuszunak*: „Lihegő kapunak” nevezték, mert útját igen meredeknek találták, más néven a mellette álló bástya után, *Büjük frengi kapuszunak*: „Nagy frengi kapunak”. Néha Isztanbuli kapunak is nevezték.

*Mezei kapu,
Vízi kapu,
Lihegő kapu*

E négy kapun kívül még három kisebb kapu vezetett le a Várhegyről, mind a három a Duna felé, csak gyalogosok számára. Az egyik a Nagyboldogasszony-templom mögött, a mai Jezsuita-lépcső helyén. Ennek *Kücsük kapu*: „Kis kapu”, vagy *Kafeszli kapu*: „Rácsos kapu”, vagy hegyi fekvésű városokban egészen Isztanbulig sokszor visszatérő névvel *Ogrun kapu*: „Titkos, félreeső kapu” volt a neve. A másik kettő valahol a mai várkertben nyílt, a folyó felé, ezek útvonala ma nincs meg, a nevük is bizonytalan.

*Kisebb
kapuk*

A felsorolt kapuk között a vár erődítése, a várfal, a török korban is úgy húzódott, mint a középkorban, és ahogyan megmaradt részeiben a mai bástyafal húzódik, de kezdetben simább, kiépítetlenebb volt, több szögletes és kör alakú tornya, bástyája (törökül: *kule*, *tábije*, *burdzs*) csak idők folyamán épült fel, illetőleg kapott alaposabb megerősítést, s építőjéről vagy a török népnyelv gazdag, színes névanyagából külön-külön nevet is.

*A várfal
és a bástyák*

A Bécsi kaputól kiindulva nyugat felé az első bástyát, a mai Országos Levéltár épülete mögött, a törökök uralmuk utolsó szakában *Murád pasa kuleszinek*: „Murád pasa tornyának” nevezték, az építőjéről, aki 1650 és 1653 között székelt Budán. Az innen nyugat felé haladó bástyafal legközelebbi kiugróját *Sziavus pasa kuleszinek*: „Sziavus pasa tornyának” hívták, ezt 1648 és 1650 között Sziavus pasa emeltette. A következő bástyát, a vár északnyugati sarkán álló középkori „Esztergomi bástyát” *Toprak kuleszi*: „Föld bástya”, „Vertfallal épített bástya” néven nevezték, s a hagyományokhoz ragaszkodva nevét akkor is megtartották, amikor szilárd, boltozatos erődümvé építették át. A Toprak kuleszínél derékszögben dél felé forduló várfal legközelebbi kiugróját *Veli bej kuleszinek*: „Veli bej tornyának” hívták. Az elnevezés az első

török időkből származik, amikor „a Budán közismert” Veli bej, aki 1570 körül a hatvani szandzsák kormányzója volt, a bástya e részét megerősítette. Tovább dél felé haladva, a várfal legközelebbi kiugró, megerősített pontján az *Eksi as kuleszit*: „Savanyú leves tornyát” találjuk.

Innen kezdve a várfal élesebb tagolások nélkül gyenge törésekkel, csekély kiugrásokkal haladt tovább dél felé, és kiemelkedőbb építménye csak a mai fedett lépcsőn túl volt, ahol a bástyasétány kissé kiszélesedik. Egy „csapott tetejű szín”: *Csardak* húzódott itt meg, fészer fegyverek vagy más anyag számára, ezeknek eső elleni védelmére. Ettől a ponttól kissé odébb, ott, ahol a mai Vérmező felől jövő kocsiút a vár síkjára felkapaszkodik, egy hatalmas erődítmény meredezett, a már említett Ova kapuszu: „Mezei kapu”. Ez a kapu alapjaiban régi építmény volt, a középkorban a „Fehérvári kapu” nevet viselte. Szokolu Musztafa idejében (1566–1578) rondellával erősítették meg (ez a mai belső helyreállított rondella). A külső, nagyméretű rondella alapjait 1663-ban Gürdzsi Kenán pasa kezdte építeni, s 1668-ban Kászim pasa fejezte be, s ekkor épült a kapuerőd is, amelyet Kászim pasa tornyának (*Kászim pasa kuleszi*) neveztek. Ezt az 1684. évi ostrom után emeletes toronnyal erősítették meg.

A Bécsi kaputól a várfalnak a Duna felé húzódó oldalát követve, a kapu közelében, a kapu védelmére a török kor végén kis kerek torony állt, akkor *Mahmud pasa kuleszinek*: „Mahmud pasa tornyának” nevezték. Mahmud pasa 1669-ben építette, köveiből csak az emléktábla maradt meg. A Duna felé eső bástyafalon déli irányban tovább haladva, egy nagy területű szegletes kiugrás volt, amelyet a törökök *Erdel kuleszinek*: „Erdély toronynak” hívtak. A várfal legközelebbi kiugró erődítése a keleti oldalon azon a ponton, ahol ma a Halászbástya legmagasabb tornya áll, a török korban is a legmesszebbre nyújtott kilátást, a törökök *Haber kuleszinek*, azaz „Hírtoronynak” „Őrszemtoronynak” nevezték.

Az „Őrszemtoronytól” a várfal a ma is azonos formában meglévő nagyobb kiugrásokkal és kiszögellésekkel haladt dél felé, s miután azt a helyet, ahol a várból kivezető kocsiút az egykori Vízi kaput elérte, majd elhagyta, egy kipúposodás után nagyjában ismét a várfal mai vonalán és mai alakjában húzódott, körülbelül addig a pontig, ahol a várpalota kertje kezdődik. Ettől kezdve a török kori várfal részben az ostromok miatt, részben a királyi palota építésével kapcsolatos bontások következtében éppen úgy elpusztult, mint a másik oldalon a Mezei kapunál.

Itt, a Várhegy déli végén, a várfal nagyjában egy téglalapot írt le, amelynek a Duna felőli oldala a hegy vége felé kissé felhajolt, és így a téglalapnak a hegy végén keresztbe vonuló oldala rövidebb volt. A Duna felőli oldalon a várfal a várpalota mai homlokzata előtt húzódott a palota alsó keleti sarkáig, majd ezen túl tovább a palota mai legdélibb pontjánál mintegy harminc–negyven méterrel előbbre. Itt derékszögben megtört, s a hegy lejtőjét keresztben metszette. A Krisztinaváros felé néző oldalon a várfal akkor is a maihoz hasonlóan meredek lejtőn épült, és pillérekkel volt támasztva (183. kép). Vonala a mai palota udvarán, az egykori palotaőrség épületének helyén át az egykori Lovarda helyét kívül hagyva, az e tájon egy szakaszon ma is álló fal mentén, és végül e fal vonalának a meghosszabbításában, az egykori főhercegi palota helyét belülre fogva húzódott, szinte minden törés nélkül egyenesen, körülbelül a Zerge lépcső és a Palota út metszési pontjáig, az előbb már említett Kászim pasa toronyig, illetőleg a Mezei kapuig.

A várfal nyugati szakaszának középső része, körülbelül az egykori Lovarda tájéka „Sziavus aga magas bástyája” (*Sziavus aga jükszek tábieszi*) néven szerepelt: az 1684. évi ostrom után, Sziavus isztanbuli mérnök tervei szerint épült újjá. Két évvel később erősen megrongálódott, s a várpalota későbbi építései során lebontották (184. kép).

A várfal
erősítései

A várfal egyes helyeken párhuzamosan épített külső és belső falakkal, gátakkal is meg volt erősítve. Ilyen fokozott biztosításra az északi vonalon a Gülbaba-dombbal szemben, és a déli oldalon a Gellértheggyel, illetőleg a Nap-heggyel szemben volt szükség, mert ezek a magaslatok alkalmas kiinduló pontok voltak Buda elleni támadások megkezdéséhez (*haválék*, ahogy a törökök az ilyen dombokat nevezték).

A várfallal párhuzamosan, a Krisztinaváros felé néző várfal előtt, az egykori Lovarda helye előtt, a mai várpalota falán belül, majd a palotától dél felé, mélyen a várkertbe, az itt ma is álló kis kerek bástyáig, a „Kis frengi toronyig” (*Kücsük frengi kuleszi*) lenyúlva egy külső fal épült. Ez a külső fal felső végén az egykori Lovarda helyétől nyugatra állt Karakas pasa toronyra (*Karakas pasa kuleszi*) (185. kép), alsó végén a várkertben az egyik terasz sarkán ma is álló kerek toronyra, a *Kücsük frengi kuleszire* („frenk módra, európai módra épített kis toronyra”) támaszkodott. A várfal és a külső fal, rájuk keresztbe húzódó összekötő falak segítségével egy hosszúkás téglalap alakú előteret alkotott, törökül *bölmét*, nyugati katonai írók nyelvén „Zwingert”, s mivel e külső fal előtt, nagyjából a mai Dózsa György tér felett még egy másik külső fal is húzódott, itt egymás előtt két bölmé, két zvinger képződött. A belső nagyobb bölmét a törökök *Jeni mahallénak* („Új mahalle”), az európaiak szaknyelven „nyu-

183. Buda látképe, rézkarc, 1572

gati nagy zwingernek” nevezték, az előtte elterülő kisebbet „nyugati kis zwingernek” hívták (186. kép).

A várfalnak a Várhegy déli végén keresztbe húzódó része, a tabáni templom felé eső lejtőn, szintén fokozott védelemre szorult. Ezért a hatalmas, emeletes körbástyának, a *Bűjük frengi kuleszinek* az erősítésére, a körbástyától a mögötte levő palotáig a várfal mellett egy-egy külső fal is húzódott. A Várhegy dél felé néző éle oldalt és elől szintén udvarokkal, bölmékkel, zwingerekkel volt megerősítve, s ezzel a vár ezen a csendesesen emelkedő lankán is védelemre alkalmas formában volt lezárva.

A Duna felőli oldalt is erősítették külső falak. A várfallal párhuzamosan itt is két külső fal húzódott, az egyik kevéssel a várfalon kívül, a másik lenn a Duna-parton. Mivel az így tagolt előteret a várból lefutó falak, amelyek a várkert Duna-parti bejáratához, az itteni Urudzs aga bástyához kapcsolódtak, oldalt is lezárták, itt is négyszög alakú előterek, bölmék, zwingerek képződtek, amelyeknek földjét alulról támfalak tartották. Nyugati látogatók a felsőt, a várfal alattit „keleti kis zwingernek”, az alsót, a víz felé esőt, „keleti nagy zwingernek” nevezték, míg a körösiéket, akik karókat szállítottak ide, talán mind a kettőt a „császár kertjének” hívták. A belső bölméből észak felé egy kis kapu nyílt, amely egy további kis bölmébe vezetett.

A Duna felőli hegyoldalon a XVI. század végén Lala Mehmed pasa húzatott a Vízi kaputól a folyóig egy gyenge sövényfalat, inkább csak leplező, mint védő művet, majd 1684 után, az ez évi ostrom tapasztalatai alapján, Sziaivus aga ezen a vonalon szilárd kőfalat építtetett. Ez a fal a várfalnak a „Vízi kapu” (*Szu kapuszu*) melletti pontja előtt indult ki, először a várfal itteni púposodásával párhuzamosan ívalakot írt le, majd a mai Király lépcsőn lemenve bal kéz felől épült két bástyát, előbb a nagyobb *Altun tábiét* („Arany bástyát”), lejjebb a kisebb *Gümüs tábiét* („Ezüst bástyát”) elhagyva, kelet felé fordult, s a lejtő alja felé ismételten megtörve, nagyjában a mai Király lépcső vonalán a Fő utca szélső házainál ért a Dunához.

B) A belső és középső vár

A várfalon belül eső tulajdonképpeni várat, tehát a Várhegy síkját is közbülső falak és keresztbe húzott árkok több szakaszra, bölmére, külső és belső udvarokra osztották.

Ha a középkori királyi paloták környékét a vár magjának vesszük, ahogy azt elnevezéseik szerint (*ics kala*: „belső vár”, *hiszárpecse*: „fellegvár”) a törökök is annak vették, a „középső vár” (*orta hiszár*) a belső vár előudvara, bölmé volt. Az Orta hiszár attól a faltól, amely a Karakas pasa tornyától keleti irányban húzódott és a várhegy síkját keresztbe metszette, a Várhegy felső, északi bástyafaláig, a Bécsi kapuig és a Toprak kuleszig terjedt, és a vár síkjának nagyobb felét foglalta magába. Ez a rész a „polgári” lakosságnak is lakóhelye volt, kezdetben ideértve a felérek keresztényeket, gyaurokat is; a kisebb déli, alsó rész viszont a várvédelem céljaira, katonai épületek, kincstári raktárak számára volt fenntartva. Ezen a falon belül, tehát a belső várban terült el a négyszög alakú, tágas *Topháne mejdáni*: „Tüzérség tér”, „Arzenál tér”.

Dél felé, szabálytalan négyszög alakban, középső részén a mai várpalota udvaráig bemélyedve, a *Báli pasa mejdáni*: „Báli pasa tér” terült el, a második budai pasa, Kücsük Báli által létesített kaszárnyákkal, melyekben a Topháne munkásai, műszaki csapatok, ágyúöntők, fegyverkovácsok és tűzérek laktak. A tér alsó oldalát ismét fal vagy épületek zárták el. Ezek mögött feküdt a belső vár belső udvara, török néven *Szeraj mejdáni*: „Palota

A belső vár terei és kapui

tér". Innen lejjebb a palotákon túl, a várfal és a külső falak és a várfalnak a tabáni templom felé ék alakban előugró élén a „Nagy frengi torony” (*Büjük frengi kuleszi*) alkotott újabb, a várhegy síkján most már utolsó bölméket, amelyekben tűzérési és janicsár kaszárnyák voltak zsúfoltan elhelyezve, szertárakkal és hadiszerral megtömve, ahogy Evlia Cselebi török világutazó az 1660-as évek elején csodálkozott rajta: „aki ezt nem látta, a világon semmit sem látott”.

A falakkal elválasztott bölmék között csak bizonyos pontokon, őrszemekkel őrzött kapukon át lehetett közlekedni. Az első kapu a mai várpalotába vezető út tengelyében, a Topháne térre vezetett. Ez a kapu, mint Evlia Cselebi török szövegében is magyar szóval mondja, tölgyfából készült nehéz kapu-„bálványokon” forgott, és a *Dilendzsi kapuszu*: „Koldus-kapu” nevet viselte, valószínűleg azért, mert a várbeli börtönökben őrzött rabok, „koldusok”, itt gyakran megfordultak és talán koldulhattak is. A következő kapu, amely a tér másik végén, a palotába vezető út mai tengelyétől jobbra, az egykori palotaórség házának lépcsőinél állt és a Báli pasa térre vezetett, *Szeráh kapuszunak*: „Palota kapunak” nevezetett, mert a Báli pasa téren túl a királyi palotákhoz nyitott utat. A szeráj kapuszunál a mai kocsút közepén, a palotaórség háza előtt a török „várbörtön”: *zindán* állt.

Amint azt már az eddig előfordult elnevezések is mutatják, a törökök a vár sok helyrajzi pontját saját nyelvükön, törökül nevezték. Ezek az elnevezések egy hosszabb folyamat eredményeképpen, többnyire későbbi időkben vagy éppen csak a török kor végén alakultak ki, amikor az itteni vezírek egy-egy új alkotással, esetleg csak egy régi mű kijavításával, „új életet öntöttek” a várba, és működésük emlékét kőtáblákon keresztül is az emberek emlékezetébe idézték. Addig azonban, amíg saját helyrajzi megjelöléseik nem alakultak ki, a törökök a középkori magyar elnevezéseket használták. Erre az utcák és terek első török kori elnevezésénél bőségesen találunk példákat: 1547-ben, 1560-ban a várhegyi gyaurokat török hivatalos iratokban magyar utcanevék szerint vették jegyzékbe (1563-ban már utcanevék nélkül).

A középső vár
utcarendje

A Várhegy utcáit a törökök valószínűleg a középkori Szent György térről kiindulva tanulták megismerni, mert a középkori Szent György tér, a mai Dísz tér, a török korban is a gazdasági élet egyik csomópontja és a két nagy várkapu szomszédságában katonai szempontból is fontos hely volt.

A téren szabadon álló Szent György-templom mellett észak felé, ágas alakban, két utca nyílt. A bal kéz felé esőt, a mai Úri utcát, uralmuk kezdetén a törökök magyar néven *Mindszent utca mahalleszinek* hívták; később (talán csak az utcának a mai Szentháromság utcáig terjedő szakaszát) *Csizmeczsilir sziraszinak* „Csizmadia sornak” (mert itt voltak a csizmadiák műhelyei, piaci napokon árusító helyei); a Szentháromság utcától az egykori Esztergomi bástya, a török kori *Toprak kule* felé haladó északi részt pedig *Toprak kuleszi jolunak*: „Toprak bástya útjának” nevezték. Úgy látszik, hogy ennek az utcának (vagy az utca egy részének) a kádi itteni lakása vagy hivatali helyisége után, legalább egy időszakban, *Kádi szokagi*: „Kádi utcája” volt a neve. A másik, jobb kéz felé eső utca, a mai Tárnok utca, eleinte *Szent György utca mahalleszi*: „Szent György utca” nevet viselte, később, legalább egy része, az *Orta dzsámi mahalleszi* néven volt ismeretes. Az utcának a mai Szentháromság utcán túl, a középkori Szombathely piacig, a mai Kapisztrán térig érő meghosszabbítását, a mai Országház utcát, a törökök eleinte „Olasz utcának”: *Olasz utca mahalleszinek*, később „Fürdő utcának” („útnak”): *Hamam jolunak* hívták.

A Boldogasszony-templom előtti, akkor szűkebbre szorított térről ismét két utca törekedett a Várhegy északi vége felé. A bal kéz felé eső, mai Fortuna utcát a törökök eleinte „Szent Pál utcának” (*Szent Pál utca mahalleszi*), később *Jenicseri agaszi jolunak*: „Janicsár aga útjának” nevezték, a jobb kéz felé haladó utcának, amely ma Táncsics Mihály nevét viseli, a török időkben „Zsidó utca”: *Jahudiler mahalleszi*, „Zsidó mahalle” volt a neve. A mai Fortuna utca déli részét és a mai Hess András térnek ehhez csatlakozó részét a törökök az első időkben szintén az utca magyar neve után *Ötvös utca mahalleszinek* nevezték.

A Várhegy síkjának keresztbe haladó mellékutcai a török korban is megvoltak, de nevei közül csak a mai Szentháromság utca török kori neve ismeretes. Ez a korszak végén *Kazardzsilar jolunak*: „Kazánkészítők útjának”, „Rézművesek útjának” hangzott.

Az utcák összetorkollásánál a Várhegyen akkor is négy tér terült el, a mai Szent György tér, a Dísz tér, a Szentháromság tér és a Kapisztrán tér helyén. A mai Dísz tér tájkát a törökök először a *Szent György utca mahalleszi* fogalmába szorították bele, később e teret a Szent György templomról alakított Orta dzsámi után *Orta dzsámi mejdáninak*: „Orta (középső) dzsámi térnek” hívták. A mai Szentháromság teret Buda török építőjéről, aki ezen a téren iskolát emeltetett, *Musztafa pasa mejdáninak*: „Musztafa pasa térnek” nevezték, a mai Kapisztrán térnek előbb *Szombathely mahalleszi*: „Szombathely mahalle”, később *Toprak kuleszi mejdáni*: „Toprak kule tér” volt a neve.

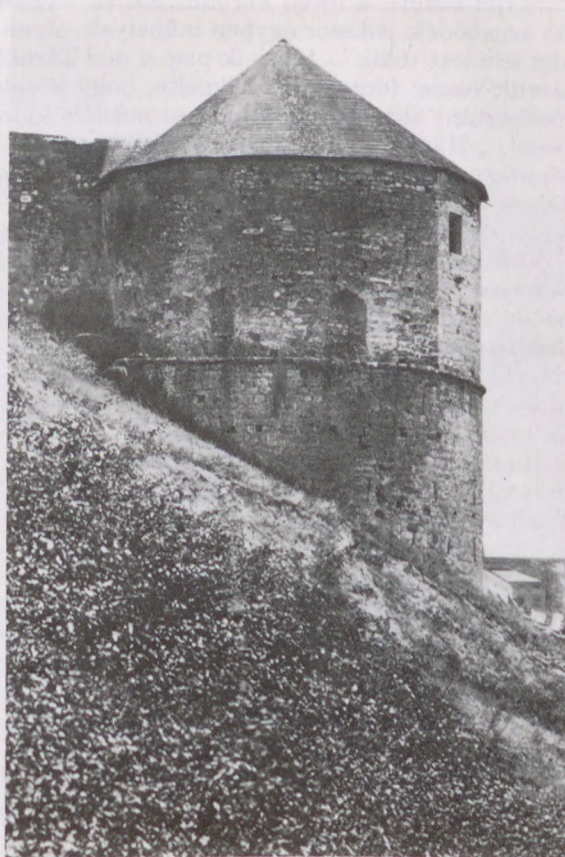
184. A vár nyugati erődfala. Rézmetszet, 1637 (részlet)

A Szent György tértől (a mai Dísz tértől) dél felé is álltak lakóházak, és húzódtak utcák. Idővel még a belső várban, ennek a Krisztinaváros felé eső „nagy bölméjében” is alakult „polgári” lakónegyed, valószínűleg csak törökök vagy mohamedánok számára; ezt a korszak végén *Jeni mahallenak*: „Új mahallénak” hívták.

Mivel a Várhegy török kori utcarendje a maival lényegében azonos volt, az utcarend a török korban is általában világosnak és áttekinthetőnek látszik, de mégis sokkal bonyolultabb volt, mint akár a régebbi, akár az újabb időkben. A török megszállás alatt ugyanis rövidesen jelentkeztek bizonyos sajátságok, amelyek a török és mohamedán városok helyrajzát általában kuszává és nehezen áttekinthetővé teszik. Az egyik ilyen sajátság abban áll, hogy a törökök és mohamedánok, mint a közeli kelet népei általában, a város részeit nem utcák és terek szerint különböztették meg, hanem egy új fogalommal, a *mahalléval* jelölték, mint arra példákat már említettünk. A mahallén a törökök nem pontosan utcát vagy teret értettek, hanem háztömböt vagy házcsoportot. A mahalle központja nem a nyílt utca vagy a szabad tér volt, hanem valamely épület, és a határai nem voltak olyan határozottak és élesek, mint az utcáé vagy a téré, hanem különböző utcákra és terekre szétfolyhattak.

A mahalle-k

A már említetteken kívül, főleg a későbbi korban, amikor a véglegesen elhelyezkedett török és mohamedán intézmények a mahalléknak nevet adtak, ismert mahallék voltak: az *Orta dzsámi mahalleszi* az Orta dzsámi körül, *Musztafa pasa mahalleszi* az egykori Boldogasszony-templom mellett, *Büjük dzsámi mahalleszi* a Nagy Dzsámi mellett, tehát az előbbivel körülbelül azonos tájon, *Becs kapuszu mahalleszi* a Bécsi kapu táján, *Pasa mahalleszi* a pasa palotája környékén, *Zindán mahalleszi* („Börtön mahalle”) a várbeli börtön táján, *Jeni mahalle*, a már említett házcsoport és környéke a belső várban, *Csömlek-dzsiler mahalleszi* („Fazekas mahalle”) ismeretlen helyen, *Ibrahim bölükbasi mahalleszi* a „jól védett Budán”, de egyébként közelebb-ről szintén nem ismert helyen, *Rüsztem pasa mahalleszi* „Budán a városban”, az Új kaputól, a mai Széna tértől nem messze, talán a Hattyú és Batthyány utcák találkozásánál, és bizonyára még sok más is. Minden dzsámi, fürdő, hivatal mellett egy-egy mahalle alakult, általunk pontosan nem ismert helyen és bizonytalan határokkal.

185. Karakas pasa tornya az 1900-as évek elején

C) Középületek, kereskedelmi központok, templomok

Pasa-palota

A katonai és politikai hatóságok közül a legfontosabb: a *pasa*, a török uralom első napjaiban fenn a Várhegyen, Martinuzzi házában ütötte fel szállását, de innen hamar elköltözött a Duna mellé. A korszak első felében az alsó városban, a Dunahíd budai lábánál lakott, és csak az 1598. évi ostrom elől húzódott ismét a Várhegyre. Azóta végleg itt, a mai Színház utca 5. alatti ház épületének helyén tartotta otthonát és hivatalát. Közel a pasa székhelyéhez, ugyanebben az utcában állt helyettesének: „*kethüdájának*”, udvarmesterének a „*szeraja*” (egy egyszerű épület). A Várhegy déli részében, a belső vár valamelyik épületében tanyázott egy harmadik jeles katonai személy, a *dizdár*: „*várfelügyelő*”; a *janicsáragya* viszont a Várhegy másik részében, a Bécsi kapu felé, talán a mai Hess András téren álló, úgynevezett Sün-házban lakott.

Katonai épületek

A helyőrség lakóházai a Várhegy szélein, a kapuk táján voltak elhelyezve. A janicsárkaszárnnyák talán a mai Fortuna és Országház utcákban a Bécsi kapu közelében, és a Várhegy déli részében, a Büjük frengi kuleszin belül kaptak helyet, a tüzérek a Bali pasa téren és a Várhegy déli részén kiugró bástyák mögött laktak, a lovasság természetesen a Várhegyen kívül, a tágasabb külvárosban és külső erődökben volt elszállásolva. Fegyvertárnak a mai Hess András téren álló középkori Szent Miklós-kolostort, tüzérségi raktárnak a Topháne mejdáni házait, löporraktárnak a középkori királyi palota táján talált mély pincéket rendezték be, melyek negyvenöt (vagy csak huszonöt) lépcsővel a föld alatt feküdtek, és az ellenséges bombák ellen biztonságot ígértek. A vízellátás biztosítására a Várhegy természetes üregeit használták fel, azokban keleti módra esővizet gyűjtve, télen jeget raktározva; a „*Zsidó mahallában*” az Erdélyi bástyán belül a janicsárok jege volt elvermelve, a Bécsi kapu mellett az azábok, a Várhegy déli végén, a Duna felé eső lejtőn a pasa jégvermei álltak.

Hivatali helyiségek

A „*polgári*” élet hivatalos személyei közül a kádi és a defterdár volt a legfontosabb. A kádi hivatalos helyisége, a *mahkeme kapuszu*: „*bírósági udvar*”, feltehetőleg a róla elnevezett *Kádi szokagiban*: „*Kádi utcában*”, a mai Üri utcában állt. A másik sokak által látogatott polgári hivatal, a *defterdár kapuszu*: a török pénzügyigazgatóság, szintén ebben az utcában, a középkori Fugger-házban székel.

Piachelyek

Az üzleti élet a Várhegy terein négy középpontban bonyolódott le. A Szent György piac, amely a középkorban is „*fő piac vala*”, a mai Dísz téren, a Vérmező és a Duna felé vezető két várkapu között, a török korban „*csarsu*”: „*élelmiszerpiac*” lett, és sok új bódéval szaporodott. Az árusbódék, sokszor egyben műhelyek, olyan sűrűn voltak egymáshoz építve, hogy „*mozogni alig lehetett tőlük*”. A másik piac a mai Tárnok utca felső részén, a Balta köz előtti szűk téren szorult össze; forgalmát az emelte, hogy közelében, a Nagy dzsámi mellett, fedett árucarnok (bedesztán) állt ruhaneműkkel és másféle iparcikkkel. A harmadik piac, *Hüszrev pasa csarsuszu*: „*Hüszrev pasa piaca*” a Hüszrev pasa dzsámi, valószínűleg a középkori Szent Miklós-templom előtt, a mai Hess András téren kapott helyet. Ugyanúgy, mint az előbbieket, szűk helyre szorult a Várhegy negyedik piaca, a Várhegy északi részén levő Szombathely piac is, melynek magyarkori eredetű mészárosbódéit a törökök 1555-ben lebontották.

Dzsámik

Vallási tekintetben a Várhegy központja a *Büjük dzsámi*: „*Nagy dzsámi*”, más néven „*Szultán Szülejmán dzsámi*” volt, a vár meghódításának időpontjában uralkodó szultán neve után, akinek nevét viselte minden, az ő korában meghódított magyarországi vár és város nagy dzsámija; ez a dzsámi később a többi, újabb dzsámival szemben *Eszki dzsáminak*: „*Régi dzsáminak*” is nevezetett. Dzsámit, mohamedán templomot ott építettek vagy létesítettek, ahol legalább negyven mohamedán férfi lakott. A dzsámit az egyszerű, mecsetnek nevezett imaházaktól, kápolnáktól az különböztette meg, hogy minaréja — tornya — volt, s gazdagabban díszítették.

Budán második helyen a szultáni „*Szerájbeli dzsámi*” (*Szerajdzsámii*) vagy más néven „*Belső dzsámi*” (*Enderun dzsámii*) állt, ezt a Mátyás király által Alamizsnás Szent János tiszteletére épült kápolnából alakították át, amelynek orgonáját a mohácsi csata után, a palotát első ízben bejárva, Szülejmán szultán is megszólaltatta. Erről a dzsámiról is többször történik említés a török idők végéig.

A harmadik régi dzsámi a középkori Szent György templomból átalakított dzsámi volt, amelyet az első kettőhöz viszonyított fekvése miatt, vagy Evlia Cselebi szerint azért, mert a Várhegy központjában, szabad téren állt, *Orta dzsáminak*: „*Középső dzsáminak*” neveztek.

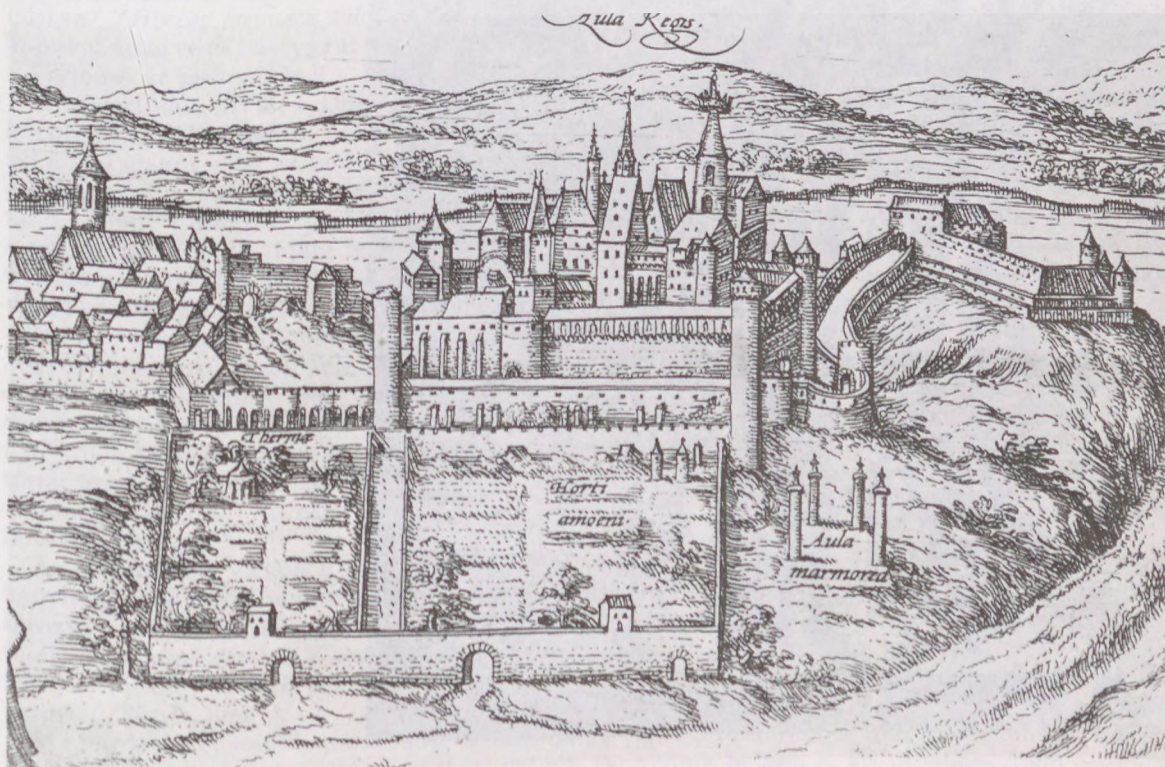
E három jelentős dzsámihoz, amelyek a török uralom első éveiben valószínűleg állami rendelkezésre kaptak, kisebb-nagyobb időközökben továbbiak, magánosok alapításai csatlakoztak. A mohamedán vallás utolsó nagyobb szabású alapítása a Várhegy északnyugati sarkán álló dzsámi volt. Ennek épületét, a Mária Magdolnáról nevezett középkori „*magyar*” plébániatemplomot a törökök előbb a Várhegy keresztény lakosai birtokában hagyták, de utóbb, valószínűleg 1596-ban, elvették tőlük, s *Fetih dzsámii* („*Győzelem dzsámija*”), bosnyákosan: *Fethijje dzsámii* néven mohamedán templommá alakították át; ütdőrájáról más néven *Szuaát dzsáminak*: „*Órás dzsáminak*” is neveztek.

E nagyobb mohamedán templomokon kívül számos kisebb is létesült, és egy-egy városrész, mahalle központjává lett. Időben utolsónak a Várhegy déli részén, a belső várban, a Krisztinaváros felé néző Jeni mahallében állt a Murád pasa által 1651–52-ben épített „bájos” *Murád pasa dzsámii*, szinte az egyetlen szilárdabb építésű vallási épület, amely fenn a várban a másfél évszázados török uralom alatt teljesen újonnan és alapjaitól kezdve török-mohamedán pénzen és stílusban épült.

A belső palota szűk udvarán, amerre az utóbb említett Murád pasa dzsámi nézett, álltak a Várhegy legjelesebb épületei, a magyar királyok egykori palotái. Itt volt az „elefánt ház”: *Filháne*, ahogy a törökök nevezték a bejáratnál álló elefantszoborról. A dzsámi előtt, Corvin Mátyás címerével, egy márványmedence állt, már a török kor elején is kiszáradva, omladozóban; a vázlatos leírások szerint nagyobb szabású szobrászati alkotás lehetett, víz után tátogó, félelmetes csodaszörnyekkel, bronzsigákkal, amelyek csápjait házukból kitolva tapogatóztak a levegőben, a csigákon óriási serlegekkel, „amelyekben harminc-negyven ember elfér”. A medencén túl a királyi palota emelkedett, már az első években is egészen más állapotban, mint Mátyás, vagy akár csak János király idejében. Ablakait a törökök, a hideg ellen védekezve, szűkebbre szabták, befalazták vagy bedeszték, a boltozatos drága termeket, márványoszlopos csarnokokat vályog- vagy sövényfallal apró kamrákra osztották. Wratislaw Vencel követése 1590-ben néhány termet még túrhető állapotban talált, így Mátyás könyvtártermét képekkel és egy felirattal, a magyar királyok egykori lakószobáját szőnyegekkel és baldachinnal. A pasa, ha a palotába jött, állítólag itt szokott dívánt tartani.

A palota szépségeit a törökök mindig illendő tisztelettel emlegették, termeit 1526-ban Szülejmán szultán is megcsodálta. Másfél évszázaddal később Evlia Cselebi is hosszan elmerengett az épület nagyszerűségén, s az 1684. évi ostrom után e harcok török elbeszélője, Szilahtár is örömmel és Allahnak hálátat rebegve állapította meg, hogy a palotának nem történt baja. Török írók Budáról írva, a hosszú korszakon át mindig megemlékeznek róla, szép nevet is adtak neki. A fénylő gömbökről, amelyek a palota tetejét díszítették, a palotát, s magát Budát is a messze földről mesét mondó ember szépeket látó szemével és szavával *Kizil Elmának*: „Arany Almának” vagy „Piros Almának” nevezték; „pirosnak” ami színek náluk a legszebb, „almának”, ami szemnek, szájnak a legkedvesebb. Úgy látszik, hogy messzebb eső földekre is eljutott a Kizil Elma híre, mert Evlia Cselebi, amint vándorútján Buda felé közeledve, a palota fénylő gombjait messziről megpillantotta, mindjárt ott térdre borult és hálát adott Allahnak a kegyelemért, hogy Buda várát megláthatta.

A volt királyi palota

186. A budai vár látképe, rézkarc. 1572

D) A „varos” (Víziváros)

A Várhegy körül kialakult külső lakótelepek között a legnagyobb az volt, amely a Várhegy aljában a mai Széna tér, Bem József tér és a Lánchíd budai hídfője között terült el. Ezt a külső várost a törökök magyar kölcsönszóval „varosnak” nevezték. A „varos” szót várfalon kívül eső, a várból kiszorult település jelölésére a Balkánon is elterjesztették, és meghonosították (187. kép).

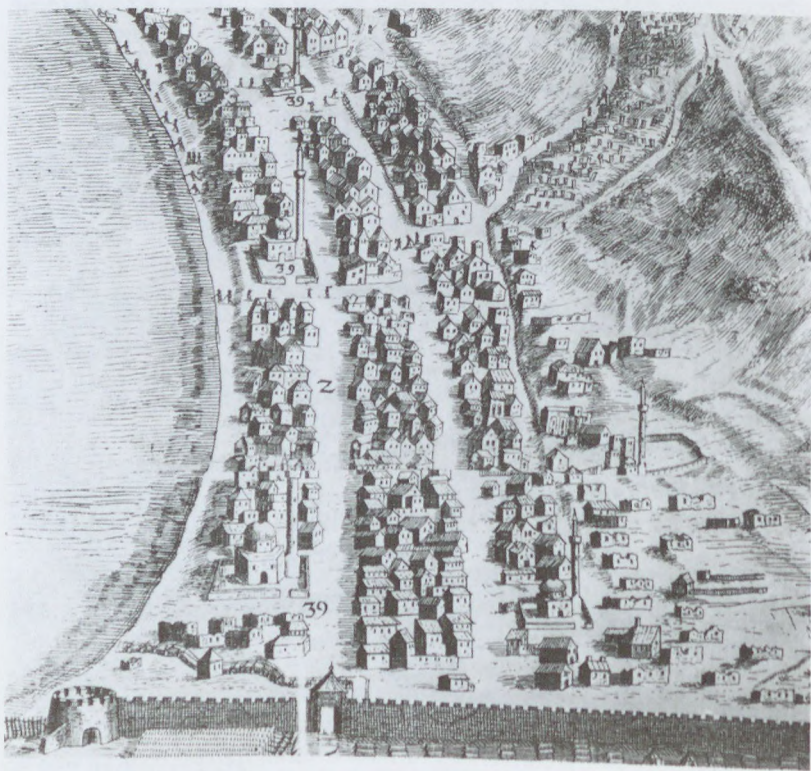
A budai „varos” nem tapadt közvetlenül a vár falához, mert a Várhegy lejtője a török korban vízszintes vagy gyengén lejtő teraszok és kigyózó utak nélkül meredeken szakadt le a hegy tövébe, s ebben a nyers alakjában településre nem volt alkalmas; akik tehát a várból valamilyen oknál fogva kiszorultak, lejjebb, a síkon, a Duna felé építettek maguknak házat vagy valami bűvőhelyet.

*Külső
védelmi öv*

A vár erődrendszere, mint fentebb már említettük, azokkal a „bölmékkal”, amelyeknek hivatása a vár fokozottabb védelme és a Várhegy keleti oldalán a Dunával való összeköttetés biztosítása volt, a Várhegy déli részén a folyópartig terjedt, s dél felé azzal a bölmefallal volt lezárva, amely Ybl Miklós szobrától északra ért le a Dunához. A bölmefal alsó végéhez csatlakozva, a víz partján egy másik fal haladt észak felé, körülbelül a Bem József tér sarkáig, ahonnan újabb töréssel a város északi szélén: a mai Bem József utca, Mártírok útja és a Vérmező út belső házsora mentén, a Vérmező út felső pontjáig törekedett, az utóbbi vonalon mint az 1565–1566-ban Budán székelő Arszlán pasa alkotása. A Vérmező út felső pontjánál a városfal csatlakozott a várfalnak az Esztergomi bástyától (*Torpak kuleszi*) kiugró meghosszabbításához, s így a várat a mai Duna-parti Kioszktól a Moszkva térig lendülő széles ívben egy külső öv is védte. E külső védelmi vonalnak a városfal északi szakaszának természetes erődítésére szolgált, hogy a Várhegy és az ezzel szemközt emelkedő hegyek vizei a mai Széna tér körüli lapályban széles tóvá, a „Jeni kapu előtti tóvá” (*Jeni kapu önünde olan göl*) folytak össze, a városfal előtti táborozást és ostrommunkát külön is akadályozva.

*Bástyák
és kapuk*

Ezt a külső védelmi övet, azaz a városfalat szintén bástyák és kapuk erősítették. Alsó, déli sarkát a mai Ybl Miklós téren hatalmas torony, „az összes bástyák között legerősebb bástya” a már említett *Ali pasa Burdzsu*: „Ali pasa bástyája” védte, hogy egyrészt az itteni kapun (*Ali pasa burdzsu kapuszu*) keresztül a mai Várkert kioszk felé, a Tabán irányában menő utat elzárja, másrészt, hogy a közlekedést a Pestre átnyúló hídon át biztosítsa. A várfalról felülről

187. Víziváros a XVII. század második felében, G. D. Fontana rajza után E. Nesselthaler rézmetszete, 1686 (részlet)

188. Az Oszmán bej dzsámi a Fő utcában. Vízfestmény, 1770

a Dunába ereszkedő másik bölmefalat egy másik bástya, „Urudzs aga bástyája” (*Urudzs aga tábieszi*) zárta le, és szolgált a Lánchíd utca déli végében a bölmefalon nyíló és szintén Urudzs agáról elnevezett kapu (*Urudzs aga kapuszu*) erősítésére.

A Duna mentén észak felé haladó, gyengébben épített fal hét helyen volt könnyebb „vízi kapuval” átvágva. A város északi része legjobban a Bem József tér sarkánál volt megerősítve, ott ahol a fal derékszögben nyugat felé megtört; e saroknak és a közelében, a Fő utca torkolatában álló „Kakas kapunak” (*Horosz kapuszu*) a biztosítására az erős építésű „Kakas kapu bástya” (*Horosz kapuszu tábieszi*) szolgált. A városfal további szakasza még két helyen volt kapuval áttörve és bástyával megerősítve: a mai Széna tér alsó végénél a *Jeni kapu* („Új kapu”), a Vérmező út alsó végénél a *Kinnáre* vagy *Kannáre kapuszu* („Vágóhíd kapu”).

A bástyafalon kívül, a Duna felé elterülő „varos” nemcsak lenn, a déli részen volt keresztbe húzott falakkal részekre, bölmékre osztva, hanem tovább észak felé is. Az Urudzs aga kapun túl a mai alagút előtt az Istálló bölme (*Ahorluk bölmeszi*) terült el szélesen. Ezen végigmenve, a Várhegyről a mai Apor utca táján a Dunához ereszkedő bölmefalon túl, az ezen át nyíló „Is-tálló kapun” (*Ahorluk kapuszu*) át a Tojgun pasa bölmébe lehetett eljutni, amely körülbelül a mai budai Vigadó tájáig terjedt. Ehhez csatlakozott észak felé a Szülejmán pasa bölme, és a városfalak irányában, részint a várfalakra keresztbe, részint azokkal párhuzamosan vonuló falak, előre tolt védelmi vonalak között még több más bölme is.

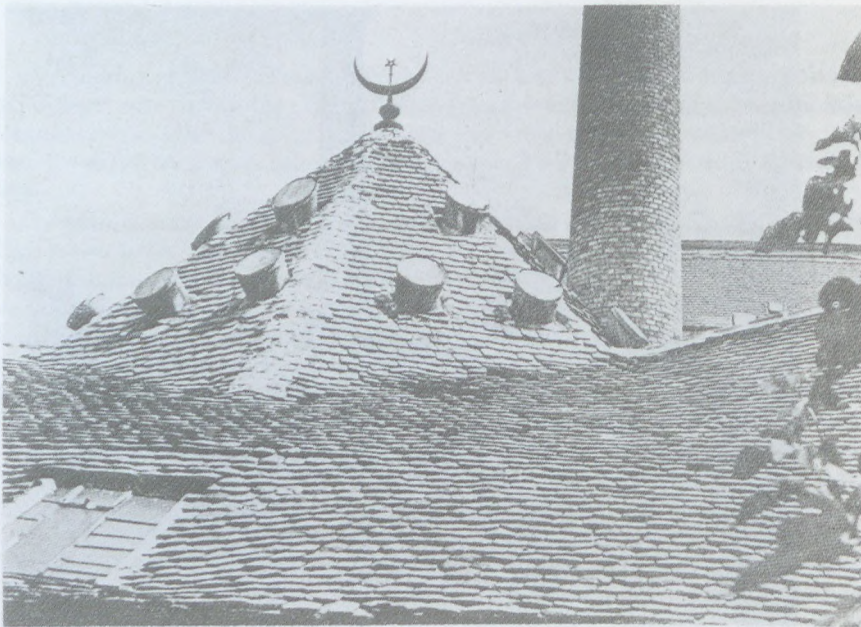
Polgári lakosság, különösen nem mohamedán hiten, csak a bölméken túl, körülbelül a mai Jégverem utcától észak felé, az ott már kiszélesedő völgyben, és a Széna tér felé emelkedő dombháton telepedett meg. Az utóbbi részen, a dombhát Duna felé eső lejtőjén, a középkori Szent Péter mártír-templom környékén, a török kor elején magyarok laktak. Lejjebb a Duna felé külön csoportban cigányok és zsidók készítettek maguknak lakóhelyet; az utóbbi kettőt török források kopt mahallénak és zsidó mahallénak nevezik, nyugatiak „civitas zingarorum”, „civitas judeorum” neveken idézik. Később az újonnan települő balkániak is ezen a tájon találtak otthonra.

Az összezsúfolt viskók a mai Fő utca körül sok utcát és sikátort alkottak, melyeknek csak kanyargós vonulatai maradtak ránk, hajlásaikkal és töréseikkel később is századokra meghatározva az itteni utcarendet, neveik azonban nem. A forrásokból csak néhány házecsoporthoz vagy tájék neve ismeretes: *Ali pasa burdzsu mahalleszi* („Ali pasa bástya mahalle”), az Ali pasa bástya tájékán, *Iszkele mahalleszi* („Rév mahalle”), *Szeraj iszkeleszi* („Palota rév”), *Agadzsz pазari* („Tűzifa piac”).

A „varos” legjelesebb dzsámijait a középkori Ágoston-rendek, a mai kapucinusok telkén 1555-ben Tojgun pasa, a mai Erzsébet apácák temploma helyén a Fő utcában, 1566 és 1578 között Szokollu Musztafa, ismeretlen időben a Lánchíd utca déli végénél Hadzsi Szefer és a

Utcahálózat

Templomok

189. A Király fürdő török kori tetőzete

Fő utcában a *Horosz kapuszu* („Kakas kapu”) közelében, közel a Dunához, Oszmán bej építették, alkotásának mindegyikük saját nevét is adva (188. kép).

E négy nagyobb mohamedán templomon kívül a hajóhídtól a Bem József térig és innen a Vérmező út felső végéig, a Vízivárosban és az országút belső oldalán még vagy tizenkét kisebb-nagyobb mohamedán imaház volt elszórva. A hajóhíd budai fejenél, a mai Ybl Miklós tér közepe táján állt a *Köprü basi dzsámii*: „Hídfő dzsámi” (nem lehetetlen, hogy ez a név a Hadzsi Szefer dzsáminak volt egy további neve). A Várhegyre vezető Vízi kapun a későbbi külügyminisztérium épülete alatt volt található a *Hadzsi aga meszdzsidi* („Hadzsi aga mecset”). A Vár egyik kis kapuja alatt, a mai Jezsuita lépcső lábánál, az *Arab hodzsa meszdzsidi*, a Halászbástya legmagasabb tornya, a Haber kuleszi alatt a *Sejch dzsámii*, az „Erdélyi bástya” és a mai Király fürdő között a *Szürmeli hodzsa dzsámii*: „Szürmés hodzsa dzsámi” húzódott meg. A Király fürdőtől kifelé, a mai Medve utca és Kacska utca metszése táján a *Cseberdzsi aga dzsámii*, a Kinnáre kapuszu előtt a *Kinnáre kapuszu dzsámii* „Vágóhídi kapu dzsámi” volt megtalálható. A Bécsi kapu alatt, a mai Lovas és Várfok utca sarkán, a „temető mellett” a *Hadzsi aga dzsámii* állt. Meg nem határozható ismeretlen pontokon álltak a *Damgali hodzsa dzsámii*: „Billogos hodzsa dzsámi”, a *Szálíh aga dzsámii* és a *Szuhte Ahmed aga dzsámii*.

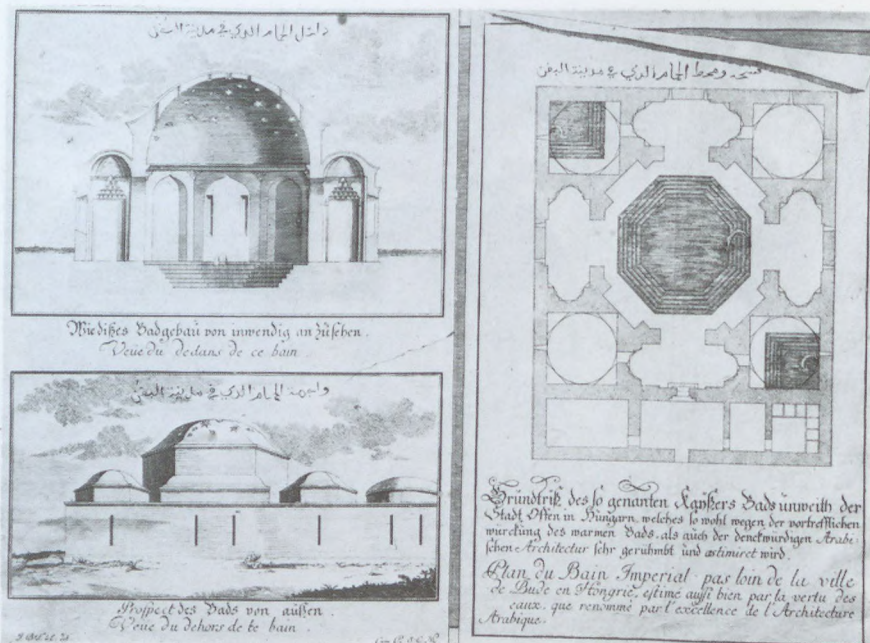
Forgalmi
központok

A „varos” szellemi központja és legkiepítettebb része a Tojgun pasa mahalle volt, ahol egy csoportba a dzsámin kívül magasabb és alsóbb fokú iskola, medresze és mekteb, azonkívül fürdő épült, mindannyi Tojgun pasa alapítványából.

Legforgalmasabb volt északon a „Kakas kapu” (*Horosz kapuszu*), melyen keresztül Szokollu Musztafa egyik fürdője, a mai Király fürdő mellett (189. kép), a Várhegy felé a Bécsi és Vízi kapuhoz vezetett az út. A nagyméretű kőlapokkal kövezett főutcában boltok és műhelyek sorakoztak egymás mellé, a köznép számára való áruval. Lejjebb dél felé még Ali pasa tornyának tájéka volt zsúfolt és forgalmas, ahol a Tabán felé és a hajóhídon át Pest felé irányuló forgalom került lebonyolításra.

A hajóhíd, szintén Musztafa pasa műve, az Ali pasa bástyától délre indult a pesti oldal felé; hetven „dobos hajóból” állt, melyeket a doboknál láncok erősítettek egymáshoz, a középső négy hajót, hogy közbül hajók elhaladhassanak, ki lehetett emelni. A híd az akkori technikának kiváló alkotása volt, ostromok és elemi csapások pusztításai után a sok földet bejárt angol utazót, Brownt is elismerésre bírta 1670-ben.

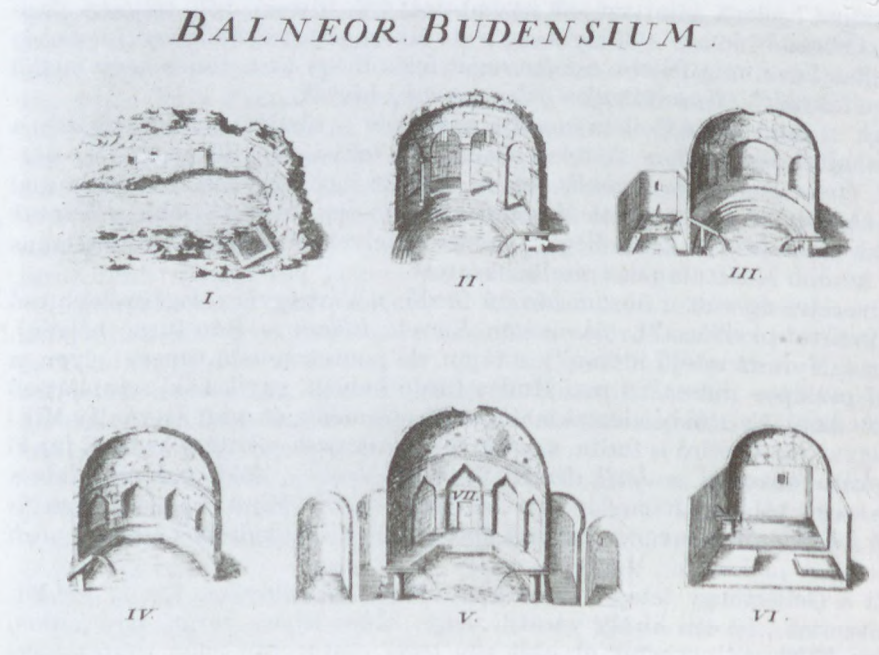
Buda másik nagy technikai műve, a még Zsigmond korabeli „vízhajtó” (*dolab*), a Lánchídtól kissé északabbra állt; egy bástyaszerű épületbe volt beépítve, s láncokra szerelt vödörökben a Várhegyre, a Szerájbeli dzsámi udvarában működő egyetlen itteni csurgóba tolta a vizet úgy, hogy „az ész elbámult rajta”.

191. A Császár fürdő látképe a fürdő alaprajzával és keresztmetszetével. Rézmetszet Fischer von Erlach rajza után, 1721

F) Lőpormalom (Barutháne)

Az alsó hévizek mentén kialakult tabáni településnek a gellérthegyi erőddel együtt mintegy megfelelője volt a város északi végén, a felső hévizek táján elterülő házcsoport, szintén fürdőkkel, iparteleppel és erőddel. Először Arszlán pasa épített itt 1565–1566-ban egy lőportörőt, azután egy erődöt, a *Baruthánet* („Lőpormalom”, „Lőpormalmi erőd”), amelyről a környék is a „*Barutháne*” nevet kapta; később *Banarhiszár*: „Forrás melléki vár” néven is előfordul. Utóbb Arszlán pasának egy kortársa, Veli bej, akit később itt, a szemközti dombon épített türbéjében („*Veli bej türbeszi*”) helyeztek örök nyugalomra, ezen a tájon egy állandó sáncot, *meteriszt* hányatott („*Veli bej meteriszi*”)

192. Budai török fürdők. Rézmetszet Fischer von Erlach rajza után, 1721

jének” nevezték, az ottani *Kral binari*: „Királykút” után. Aljában a *Veli bej csairi*: „Veli bej rétje” terült el, egy füves lejtő, ott, ahol a Veli bejről elnevezett tekke (*Veli bej tekkeszi*) állt. *Kaszim pasa cseszmeszin* („Kaszim pasa forrásán”) valószínűleg a mai Disznófőt értették, bizonyára az egyetlen Kaszim nevű budai pasára (1548–1551) való vonatkoztatással, talán ennek valamilyen itteni építménye után. A Várhegy felé kipúposodó, ma kopasz Kis-Sváb-hegyet *Kesztáne bairinak*: „Gesztenyés dombnak” hívták.

Kelenföld

A középkori Madár-hegyet a törökök *Moanat tepeszinek*, népiesen *Maunat tepeszinek*: „Felvételező dombnak” nevezték, nyilván mert a tábori sereget ezen a tájon, a domb lábánál elterülő síkon szokták élelmiszerrel és hadifelszereléssel ellátni; valószínű, hogy a *Lokum tepeszi*: „Falatozó hegy” elnevezése, mint egy más helyen olvassuk, ugyanennek a névnek egy másik törökös változata volt (a „moanat” ugyanis arab szó). A Sas-hegynak a Várhegy felé néző lejtőjét, ahol a Hizir baba tekke állt, erről *Hizirbaba tepeszinek*: „Hizirbaba dombnak”, vagy röviden csak Hizir babának mondták. A hegy déli lábánál egy széles sík mező terült el, Kelenföld, Dernschwam János 1553–1555-ből származó naplójában: „Kelemen Fuldt”. A törököknél ennek, a Kelen szó után *Kele ovaszi*: „Kele mezeje” volt a neve. A Gellérthegyet *Gürz Eljász bairinak*, *Gürz Eljász tepeszinek*: „Gürz Eljász hegyének”, a Várhegy felé közelebb eső Nap-hegyet, régebbi magyar nevén karó-hegyet, *Karga bairinak*: „Varjú dombnak”, a Gellérthegy déli lejtőjét *Csil bairinak* nevezték, amin talán „Kopasz-hegyet” értettek.

A Gellért-hegytől délre

A Duna mellett a Gellérthegy alatt egy „szoros út” kúszott el, a „*Bogaz*”, a bogazból kiszabadulva az út a „*Kazan ovaszi*”, „Szoros előtti mező” felé kitért, majd a mező túlsó végén, a budafoki „Kazánban” ismét összeszorult. Az utóbbi szoroson át, Ercsi felé, a *Kaja burunun*, „Sziklás hegyfokon” keresztül *Hamza bég szeraji*, a mai Érd (Ujen Hamzabég) felé vágott ki az út, egy középkori magyar várból, királyi pecérek házaiból alakított török erőd felé, amelyet régi neve után, azt törökre fordítva, *Köpek hiszárnak*: „Kutyavárnak” is neveztek. Ezen a területen néhány török elnevezés maradt ránk: „*Bej csairi*: „Bej mezeje”, *Érsek csairi*: „Érsek rét”, *Sekerli lokma burunu*: „Édes lokma hegyfoka”, *Karaol tepeszi*: „Órszem dombja”, *Büjük dere*: „Nagy völgy”, *Taslik burunu*: „Sziklás hegyfok”, *Kral báglari*: „Királyi szőlők”, *Kral koruszu*: „Király erdő”, *Báglar koruszu*: „Szőlőhegy melletti erdő”. Ezek a Duna alsó folyása és a mai Szabadság-hegy között voltak.

Szigetek

A Dunában, a *Gürz Eljással* szemben, egy azóta eltűnt „Kis sziget”; *Dzsezire-i kucsek* állt ki a vízből. A Duna két partjánál vízimalmok. A középkori Nyulak szigetét, a domonkos apácák itteni kolostorára emlékeztetve, törökül *Kizlar adaszinak*, perzsa néven *Dzsezire-i duchterának*: „Lányok szigetének” neveztek. A Rákos torkolata előtt kiemelkedő dunai szigetet *Sábán adaszinak*: „Sábán szigetének”, feljebb egy másikat *Kuru Gavga adaszinak*: „Kuru Gavga szigetének” hívták, mindkettőt egykori földesurukról; *Kuru Gavga*: „Csupa veszekedés”, török személynév a Duna nyugati partján egy patakknak is nevet adott (*Kuru Gavga dereszi*). Fenn Szentendre felé, ettől délkeletre a Kis-Duna bal partján elvonuló szoros *Bulgár bogaszinak*: „Bolgár szorosnak” nevezték, mert az ilyen nevű középkori falu felé nyitott utat. Bolgár falu a XVI. században még lakott helység volt, a neve annál inkább emlékezetben maradt, mert birtokosa a budai Bornemissza család volt.

Elpusztult falvak

A középkori falvaknak, amelyek Buda mai határain belül voltak, a török időkben már nem volt lakott nyoma. Se Sasadnak, se Kánának, se más olyan településnek, amelyről a középkori oklevelek szólnak. Ezeknek a falvaknak az emléke is elenyészett, török forrásokban egyáltalán nem fordulnak elő, területük Buda határához kapcsolódott. Így terjedt ki Buda határa a török uralom alatt nyugaton Budakesziig, délen Diósdig, illetőleg Csőtig. Északon Óbuda felé a malomrévnel, a mai Császár fürdő tájékán volt a határ. Buda mai területéből csupán Sasad nem tartozott a városhoz: a Farkasvölgy, illetőleg a Sasadi út és a budaörsi határ közti terület. Az itteni szőlőkből nem a budai törökök szedték a dézsmát.

2. PEST

A) Városfal

Buda mellett *Pest* a török uralom alatt is szerény, kis város maradt. Egyszerű városfal védte, amely a mai Belvárost (a Tolbuchin körút, Múzeum körút, Tanács körút és a Deák Ferenc utca közötti területet) vette körül. A városfalat egymáshoz közel, alig százötven méter távolságra épített tornyok és a fontosabb pontokon tömzsi kőbástyák védték. Az erősebb kőbástyák a Duna-parti kiinduló-, illetőleg zárópontoknál (a mai Apáczai Csere János utcánál és a Só utcánál), továbbá a nagy városkapuknál, a mai Kossuth Lajos utca végénél levő Hatvani kapunál és a Kecskeméti utca végében levő Kecskeméti vagy más néven Szolnoki kapunál álltak. A falnak a Duna felőli oldalán is volt folytatása, de a Duna-parton csak gyengébb palánkfal húzódott,

szerzetesi élet céljait a tekkék szolgálták. Egy tekkét 1644-ben említenek, ez a jelek szerint nem a Duna-parton feküdt; a korszak végén egy „Duna-parti tekkéről”: *Jali tekkesziről* van szó.

Fürdőt a törökök Pesten is már a korszak első éveiben építettek. Forrásaink két fürdőről emlékeznek meg; a nagyobbik, négy kupolával, valószínűleg a mai Egyetemi könyvtár helyén, idegeneknek is szembetűnő, nagy épület volt, a másik pedig a mai bölcsészkar (volt piarista) épülete helyén.

Török középületek Pesten nemigen voltak. Egyetlen nagyobb épületről tudunk, „a város közepén”, ez valószínűleg katonai raktár lehetett, s talán azonos azzal az épülettel, amelyet a felszabadítás után a bajor katonaság élelmetárnak használt, s amelyről tudjuk, hogy a mai ferences templommal és rendházzal szemben állott. A budai pasák a XVI. században ugyan sűrűn megfordultak Pesten (sok levelüket innen keltezték), de nem tudunk arról, hogy palotájuk is lett volna itt. Valószínű, hogy nem is a városba, hanem inkább a pesti mezőre jöttek, és a katonai táborban tartózkodtak. A polgári tisztségviselők közül a budai vilajet pénzügyi defterdárja, Szülejmán szultán rendeletére, állandóan Pesten lakott, de valószínűleg mégis csak nyáron, mert budai hivatalát télen nemigen tudta volna Pestről ellátni.

D) Pest város határa

Pest város 1950 előtti területe, határa, a török uralom alatt alakult ki. A Rákos menti réteket a pesti törökök vették birtokukba, s kaszáltak, mint későbbi hiteles tanúvallomásokból tudjuk, a Rákos patak mindkét partján. Birtokukba vettek azonban a pesti határ homoktengere között, az egyes tavak (Kásás-tó, Békás-tó) mellett levő kisebb réteket és a Duna partján levő gubacsi rétet is. A határt is kijelölték: „a török minden esztendőben kijött zászlókkal és kereszturi határtól fogvást az egész Rákos mellékin”, egészen addig, „ahol a Dunába szakad a Rákos, tilalmazó jeleket csinált a réteken”. Ez a határ lett a felszabadítás után, kisebb változtatással, sok jogi csúrés-csavarás kíséretében Pest város határa. Ezen a határon belül az egykori falvak, mint Szentlászló, Újbécs, Szentfalva, Kövesér, a török uralom alatt már pusztán állottak (egyikük-másikuk romjait ábrázolták néhány városképen), és újra megszállásukra még békés időszakban sem történt kísérlet.

Ugyanolyan jelenséggel állunk itt szemben, mint az alföldi, Duna—Tisza közti mezővárosok (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd) esetében. A nagyobb mezővárosi települések körüli kis falvak lakossága elhagyta védtelen települési helyét, elmenekült távolabbi, nyugodtabb vidékekre, vagy beköltözött a biztonságosnak hitt, Pest esetében fallal is őrzött városba. Egyetlen adatunk van a XVI. század végéről, amely mintha azt bizonyítaná, hogy keletkezett vagy fennállott település a pesti városhatár kívül is. A pesti nem mohamedán lakosok összeírása után 1590-ben, Pesthez kapcsolódva, „Új falu” összeírása következik. Az összeírás helymeghatározásra támpontot nem ad, más adatunk erre a településre nincs, nem tudjuk, hogy Pesthez milyen közel feküdt (egyáltalán a város határában volt-e), mikor keletkezett, és meddig állott fenn, s hogy volt-e kapcsolata valamelyik közeli középkori településsel, azonos-e valamelyikkel.

3. A VÁROSKÉP VÁLTOZÁSA BUDÁN ÉS PESTEN

A török íróknál gyakran olvasható, hogy amikor a szultán egy-egy várost végleg birtokába vett, azt több ezer főnyi odarendelt helyőrséggel és a naponként elmondandó öt ima kultuszával „magasabb virágzásra emelte”. Budával kapcsolatban is megtaláljuk ezt a frázist, s azt akár szimbolikusnak is tekinthetjük, mert a budai török uralom is erre a két pillérre, a katonai és vallási élet intézményeire volt alapozva. A legtöbb török helyrajzi megjelölés is katonai vagy vallási vonatkozású volt, olyan intézménnyel kapcsolatos, amely a Várhegy birtokának katonai biztosítását vagy a mohamedán hívők lelki életét volt hivatva szolgálni.

Ezen építmények összessége, a kopasz vároldalon felsorakozó bástyák és a sajtáságos tornyakkal mindenfelé elszórt török templomok a Duna két partján, az egyik oldalon síkvidéki tájon, a másikon hegyes-völgyes vidéken, addig nem látott és váratlanul újszerű városhatárként jelentek meg a hajón leereszkedő utas, nyugati országokból érkező idegen ember szeme előtt. Ahogy a hegyes süvegben végződő karcsú minarek, először fenn a Várhegyen, majd a városhoz közelebb érve, még két csoportban, lent a Duna melletti alsó városban és odaát a túlsó parton Pesten is egyenként előbújtak, aztán itt-ott apró bizánci kupolák is kibontakoztak, az egész kép, a háttérben a mindig és mindenholyan nagyszerű budai hegyek koszorújával, török temetőkkel (196—197. kép) mint addig valóban nem látott panoráma tárult elébük.

*Utcakép,
építészet*

A városban, a töröknek vélt épületekhez közelebb érve azonban az első benyomás sokat veszített lenyűgöző erejéből. Az élő utca képe, a hangosan nyüzsgő emberek, az új arcok, furcsa

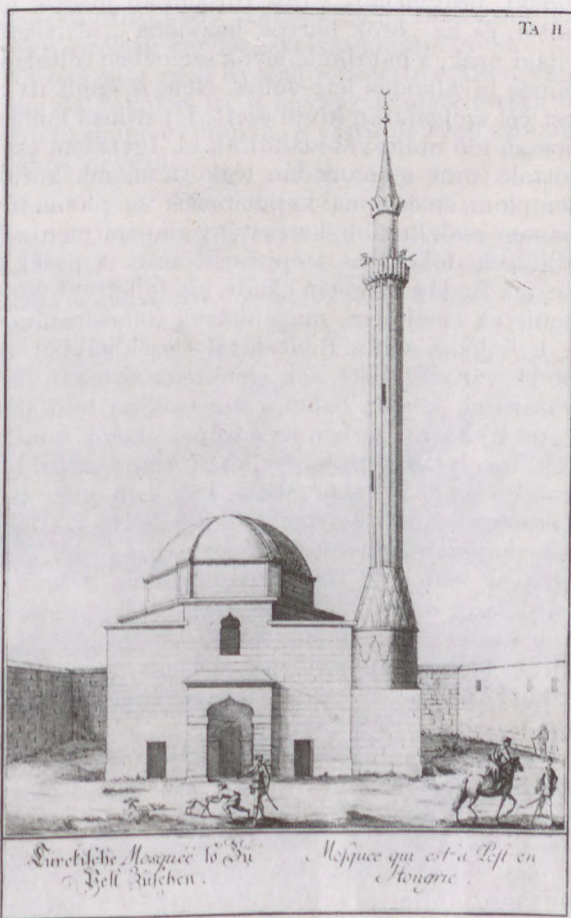
EXPERTÈ CURRIT, nunc huc, nunc voluitur illuc, Res faciens, nulla sedes Lúna manet.

194. Pest látképe a XVII. században, M. Merian (?) rézmetszete, 1624 (részlet)

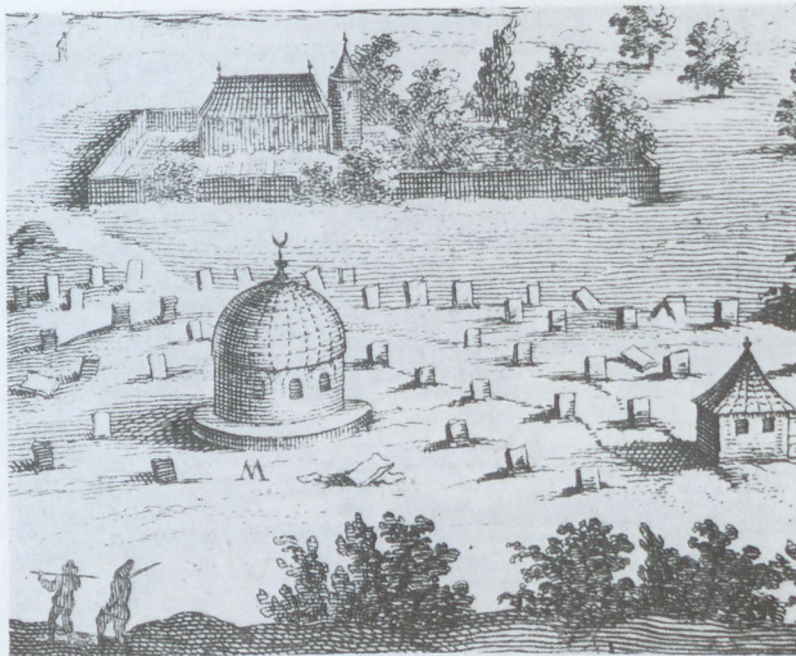
ruhák és ismeretlen beszéd, a szokatlan áruk, tárgyak, a keleti módra megrakott, csendben cammogó málhás állatok még egy-két új vónást is adtak az előbbiekhöz, és egyes boltok, itt-ott az építészeti kép, a házak és az utcák is szaporították ezeket. De a nagyszerű háttértől megfosztva itt már minden csak önmagát, s maga értékét adta. S közelről nézve az újat ígérő mohamedán vallási épületek többnyire elárulták, hogy nem ismeretlen, új stílusban épített alkotások, hanem csak elkobzott templomok kevés munkával, olesó pénzen létrehozott átalakításai. Új művészi érték, új török munka nem volt bennük, ilyen az egész városban alig volt található.

Mélyebb nézelődés után még a sokat idézett török fürdőkről is kiderült, hogy azok középkori alapokon épültek, a középkori magyar „alsó” és „felső” hévizekből, ahol már régen keresztény kápolnák, királyi fürdőházak, kórházak álltak, ahol messze földről jövő emberek már a török idők előtt gyógyulást kerestek fájdalmukra, és a „török fürdők” fejlesztésére is pusztulni engedett keresztény épületek anyaga használtatott fel, templomok oszlopai és paloták díszai. Például Musztafa pasa egyik fürdőjének, a mai Király fürdőnek a kőoroszlánjait nyilván nem török vagy mohamedán művész vésője faragta, hogy a fürdőző emberekre a forrás hévizét ontsák, mert náluk a szoborfaragás nem művészet, hanem bálványimádás volt.

A török építészet még a török fővárosban is csak szűk körből vehette alkotásának tárgyát,

195. A pesti török dzsámi látképe. B. Kenekel rézmetszete Fischer von Erlach rajza után, 1721

196. Budai török temető ábrázolása XVII. századi látképen

csak „hivatalos műveket” alkothatott. Budán ez a korlátozás még fokozottabb volt. Ez a végvidéki, provinciális város túlságosan messze feküdt a török politikai és vallási élet központjaitól, és az „örök harcok hazájába”, a „végekre” esett, ezért itt díszes épületeket emelni a világi urak, a hatalmon levők szemében céltalannak látszott, vallási felfogás szerint meg éppen bűnös hivalkodás lett volna. Nem is épült itt a másfél évszázad alatt semmi, ami az említett két cél szolgálatán kívül esett. Új stílusú épülettömbök, új művelődési terek ezért csak lassan, hosszú idő múltával alakultak ki. Igazában csak Musztafa és Tojgun pasák alapítványai árasztottak török-mohamedán légkört maguk körül, amaz a Nagy dzsámi, a mai Boldogasszony-templom, emez a mai kapucinusok temploma tájékán, de ezek sem mindjárt alapításuk idejében, hanem csak később, keresztény alapépítményeiknek előregedése és kicserélése, ismételt helyreállítások, fokozatos átépítései után. A pasák között, akik korlátlan nagy hatalommal rendelkeztek Budán, egy sem akadt, aki fejlettebb ízléssel és fokozottabb igényekkel világi rendeltetésű épületek emelésére, magánházak csinosítására törekedett, vagy erre másokat biztatott volna.

E fejlődés során Buda királyi székhelyből, reneszánsz légkörű városból balkáni vásáros emberek városává lett, sok igénytelen áruval, török táborvárossá sok katonával, és a katonák és vásárosok között balkáni vonásokkal telítődött.

Köztisztaság

Az új környezetben az európai utazók mindenütt rendtelenségbe, piszokba, szennybe ütköztek, amelynek sem hazájukban, sem a régebbi Budán nem látták párját. Derschwam törökországi nagy utazása során, 1555-ben még csak messze Bulgáriában és még távolabbi török földeken számol be temetetlenül fekvő holttestekről, amelyekbe menet közben belebotlott, de a temetetlen holttestek ötven–száz évvel később az ugyanazon uralom következményeként magyar földön és Budán is feltűntek. A kassai Bocatius 1605-ben írt rövid budai naplójában háromszor említi, hogy az utcákon itt is, ott is oszlásnak indult hullák feküdtek. A pozsonyi származású Auer, budai török rab pedig 1664-ben azt írja, hogy a budai belső várban, Mátyás király egykori könyvtára közelében, a kimúlt rabok holttestei napokig temetetlenül heverték, a kutyák is kikezdtek azokat; a foglárnak elég volt, ha a halott levágott jobb fülét bemutatják neki.

Tűzvészek

A városkép általános, szomorú hanyatlását az emberi kéz rövid életű alkotásain és maradandó mulasztásain felül elemi csapások, tűzvészek siettették és tették általánossá. A bajt hol kipattanó szikra indította el nesztelenül, hol villámesapás zúdította a gyúlékony házakra. Ilyen tűzvészt szenvedett el Buda 1566-ban, amikor az alsóvárosban a martalóc-mahalle égett le, 1571. július 19-én és 1583-ban, amikor sok házzal együtt a pasa háza is leégett, és ő is „csak alig az láng között fiaival szabadulhatott és minden jószága megégett”. Közben 1578. május 19-én, pünkösd vasárnapján villámesapás érte a Zsigmond palotája előtti címertornyot és az ott felraktározott lőport felrobbantotta. A XVI. században ez utóbbi alkalommal szakadt a városra a legszörnyűbb pusztulás; a robbanás széthányta a szomszédos palotákat, a föld alá temette az

államkincstárt, „a királyok rejtekházát, amely a föld alatt vala”, „ágyúkat röpített a várból a Dunába”; a vár kapui, mintha egy láthatatlan hatalom mozgatta volna őket, maguktól kinyíltak, a Duna vize a szétszakított hajóhíd roncsaival napokon át hullákat úsztatott lefelé; a felső várban egy mecset volt, oda este hetven (török) pap ment, „a megholt pasa lelkéért miséztek”, ezek is mind odavesztek, s a szerencsétlenség kétezer főnyi ember áldozatot követelt. Robbanás pusztított azután a városban 1603-ban és 1606-ban, tűzvész 1625-ben, 1627-ben, 1635-ben, esetenként — a nyilván túlzó hírek szerint — mintegy ezer „házat” emésztve el, azután 1658-ban, 1660-ban, 1669. április 30-án, az utóbbi alkalommal Mátyás palotájában is. 1641-ben földrengés látogatta meg a várost, 1686. július 22-én az utolsó ostrom alatt pedig egy szörnyű erejű robbanás tette tönkre mindazt, amit maga az ostrom még megkímélt volna.

Pesten az elemi erők nem találtak annyi emészteni valót, mint Budán, mert a pusztítás munkáját a harcban álló seregek szinte maradéktalanul elvégezték. A nehezen védhető Pestet ellenséges támadások előtt először mindig az a fél égette fel, amelyik azt elhagyni kényszerült, s amit a véletlen megkímélt, azt elvonulásakor a másik fél serege pusztította el. Ez történt már a török uralom kezdetén 1541-ben és 1542-ben, ugyanez ismétlődött az 1600 körül lefolyt ostromoknál több ízben, s végül a két utolsó ostromnál, 1684-ben és 1686-ban is. A török kori alkotó munkának itt, ha volt ilyen, szinte semmi nyoma nem maradt. Ahogy Gerlach István már 1573-ban megjegyezte, „Pest hitvány város, semmi nevezetessége nincs”.

A hódítók saját szokásaik szerint itt is sikátorszerű utcákban, „kellemetlenül összezsúfolva” éltek. A város külsejére, új épületek emelésére vagy a régiak karbantartására annyi gondot sem fordítottak, mint Budán. Az utazó, Gerlach, 1573-ban már csak nyomaiból vehette észre a város nagyobb szabású régi kőházainak, a vasrácsos nagy ablakokat itt is agyaggal tapasztották be. S egy másik utazó, a kassai Bocatius János, újabb harminc év múlva, a város nevével szomorú szójátékba kezdve, Pestet inkább pestisnek kívánná nevezni.

Pest pusztulása

197. Turbános török férfisírkö

198. Buda és Pest látképe a XVII. század első felében, rézmetset

199. Buda környékének térképe egy török földrajzi munkában. Tollrajz

A nyugati utazók leírásaitól némileg eltérő, kedvezőbb képet kapunk a török leírásokból (például Evlia Cselebitől), bár rajongó túlzásaitól, megállapításaitól eltekinthetünk. Csak annyi bizonyos, hogy Pesten az 1684. és az 1686. évi ostrom után is állottak, ha romosan is, házak, sőt kőházak, s ezeknek egy része lakható, illetve könnyen és gyorsan helyreállítható volt. Az összeírók 1696-ban török módon (turcica modica) épített, vagyis sárból tapasztott, vesszőfalú házakat is felsoroltak, amelyek nyilvánvalóan nem az ostrom után építőanyag hiányában készültek így, hanem már a török időben is ilyenek lehettek. Ezek a házak nem a város központjában állottak, hanem az északi és déli végén, s minden valószínűség szerint a város legszegényebb lakossága lakta őket. A város központjában szinte minden telken kőházakat vagy kőház-maradványokat találtak, s volt közöttük emeletes is. A pusztulás tehát valószínűleg nem volt olyan mértékű, mint a nyugati utazók állították, bár a török uralom alatt a város romlása, elhanyagoltsága kétségtelen (198. kép).

A törökök katonai szempontból ragaszkodtak a város birtoklásához, de a szemközti Buda vélt ragyogása és főleg nagyobb biztonsága miatt kellemes lakóhelynek nem tartották. Holtukban sem kívántak Pesten nyugodni. Ahogy a jómódú isztanbuliak a szemközti Szkutariba, „szent ázsiai földben”, a temetők híres ciprusai alá szokták övéiket eltemetni, úgy a pestiek is Budára vitték át halottaikat, főleg a Gülbaba-dombrára, melyet szemükben szent helyé avatott a kegyelet és a hagyomány.

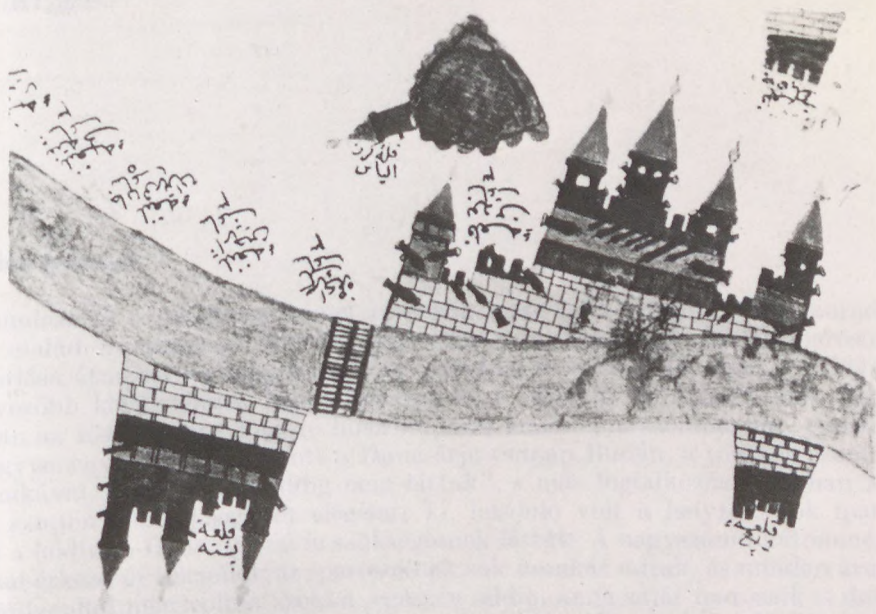
4. ÓBUDA ÉS A KÖRNYÉKBELI JOBBÁGYFALVAK

Buda és Pest mellett Óbuda a török uralom alatt szegény, tengődő mezőváros, pontosabban falu volt. Már 1528-ban felégették, de soha nem ostromolták, mert nem volt megerősítve. Fejlődési lehetőség nélkül osztozott a hódoltság magyar falvainak sorsában. Buda közelsége nem vált előnyére: a város ugyan biztosított némi piaci lehetőséget az óbudai lakosok számára, de ezt az előnyt bőven ellensúlyozták a Buda felszabadítására felvonuló hatalmas seregek, sőt a Buda környékén rendszeresen, a XVI. században szinte állandóan feltűnő portyázók is, akik nemcsak a helyben lakókat zavarták meg, hanem mint 1576-ban történt, a budai pasát is, aki éppen Óbudán tartózkodott. „Szokásunk szörént möntünk vala az mi kised falunkba Óbudára mulatni, ki oly igen közel vagyon hozzánk, hogy egy nyíllal be lühetnének az város határáról”, amikor egy csapat dárdás jött Komáromból és Tatáról, azzal a céllal, hogy „az por törő mahmot és az várat meggyújtsák”.

A legsúlyosabb helyzetbe Óbuda a tizenötéves háború idején került (201. kép). Az állandó harcok miatt 1595 táján a lakosság tömegesen költözött el a faluból, 1596-ban pedig Pálffy Miklós esztergomi főkapitány a pócsmegyeriekkel együtt Óbuda teljes lakosságát, (összesen kettőezerhatvanhat személyt, százkilencvenöt szekéren) áttelepítette az Esztergom és Érsekújvár közötti területre. Óbuda tizenkét évig teljesen pusztán állott. A várost ebben az időszakban az összeomlott házakkal, a középkori hatalmas egyházi épületek romjaival ábrázolják a minden valószínűség szerint a helyszínen készített metszetek. A háború elmúltával, 1608-ban a lakosság visszaköltözött Óbudára, de a hajdani királynői város szegény kis jobbágyfaluként élte végig a török uralmat, s csak a hivatalos leveleikre ütött pecsétjük bizonyíthatta, hogy valamikor ők is „kiral ő felsége szabadosi” voltak.

Óbudához hasonló sorsa volt a többi Buda és Pest környéki jobbágyfalunak is, amelyek lakossága a hódoltság alatt a helyén maradt. A török uralom első évtizedeiben számos környékbeli helység elpusztult, olyan mértékben, hogy több esetben még településük helyének sem maradt nyoma. Sok olyan helység volt viszont, amely a keserves körülmények ellenére is megmaradt, főleg Pest környékén, ahol a hadak járása kevésbé zavarta az életet. Palota (Rákospalota), Csaba (Rákospalota), Cinkota, Keresztúr (Rákospalota) a mai Budapest területéről

Környékbeli
jobbágyfalvak

200. Buda környékének török ábrázolása. Vízfestmény

a pesti oldalon, Békásmegyér és Tétény a budai oldalon. De a mai Budapest területével határos helységek közül is igen sok élte túl a török uralmat: Budaörs, Budakeszi, Dunakeszi, Alag, Fót, Kerepes, Üllő, Dunaharaszti. E falvak települési folyamatossága a török uralom alatt szinte megszakítatlan volt, bár a nagy háborúk és az ostromok során ezeket is feldúlták. Nemcsak az óbudaiakat telepítették el innen 1596-ban, hanem a budaörsieket és a budakeszieket is, és a pesti oldalán is számos helység állott pusztán a tizenötéves háború éveiben, egy időre. A háború múltán azonban a legtöbb faluba visszaköltöztek a lakosok, vagy a földesúr, a magyar földesúr, telepített új jobbágyokat, mint például a XVII. század elején Beniczky Tamás Cinkotára. Magyar telepített új jobbágyokat, mint például a XVII. század elején Beniczky Tamás Cinkotára. Magyar telepített új jobbágyokat, mint például a XVII. század elején Beniczky Tamás Cinkotára. Magyar telepített új jobbágyokat, mint például a XVII. század elején Beniczky Tamás Cinkotára. Magyar telepített új jobbágyokat, mint például a XVII. század elején Beniczky Tamás Cinkotára.

201. Óbuda látképe, 1595. W. P. Zimmermann rézkarca

	1547	1558	1562	1580	1590
Fazekas	1	3	2	—	—
Korsógyártó	—	—	1	—	—
Tótfésűkészítő	1	—	—	—	—
Téglás	—	1	—	—	—
Üveges	—	—	2	—	1
Szítás	—	—	1	—	—
Nyíró	—	2	2	—	1
Borégető	1	3	—	—	—
Szénégető	7	7	—	—	—
Akolgyártó	1	—	—	—	—
Borbély	6	8	6	12	—
Fürdő	1	—	—	—	—
Kővágó	—	—	—	1	—
Órás	—	—	—	1	—
Összesen	80	124	80	59	42

Ha tudjuk is azt, hogy ezek az összeírások a foglalkozási megoszlás pontos megállapítására nem alkalmasak, s főleg nem teljesek, más adatok hiányában felhasználásuk révén képet kaphatunk Buda török uralom alatti első évtizedeinek ipari életéről. Az 1547. évi összeírásban meglehetősen kevés az iparral foglalkozók száma. Ez magyarázható az első évek bizonytalanságával, valamint az összeírási rendszer kezdetlegességével. Valószínű, hogy az iparosok száma ekkor jóval nagyobb volt, mint amennyit az összeírásból a nevek alapján megállapíthattunk. S ugyanez vonatkozik az 1562. évi összeírására is. A reálisabb képet az 1558. évi összeírásból kapjuk, s az ebben szereplő szám lehetett jellemző a török uralom első évtizedeire, az 1570-es évekig. Ettől kezdve fokozatos a csökkenés, s a század végére a nem mohamedán iparosok száma Budán egy későbbi közepes mezőváros színvonalára csökken. Természetesen ez nem jelenti a város iparának ezzel arányos visszaesését, hanem inkább a lakosság kicserélődését és egy új, nem keresztény iparosréteg kialakulását.

Foglalkozási
csoportok
aránya

Ugyanakkor azonban az egyes fontosabb foglalkozási csoportokon belül lényegesebb arány-
szám-változások nincsenek. Az egyes foglalkozási csoportok százalékos aránya az egyes össze-
írásokban a következő:

	1547	1558	1562	1580	1590
Élelmezési ipar	27,5	31,6	32,3	30,5	33,3
Ruházati ipar	27,5	25,6	22,5	27,1	23,8
Faipar	11,1	9,9	11,2	8,4	11,9
Fémipar	6,2	7,2	15,0	10,2	21,4
Bőripar	3,7	5,6	1,2	—	4,7
Egyéb	26,0	20,1	17,8	23,7	4,9

A legjelentősebb volt tehát ebben az időszakban az élelmezési és a ruházati ipar, s ha csak az arányszámot nézzük, nem is olyan nagy az eltérés a XVI. század eleji állapotoktól. 1490 és 1529 között az élelmezési ipar arányszáma 23,8, a ruházati iparé 22,9 százalék volt, ugyanakkor azonban az iparosok száma százon felül. Arányszám szempontjából nem történt nagyobb változás a bőr- és faiparban sem, de itt már nemcsak az iparosok számának csökkenése a feltűnő, hanem az egyes iparágakon belül a szakmák számának a csökkenése is. A legfeltűnőbb azonban a fémipar igen nagy mértékű háttérbe szorulása, mind az arányszám, mind az iparosok száma, mind az iparágon belüli szakmák tekintetében. Míg például 1490 és 1529 között huszonegy fémipari szakma volt Budán, a török uralom első évtizedeiben már csak kilenc, de ez is csak több évtizedes összesítésben (egy-egy évben három-hat), s tulajdonképpen a fémiparral foglalkozók száma a kovácsok és az ötvösök számából adódik. Jó néhány ipar, illetőleg iparág szinte teljes mértékben eltűnt a város életéből. A korábban viszonylagosan virágzó budai szövőipart 1558 – 1580 között csupán egyetlenegy takács képviselte, az építőipart pedig két-három ács, de kőműves egy sem volt.

Az iparosok
száma Pesten

Pesten ugyanekkor ezeknek az összeírásoknak alapján az iparosok száma a következőképpen állítható össze foglalkozások szerint:

	1547	1558	1562	1590
Mészáros	4	8	7	1
Molnár	—	3	1	—
Sörös	1	2	—	—
Varga	2	6	4	4
Szabó	5	6	4	6
Szűcs	1	5	4	1
Posztós	1	—	—	—
Takács	—	1	1	—
Asztalgyártó	2	2	1	—
Ács	1	4	3	—
Kovács	4	3	3	1
Ötvös	1	2	2	2
Gyűrűs	—	1	—	—
Pajzsgyártó	—	1	—	—
Szijgyártó	1	1	1	1
Nyerges	—	—	—	—
Fazekas	—	—	1	—
Csőbrös	1	—	—	—
Mártó	1	—	—	—
Borégető	2	3	—	—
Nyíró	1	2	—	—
Nyíró	1	5	4	—
Borbély	1	—	—	—
Füldős	1	2	1	1
Összesen	30	58	37	17

Pest ipari élete tehát Budánál jóval jelentéktelenebb volt, de ez nemcsak a török uralom évtizedeire vonatkozik, az volt már a XV. században és a XVI. század elején is. Éppen ezért az iparosok számának a csökkenése Pesten nem volt olyan feltűnően nagymértékű, mint Budán: itt körülbelül csak a felére csökkent, míg Budán alig egyötödére. A szakmák számának csökkenése még jelentéktelenebb.

Budához hasonlóan Pesten is az élelmezési ipar és a ruházati ipar volt a legnépesebb. S szintén hasonló az is, hogy a török uralom alatt itt is eltűnt az építőipar és a szövőipar, s igen nagy mértékben háttérbe szorult (talán még Budánál is jobban) a fémipar és a bőripar, nem is annyira a szakmák, inkább az iparosok számát tekintve.

A harmadik város, ekkor inkább már csak falu, Óbuda iparosainak a száma ebben az időszakban a következő volt:

Az iparosok száma Óbudán

	1558	1562	1580	1590
Mészáros	2	1	3	3
Molnár	1	—	1	2
Halász	—	—	1	1
Varga	1	—	—	5
Szabó	—	—	1	2
Szűcs	—	—	1	2
Takács	—	—	1	—
Asztalgyártó	—	—	1	—
Kerékgyártó	—	—	1	—
Kovács	—	1	1	2
Erszéngyártó	—	—	—	1
Fazekas	—	—	—	1
Összesen	4	2	11	19

Óbudán 1541 előtt sem volt jelentős ipar. A török uralom alatt is éppen úgy tizenkét ipari szakma szerepelt itt, mint a XVI. század első felében, legfeljebb az iparosok száma csökkent, ami részben az összeírások tökéletlenségéből is adódhatott. Az mindenesetre feltűnő, hogy Budától és Pesttől eltérően a század vége felé Óbudán növekszik az iparosok száma (1590-ben Pesttel van egy színvonalon), de ez nem utal különösebb ipari fejlettségre: egy falusi közösség köznapi szükségleteit kielégítő ipari tevékenység folyt csak Óbudán.

B) A török iparosok száma és szerepe

A nem mohamedán iparosok csak egy részét tették ki Buda és Pest ipari népességének. A megszálló csapatok nyomában ugyanis új mesteremberek is költöztek a városba, és az egyes iparágakban többféle, egymástól eltérő módon készült munkák kerültek a piacra.

Az új iparosok, a jelentkező török-balkáni igények kielégítésére törekedve, először olyan iparágakban tűntek fel, amelyek élelmiszerek előállításával foglalkoztak, azután olyanokban, amelyek ruházkodási és háztartási cikkeket állítottak elő. Ezekben az iparágakban tehát egyidejűleg két-három, egymással párhuzamos változatban dolgoztak az emberek; a magyar mészáros mellett, aki sertéshúst is árúsított, a török kaszab jobbára csak juhhúst mért, a magyar korcsmáros mellett, aki főleg bormérésből kereste a kenyerét, a török italos erjesztett bozával, és lefojtott musttal szolgált vendégeinek, ételek készítésével és árúsításával egy másik „boltban” egy másik török iparos, az ételes (*ascsi*) foglalkozott. A városban két-háromféle sütő, cukrász, borbély-, szabó, lábbelikészítő dolgozott, külön magyar, török, rác, bosnyák ízlés szerint, egyes iparágakban a régitől csak alig különböző árut, másokban viszont lényegesen újszerű cikkeket kínálva eladásra, olyant, amilyen itt régebben nem készült, és nem is volt vásárolható. A török sütő a dunai malmok lisztjéből nemigen süthetett másmilyen kenyeret, mint a magyar, de a török pereg már más volt, mint a magyar pereg, és a török „ételes” is egészen más ízű ételt adott vendégeinek, mint a magyar fogadós. E gyorsan fogyasztásra kerülő, rövidéletű cikkek készítői a török sütő, a török cukrász, „ételes” és szörpös voltak a legelső újonnan települt iparosok. Első képviselői a megszálló sereggel mint ennek árusai érkeztek a városba, és készítményeikkel elsőnek hozva a budai utcákba új színt, elsőnek adtak a városnak új üzleti vonásokat. Nyomukban aztán mindig többen szivárogtak fel az új török városba, a magyarországi hódoltsági terület gazdasági életének a központjába.

Azok az iparágak, amelyeket a török birodalomban is viszonylag magasabb fokú művelésben részesültek, nagyjában Budán is meghonosodtak. Elsősorban a bőripar, a kovácsipar, az edényipar, a szövés és fonás, illetőleg ezeknek vidéki ágai, másod- és harmadrangú fokozatai voltak azok az iparágak, amelyek közül a török birodalomban más eljárási módszerek, esetleg finomabb kidolgozási módok alakultak ki, és amelyek a budai ipari életnek is új ösztönzéseket tudtak adni.

Buda ipari élete azonban az átlagos török tartományi székhelyek sorából semmilyen vonatkozásban nem emelkedett ki, a város a „nagy” török iparágakat is csak abban a mértékben tudta magáévá tenni, amennyire azt a helyi érdekek, a tartományi gazdasági keretek megkívánták. Az ipari élet alacsony színvonalon maradt, és szerény keretek között mozgott, ahogy a korszak végén Evlia Cselebi is mondja, Budán „csak kevés iparos dolgozott”.

A török iparosok számáról nem maradtak fenn adatok. Az elszórt adatokból nem tudjuk megállapítani, hogy milyen mértékben telepedtek itt le a különféle iparágak művelői, milyen mér-

202. Helyi török kerámia

A török iparosok száma

tékben lettek versenytársai a nem mohamedán iparosoknak, s hogyan szorították ki (ha ugyan kiszorították) őket a város gazdasági életéből. Tudjuk, hogy 1552–1553-ban Budán már volt boltjuk (műhelyük) török bádigosoknak, kardkészítőknak, nyergeseknek, szabóknak, csizma-boltíáknak, lakatosoknak, tollmetszőknek és borbélyoknak, Pesten pedig kovácsoknak, mészáro-diáknak, csatákészítőknak, kardkovácsoknak. Az 1570 körüli budai török vámnaplóból arról értesülünk, hogy főleg pesti török kézművesek (szűcsök, szíjgyártók, szabók, patkolók és pékek) élénk részt vettek a kereskedelemben. Az is bizonyos, hogy az összeírásokból ismert nem mohamedán iparosok csekély számuk miatt képtelenek voltak kielégíteni a város, az itt tartózkodó nagyszámú katonaság, a helyi piac szükségleteit. Szükség volt tehát egy meglehetősen nagy létszámú új iparosrétegre. S ha arra gondolunk, s ezt a falvak közül a talán legfejlettebb Óbuda példája is bizonyítja, hogy Buda és Pest közeli és távolabbi környékén számos faluban nem volt, vagy alig volt iparos, a városok iparának ezek igényeit is ki kellett elégíteni. Éppen a XVII. századból, Evlia Cselebi itt jártának az idejéből tudjuk, hogy még Nagykőrösről és Kecskemétről is jöttek vásárlók a pesti iparosokhoz.

Buda és Pest ipara azonban csak a helyi és a tartományi keretek között tudott működni, termelése sem mennyiségi, sem minőségi vonatkozásban nem volt alkalmas arra, hogy távolabbi piacokat is kielégítsen.

A mindennapi szükségleteket kielégítő budai és pesti iparágak közül csak néhány emelkedik ki. Elsősorban a bőripar érdemel említést. Bizonyos bőrmunkákat Közép-Európa népei akkori-ban „török” munkának tartottak, mert azokat török közvetítéssel ismerték meg. Ezeket az ismereteket a törökök az araboktól tanulták, majd széles területen más népek között is elterjesztették.

Bőripar

Azok a török jövevényszavaink, amelyek ezzel a foglalkozási ággal összefüggnek, mutatják, hogy a bőripar, az állati bőrök ki- és feldolgozása milyen távoli és különböző népek ismereteiből összetevődve jutott el török közvetítéssel Budára. A papucs, perzsa eredetű szavunk (perzsa alakja *pápus*: „lábfedő”, a „szattyán” arab eredetű, a „kordován” közelebről meghatározhatóan a „csizma”, „dikies”, „csiriz”, „bicska”, török eredetű spanyolországi arab „kordovai”), a „esizma”, „vetítéssel került a magyar szókincsbe.

A török bőripar, mind a bőr kikészítése, mind feldolgozása, a magyar földön kedvező fejlődési körülményekre talált, mert a műveléséhez szükséges nyersanyag, a különféle állati bőr mint alapanyag, bőségesen állott rendelkezésére. A helyi gazdasági élet is megérezte ezen ipar lehetőségét. A török tímármesterség fogásait magyar helyi kézművesek is eltanulták, és ezt az ipart az alföldi mezővárosok „tabánjaiban”: tímártelepein szelvében művelték, úgyhogy ezen ismereteknek rövidesen maguk is letéteményesei és később terjesztői lettek.

Fazekasipar

A másik olyan török iparág, amelynek műveléséhez az itteni körülmények kedvezőek voltak, a török fazekasipar volt (202. kép). Az agyagtányér (*tabak*) a legszükségesebb használati cikkek

egyike volt, s mivel ideszállítása körülményesen és nehezen történhetett, hamar akadt vállalkozó helyi előállításra. Bizonyos, hogy nálunk a „török” fazekasiparnak a földrajzi közelség miatt közelebb eső szerb és bosnyák ága honosodott meg, és azt csak a török birodalom kiterjedése tette „törökké”. Minőségre nézve készítményei egyszerű agyagedények voltak; török majolika, az egyik legfejlettebb és legművészebb török ipar Budáig való kisugárzásáról nem lehet beszélni. Ami ilyen régészeti ásatások során előkerült Budán, éppen úgy, mint egy-egy perzsa vagy kínai porcelántöredék, a kereskedelmi forgalom révén került ide (203. kép).

Kovácsok és ötvösök

Kevésbé kedvező viszonyok mellett kezdett dolgozni a török kovácsmesterség és ennek finomabb testvéripára, az ötvösség, mert e mesterségekben nemcsak az iparosnak és az ipari ismeretnek, hanem a nyersanyagnak is állandóan idegenből, messze földről kellett jönnie, a felsőmagyarországi bányákból a közbeeső határvonal miatt, délről a szerbiai és boszniai bányákból a nagy távolság miatt egyformán nehéz volt beszerezni és ideszállítani. A fémeknek, főképpen a vasnak és a réznek a feldolgozásában, önnak és ólomnak a felhasználásában a hódítók szintén új iskolát hoztak (204. kép). Puskák és kardok, szerszámveretek és szerszámújszerek, házi eszközök és házi edények, azután ékszerek, gyűrűk, csatok, gombok, kapcsok voltak leggyakoribb és legjelesebb készítményeik. Jó fegyverkovács a kard acéljába mindig belevészte nevét, s ugyanúgy az aprólékos gondot igénylő finom ötvösmunkák készítői is büszkéek voltak munkájukra (205. kép).

Posztógyártás

A török kori budai posztógyártásnak a budai zsidóasszonyok voltak a mesterei, akiknek kezéből a nyers tapintású, az abánál csak valamivel finomabb, *sajak* nevű posztó került ki, nyilván csak szűk keretek között, mert munkásságuknak Evlia Cselebi rövid megjegyzésén kívül írásbeli emléke alig ismeretes (Albániában a köpönyeget hívják *sajáknak*, a mindenki köpönyegét).

Építőipar

Összefoglaló és alkotásaiban maradandóbb mesterségmunkákra az építőiparnak kellett volna alkalmat nyújtania, de az ipar a török kori Budán aránylag kevés embert foglalkoztatott. Buda a török korban nem volt nyugati értelemben vett város, hanem csak török vár, csak török táborozóhely, ahol nagyobb tömeg ember politikai és katonai okokból szükségszerűen együtt lakott. Magánépítkezés a török kori Budán egyáltalán nem folyt. A mohamedán embert vallásának tanítása sem serkentette arra, hogy magának szép otthont, mutatós házat építsen. Az alsó rangú, tanulatlan és műveletlen töröknek szép házra és díszes otthonra igénye sem volt. Palota, nagy polgárház, vagy csak tágasabb terem senkinek közülük nem kellett, s aki keresetlenül ilyent szerzett vagy házában ilyent talált, azt, mint az magában a királyi palotában is történt, vékony sárfallal vagy vakolt sövényfallal apró kamrákra osztotta. Budán legfeljebb hivatalos katonai és egyházi alkotások emelkedtek, építési tevékenykedésről is csak ilyenekkel kapcsolatban lehet szó.

204. Török fémedények

Ácsok Az ácsok számára nehezebb famunka a dunai vízimalmok és a ló- és ökörvontatású malmok üzeménél, hajók építésénél és eszkábálásánál és a dunai hajóhid évenként megismétlődő szét-szedésével és összerakásával kapcsolatban adódott. Végül még fejlettebb készültséget a fürdők és a Várhegyre szolgáló vízemelő mű és a felső hévizeknél dolgozó lóportörő malom berendezése és karbantartása kívánt. Ezek már az akkori „technika” körébe tartozó magasrendű munkák voltak, amelyekben az ilyen ismeretekben elmaradt törökök, mint „csodálatos dolgon” szívesen elálmélkodtak, de azok megalkotásának dicsőségére mégsem áhítozva, azt könnyen átengedték másoknak. A tizenkét malomkerékkel és ugyanannyi bronz mozsárral, vízierő felhasználásával dolgozó portörő malom megszerkesztését is magyar raboknak tulajdonították.

Aránylag finom és esetleg részletekbe menően is aprólékos és gondos famunkára csak a vallási étellel kapcsolatosan nyílt alkalom. Bizonyos templomi tárgyak, szertartásoknál szükséges eszközök, például korántartó padocska (*tahle*), prédikálószek, türbében a földön elhelyezett koporsó alakú *sanduka* készítésében a törökök az átlagosnál gondosabb munkára törekedtek, e téren lombfűrész-szerű munkával, gyöngyházberakással (*szedef kakma*) művészi becsű tárgyakat is készítettek. Bizonyos, hogy ilyen munka Budán is készült, s valószínű, hogy mesterei dervisek közül kerültek ki, mert egyes dervisrendek laikusai főleg famunkával foglalkoztak; idevágó emlékeink azonban vagy elkallódtak, vagy nyugati országokban, esetleg éppen múzeumokban mint ismeretlen eredetű tárgyak próbálják magukra vonni a látogatók érdeklődését.

Az ipari munka kis-szerűsége

Az ipari munka a török kori „kisemberek” szegényes eszközeivel és kisszerű módján folyt. A kedvezőtlen gazdasági helyzet, a maradandó szegénység, a felesleges pénz és tőke hiánya miatt a mesterek mindig csak a régi alapokon dolgoztak. Az apák műhelyeiket változtatás nélkül adták át fiaiknak, ahogy ők kapták azokat, s az unokák, ha ugyanazon családon belül három nemzedékre terjedő üzemvezetésről ebben a korban, a török gazdasági életben egyáltalán beszélni lehet, azonos módon folytatták a mesterséget. S végül abban a tekintetben sem volt különbség a régi és az új rend között, hogy az árakat és díjakat a török világban is hatóságok állapították meg, Budán sokszor a kevi (ráckevei) norma szerint, s hogy az iparosok készítményeiket legtöbbször maguk árusították, tehát egyúttal kereskedők is voltak, és így a kereskedők sorsában is osztoztak.

2. MEZŐGAZDASÁG

Hogy a budai és a pesti kézművesek (keresztények és mohamedánok) ipari tevékenységük és e tevékenységgel kapcsolatos kereskedelem mellett milyen mértékben foglalkoztak (s hogy foglalkoztak-e) mezőgazdasággal, arra vonatkozóan adatok nem maradtak fenn. De ismerte azt, hogy a török uralom előtt és a felszabadítás után még hosszú ideig Buda és Pest iparos lakossága igen nagy mértékben vette ki a részét a mezőgazdaságból, főként a szőlőművelésből (ha csak mint ingatlanulajdonos is), joggal feltehetjük, hogy ez a török uralom alatt sem lehetett másként.

Szőlőművelés

Dernschwam 1555-ben úgy találta, hogy a budai hegyvidék a pusztulás bélyegét viseli, korábbi kultúrája eltűnőben, „a szőlőknek századrésze sincs megművelve”, mások viszont elragadtatással szólnak a táj szépségeiről, és lelkesen írják le a látottakat, a sok kertet, szőlőt. Evlia Cselebi a szőlőknek pontos számát is tudja, hétezerben, beleszámítva a pestiekét is, melyek szintén a budai oldalon, a Gellérthegy nyugati lejtőjén feküdtek, és kifogyhatatlan szavakkal magasztalja ott learatott sok búzán és árpán, sok konyhakerti növényen, a réteken, a „hegymagasságú” szénakazlakon csodálkozott.

Dernschwam és Evlia Cselebi leírásai között lényegében nincs ellentmondás. Az valószínű, hogy mindkettőjük túlzott; az egyik a pusztulás, a másik a virágzás leírásában. Azt kell azonban figyelembe venni, hogy Dernschwam tizennégy évvel Buda törökké létele után járt itt, amikor a szőlők nagy részét valóban pusztulófélben, elvadultan láthatta. A város lakosságának nagy része, s éppen a módosabbja (a szőlőtulajdonos iparos és kereskedő polgárság) 1541-ben elmenekült. Az itt maradt kis létszámú magyarság bizonnyára továbbra is művelte szőlőit, ahhoz azonban elégtelen volt, hogy az egész határt művelés alatt tartsa. Az új lakosság, amennyiben mohamedán volt, vallási okokból sem foglalkozott szőlőműveléssel, gyakorlata, ismeretei sem voltak erről. A XVI. század folyamán azonban egyre több balkáni és nemcsak mohamedán telepedett le a városban, akik számára már nem volt idegen a szőlőművelés. Közülük egyre többen, akár iparosok voltak, akár kereskedők, szerezhettek maguknak a pusztán álló szőlőhegyeken kisebb-nagyobb parcellákat, s évtizedek szorgalmas munkája nyomán a szőlőművelés ismét fellendült. A Gellérthegy oldalában levő szőlőkről az 1591-ben követségben itt járt báró Wratislaw is írt, s a XVII. században, a hosszú háború utáni nyugalmasabb évtizedekben a budai és a pesti lakosság békésen foglalkozhatott a szőlőműveléssel, s ennek még lendületet adhatott az is, hogy erre az ipari és bizonyos mértékben a kereskedelmi tevékenység korlátozódása következtében mint

kereseti forrásra is rászorulhattak. S e tevékenység az állam számára is fontos és hasznos volt: a szőlők után fizetett adóval, a dézsmával a kincstár bevételeit növelték.

Nemcsak szőlőskertek voltak azonban Buda határában, hanem gyümölcsöskertek is. Ezeket a XVI. században a budai pasák leveleikben többször is említik. Későbbi források említenek méhes, kukoricás, s többször dinnyéskerteket is. 1697-ben vallotta például Simon Balázs sziget-szentmiklósi jobbágy egy határjárás során, hogy „Csött névű praediumot Török üdőben a budai törökök közönségesen bírták és azon praediumnak telekén dinnyéket is látott eleget teremni”.

Gyümölcsös-
kertek

A város — már a XVI. században is — a szünet nélkül felhúzódó balkáni elemek erősödése nyomán egyre többet vett fel a falu színeiből, például egyre több állatnak adott falai között helyet, nemcsak a már korábban is falusiasabb jellegű külvárosban, a Duna-parton, hanem fenn a Várhegyen is. Egy kincstári árverésen 1550-ben Budán egy nap alatt harminc tehén került eladásra, s a teheneket mind idevaló katonák vették meg, akik már családos emberek voltak, és nem kaszárnyákban, hanem magánházakban, az egykori polgárházakban laktak, és katonai szolgálatukon kívül mellékesen iparral és gazdálkodással is foglalkoztak. Az ilyenek udvarában a ház végében istállók és fészerek húzódtak meg, ezekben tehenek és lovak álltak, s az udvaron kocsi vagy taliga is (ezeket a törökök is *kocsinak* és *taligának* hívták).

Állat-
tenyésztés

Pest, de Buda határában is hatalmas birkanyájak, tehéncordák legelésztek. Török kori marha-ítató kutakról és „alatta levő delelő vagyis marha állásokról” későbbi határjárásokban is többször megemlékeznek. A XVI. században még kockázatos vállalkozás volt az állattenyésztés: a portyázó katonák igen sokszor és igen sok kárt tettek az állatállományban. Például Musztafa budai pasa panasolta 1578-ban, hogy „Buda környül immár sem barmot, sem juhót ugyan nem tarthatnak, még csak fáért sem mernek kimenni, szőlőikben vagy kertökben is nem mernek ki járni”. A XVII. században a tizenöt éves háború után azonban már békésebben folyhatott az állattenyésztés.

Földművelésre Budán és Pesten nem igen volt lehetőség: szántóföldekben mindkét város szűkölködött. Evlia Cselebi álméklodott ugyan a pesti oldalon learatott sok búzán és árpán, de ezt nem a város határában láthatta, hanem a környező falvakéban, amelyek számára a terde ményértékesítést a város biztosította. A „hegymagasságú” szénakazlak azonban nem Evlia Cselebi képzeletének szülöttei: mind Buda határában, mind Pestében (s főleg itt) hatalmas szénatermő rétek voltak, s ezeknek a birtoklásához, sőt a városhoz való tartozásához a törökök mindenáron ragaszkodtak, akár a polgári lakosság állatállományának, akár a katonaság lovainak ellátása szempontjából.

Föld-
művelés

3. KERESKEDELEM

Az iparnál és a mezőgazdaságnál azonban lényegesen fontosabb területe volt a városok gazdasági életének a kereskedelem. Az volt már a középkorban is, s a Buda elfoglalása utáni kezdeti megtorpanás után egyre inkább azzá vált, főként a XVI. században.

A régi kereskedői összeköttetések teljesen értéktelenné, a régi utak használhatatlanná váltak, a régi áruk elérhetetlenné és részben eladhatatlanná. Eltekintve a köznapi élelmezés helyi kereskedelmi feladataitól, mindent előről kellett kezdeni: meg kellett keresni új termőhelyén az új árut, amely a megváltozott összetételű lakosság kívánságának megfelelt, s azt új közlekedési viszonyok és új vámhatárok mellett el kellett juttatni oda, ahol az szükséges volt, és értékesítésére lehetőség mutatkozott.

A) A budai vám fogalma a XVI. században

Az áru, ha vízi úton érkezett, a Duna-parton, a „palotai révnél” (*szera j iszkeleszi*), ha száraz-földi úton jött, a Bécsi kapunál került Budán elvámolás alá. A Bécsi kapun kívül, már 1555-ben állt egy „rossz bódé” a vámosok szolgálatára, és idővel talán a többi nagy kapunál is épült hasonló készség. Tömegáru, amelynél a szállítmány lemerése igen körülményes lett volna, hajó és naszád számra számoltatott el. Azonos áruból álló, egységes tengelyszállítványok is rakomány után fizettek, kevesebbet a két kerekű „kocsi” (a törökben is ezzel a szóval), mint a négykerekű „araba”. Könnyebben mérhető kisebb egységek „esomag” (*denk, bála, tekeres: tura* stb.), darab, súly, mérték szerint vámoltattak el. Belföldi közlélelmezési cikkek az áru értékének három százalékát, ruházati és egyéb cikkek az áru minőségének foka és származása szerint az érték öt-tíz százalékát rótták, külföldi árua rendszerint többet, mint hasonló belföldre. A helyőrség ellátására kincstári gabonát szállító hajók vámmentesen rakodtak ki, a magasabb rangbeli urak számára érkezett áruk vámmentességet élveztek, a „szultán kereskedője” vámkedvezményben részesült.

A vámolás

Az első feljegyzések a budai török vámról 1550—51-ből valók, bár a török vámszervezet minden valószínűség szerint közvetlenül Buda elfoglalása után azonnal működni kezdett. Az első évek forgalma még kisebb és kezdetlegesebb volt, egy-két évtized alatt azonban a forgalom jelentős mértékben megnövekedett, miként az 1570-es évekből fennmaradt török vámnaplók bizonyítják. Az 1550. november 19. és 1551. május 6. közötti vámbevételeknél csaknem két és félszer nagyobb volt az 1579—1580. évi hasonló időszakában a vámbevétel. A vámolási esetek száma 1571-ben ezerkétszáz, 1571-ben nyolcszázhetven, 1580-ban kilencszázharminc volt, naponta tehát — leszámítva a téli hónapokat — átlagosan három-négy szállító áruja, e három év alatt kereken háromezer áruszállítónak tizenkét-tizenötezer tétel áruja került elvámolás alá. A forgalom tavasszal, a nyár végén és az országos vásárok előtt volt a legnagyobb. Ilyenkor naponta húsz árus is átment a vámon.

A vámbevétel összege A vámbevétel összege-akcse-ben számolva az említett évek egyes hónapjaiban a következő volt:

	1571	1573	1580
Január	—	—	16 948 ½
Február	—	5 825	20 207
Március	14 853 ½	41 987 ½	38 588
Április	41 481 ½	43 238 ½	56 392 ½
Május	36 403 ½	37 767	39 471
Június	42 332 ½	28 642 ½	28 905
Július	38 720	36 597 ½	34 020 ½
Augusztus	42 198 ½	30 107	49 894 ½
Szeptember	52 172 ½	32 920	20 202 ½
Október	58 223 ½	44 516 ½	51 748
November	74 602	52 540	19 277
December	16 287	5 075	—
	432 204 ½	361 141 ½	406 518

Élelmiszer-
forgalom

Az elvámolt áruk között nagy mennyiségben és értékben szerepeltek az élelmiszerek. A vámösszeg egynegyed részét 1571-ben a gabona (búza és árpa) elvámolásából eredő bevétel tette ki. Az a négyszázharminchét hajó, amely ebben az évben Budán kikötött, túlnyomórészt gabonát szállított ide (a hajótulajdonosok származáshelye után ítélve) elsősorban a délvidékről. Belgrádi, szemendrei, péterváradi, eszéki, bácsi, valkóvári, szalánkeméni, kalocsai, bajai, illoki, sabácsi, zombori, titeli hajók érkeztek ide, s hoztak négyszázötvenháromezer kile (tízezer négyszázötvenháromezer személy szükségletét fedezte, tehát jóval több volt, mint amennyire Buda és Pest polgári és katonai lakosságának szüksége lehetett. A következő években ez a délvidéki búzafelhozatal megcsappant, nyilvánvalóan a kereslet csökkenése következtében. A búza után a Budára szállított szemestermények között a legfontosabb a rizs volt, amelynek emelkedő mértékű felhozatala — Szerbiából és Bulgáriából — a kereslet, s nyilvánvalóan nemcsak a helyi kereslet fokozódását mutatja.

A szemestermények mellett nagyobb mennyiségben főzelék- és gyümölcsfélét (borsó, répa, fokhagyma, vörshagyma, szőlő, füge, dinnye, kajszi, körte, keserű narancs, dió, mogyoró, mandula, gesztenye) és fűszereket (bors, gyömbér, székfűszeg, sáfrány, kömény) szállítottak — elsősorban hajókon — Budára, valószínűleg nemcsak a helyi fogyasztás kielégítése céljából, éppen úgy, mint az édességeket (főként mézet) is. A délvidék és a balkáni országok népei tehát — mint a vámnaplók adatai bizonyítják — Budán kerestek értékesítési lehetőséget terményeik és termékeik számára. Számos élelmiszerféle a helyi szükségletet jelentősen meghaladó mennyiségben érkezett Budára, s feltehető, hogy innen továbbkerülve, az ország határain túl talált végső piacra.

A ruházko-
dási cikkek
forgalma

A budai vámnak az élelmiszereknél is nagyobb forgalma volt a ruházkodási cikkekből, amelyek vegyesen jöttek Budára nyugatról és délről egyaránt. A délről érkező ruhanemű nagy részét a vámnapló 1571-ben és 1573-ban az *eszpáp* szóval jelezte, amely kelmét és kész ruhát egyformán jelölhet. 1580-ban a vámnaplóban a *metáa* szót használták, amely szintén ruhanemű, posztó, szőtt ruhaanyag és ebből készült ruha volt. Hoztak ezenkívül vékony gyapjúposztót (*csuka* vagy *csuha*), rozsdavörös gyapjúposztót (*aba*), azután különféle szőtt holmikat, vert gyapjút, filceket, pokrócokat, kurta köpönyegeket, igen sok tarisznyát, továbbá len- és vászonzsákot, gyapjú- és pamutfonalakat, cérnát, s végül tipikusan keleti jellegű árut: szőnyeget (*hali* és *kelim*). Az a ruhanemű, amely dél felől, nagyrészt hajókon érkezett Budára, az élelmiszerekhez hasonlóan nyilván több volt, mint amennyit az itteni lakosság igényelt, s egy részét ezért

nyilvánvalóan továbbszállították. Amikor a „füleki Behrám” vagy *Vács yahudiszi*” (a váci zsidó) áruja után a vámot lefizette, az árut továbbvihette városa felé, mint a többi vidéki kalmár is.

Nyugat felől körülbelül feleannyi ruhaneműt hoztak Budára, mint délről. A boroszlói posztóból a behozatal 1571-ben meghaladta az ezerháromszáz véget (*pasztáv*), a karazia nevű kelméből az ezerszáz véget, a morvaországi Iglauban készült posztóból, az iglerből a kilencszáz véget. Ezek voltak a leggyakoribb nyugati áruk, de szállításuk nem volt egyenletes: 1571-ben a negyede-ötödére esett, s 1580-ban még kisebb volt. Csekélyebb mennyiségben 1571-ben *kisznicse* (nürnbergi) nevűből kétszázötvenhét vég, továbbá *istamét* nevű kelmék, posztók érkeztek a nyugati országokból szintén csökkenő mennyiségben a következő évek folyamán. A legkeresettebb cikk a süveg volt (török forrásokban *eszterhál*). A nyugat felől jövő kalmárok kocsijából került elő ez több száz, esetleg egy-két ezres tételekben, állandóan és nagy mennyiségben. 1571-ben legalább százhuszezer süveget számolt át a budai vámos, 1571-ben is vagy nyolcvanezeret.

A nyugat felől jött cikkekre 1571-ben kivetett vám hozzávetőleg 86650 akcsét tett ki. Ha ebből az összegből különböző apróságok vámjára néhány ezer akcsét levonunk, a nyugati eredetű posztó vámját nagyjában nyolcvanezer akcséra lehet tenni. Ugyanebben az évben a különféle eszép elnevezések alatt, a törökök birtokában levő területekről származó ruhaneműre mintegy száznegyvenezer akce vámot rótt ki a város. Az 1572. évi is ilyennek ígérkezett. Abban a négy hónapban, amelyről maradtak feljegyzések, a korábbihoz hasonlóan jöttek a nyugati áruval megpakott kocsikaravánok. Nyugati eredetű posztóféle lényegesen kisebb mennyiségben érkezett 1573-ban, vámja összesen csak negyvenezer akcsét tett ki, míg a török területekről a felhozatal két évvel korábbihoz képest viszont emelkedett (a vám ekkor körülbelül százötvenezer akce volt). Még lényegesebben változott a felhozatal aránya 1580-ban. Az ismét emelkedő mértékű török ruhanemű felhozatalával szemben alig öt-hatezer akcséra ment fel az a vám, amelyet kétszázötven ezer nyugati ruhaneműre vetettek ki. A régebbi évekből ismert hosszú kocsisorok teljesen elmaradtak, a különféle nyugati posztóból csak kevés braszlavi posztó és kiszincse jött át a vámon, ezt is szórványosan hozta egy-egy kereskedő. A déli felhozatal viszont az előző évekkal azonos nagyságú maradt. A nyugati behozatal visszaszorulása mögött nyilvánvalóan török állami tilalmat kell keresnünk és nem a kereslet csökkenését.

A nyersanyagok közül a legnagyobb mennyiségben a bőr szerepelt a budai forgalomban. A kikészített (tímárolt) bőrben jelentkező szükségletet a délebbre eső török tartományok elégítették ki, olyan vidékek, amelyekben a tímármesterség arab-török változata már magasabb fokra emelkedett, s ahol szintén nagymennyiségű nyersbőr kínálkozott megmunkálásra. A budai vám előtt leggyakrabban szereplő kidolgozott bőrfajtákból az egyes években a felhozatal a következő volt:

Nyersanyag-forgalom

	1571	1573	1580
Talpbőr (<i>kösele</i>)			
denk	48	77	20
tekeres	—	27	—
Juhbőr (<i>mesin</i>)			
denk	13	25	6
tekeres	105	6	1685
darab	610	2250	—
kantar	5	—	—
Marhabőr (<i>gön</i>)			
denk	51	38	75
tekeres	5	—	—
darab	—	156	—
Szattyán (<i>szathián</i>)			
denk	5	14	23
darab	20	139	300
tekeres	—	3	—

Ezeket a bőroket legnagyobbbrészt a budai és pesti iparosok dolgozták fel nyereggé, lábbelivé, lószerszámmá stb., sok esetben a szállítóik is maguk voltak, s a helyszínen felvásárolt áru egy részét nyilvánvalóan mint nyersanyagot adták tovább.

A kikészített bőrfajtákon kívül nyersbőr is érkezett a budai és pesti piacra, mégpedig meglehetősen nagy és állandó mennyiségben. A nyersbőröknek azonban csak elenyésző része származott a délibb török tartományokból, s inkább csak 1580 körül, amidőn az addig szinte kizárólagos szerepet játszó magyar nyersbőrkereskedőkhöz a budai latinok, zsidók és törökök is

csatlakoztak. Az itteni piacra kerülő nyersbőrök csaknem teljes mértékben Magyarországról származtak. Az egyes években a felhozatal a következő volt:

	1571	1573	1580
Marhabőr (<i>dzsild-i-káv</i>) darab	7 025	8 616	8 323
Birkabőr (<i>dzsild-i-ganem</i>) „	1 000	200	1 500
Báránybőr (<i>dzsild-i-berre</i>) „	21 050	14 800	28 075

Ezeknek a bőröknek egy részét főleg budai tímárok dolgozták fel, más részük kereskedelmi forgalomba került, s nyilván nemcsak a hazai, hanem a külföldi kereslet is jelentkezett a budai piacon.

A nyers és kikészített bőröknek az a nagy tömege, amely rendszeresen Budára érkezett, a helyi és a hazai bőrfeldolgozó ipart olyan mértékben fellendítette, hogy készáru-behozatalra csak minimális mértékben került sor. A budai vámon csizma, papucs, bőrtarisnya csak igen kis mennyiségben ment keresztül, s valószínű, hogy a vámnaplókban nagyobb tételekkel szereplő bundaszállítmányok (*kürk*) is inkább feldolgozatlan prémes bőrből állottak.

A nyersanyagfelhozatalban Budán a bőrről kívül csak néhány fém fordult elő, de meglehetősen kis mennyiségben. Vasból 1571-ben ezer mázsa, 1580-ban kilencszáz mázsa érkezett ide, s 1571-ben a vassal együtt egy kocsin acél is. A rézfelhozatal 1571-ben huszonhat, 1573-ban kétszáz-negyvenhárom, 1580-ban százkilencvenegy és fél mázsa volt. Körülbelül a rézhez hasonló mértékű volt az ón- és a kassiterit-felhozatal is: 1571-ben tizenhárom mázsa, tizenkilenc hordó és kilencszáznyolcvanöt gurus értékű, 1573-ban hatvanhárom mázsa, 1580-ban kétszázötvenhárom mázsa és kilenc hordó. Ezek a fémek részben kocsin érkeztek az északi vagy az erdélyi bányákból, részben hajón a Duna alsó folyása felől. Mivel olyan mértékű fémipar, amely a szükségletet teljes mértékben ki tudta volna elégíteni, Budán nem volt, nem a nyersanyag- hanem a készáru-felhozatal volt igen jelentékeny. Egyes tárgyakból (kés, patkó, szeg, rézszerszámok stb.) igen nagy mennyiséget hoztak idegenből, egyrészt a magyar kalmárok nyugatról, másrészt az új budai iparosok kapcsolataikat fenntartva, korábbi hazájukból, az Alduna vidékéről vagy Boszniából.

Háztartási
cikkek
forgalma

Mindezekon kívül igen nagy mennyiségű háztartási tárgy érkezett hétről hétre az ország különböző részeiből, a török tartományokból, de nyugatról is, a budai piacra, illetőleg az itteni kereskedőkhöz. Ilyenek voltak többek között a tányérok, fazekak, csöbrök, amelyek többnyire hazai magyar fazekasok termékei voltak, elvéve akadt csak köztük délvidékről származó áru. A budai vámnaplóban szereplő pohár-, csésze-, kanál-, szita-, rosta-, teknő-, taligaszállítmányok viszont csaknem kivétel nélkül a török tartományokból származtak.

Építőanyag-
forgalom

Feltűnő, hogy azokban az évtizedekben, amelyekből a budai török vámnaplók fennmaradtak (1550–1560), építőanyagszállítmányok nem szerepelnek. Ez nyilvánvalóan az építési tevékenység szünetelésének vagy csekély mértékűre való csökkenésének következménye. Az állami építkezésekhez és az erődítési munkákhoz az építőanyagot vámmentesen hozták be a városba, s így erről feljegyzés nem maradt fenn. Csupán zsindey- és deszkaszállítmányok fordultak elő a vámnaplókban nagyobb mennyiségben, amit indokoltá tesz az, hogy a városban gyakran volt tűzvész. 1571. július 19-én – mint Musztafa pasa írta Miksa császárnak – „házaik mind fejünkre égének, és csak alig az láng között fiainkkal szabadulhattunk”. Ebben az évben kétszázháromezer zsindey-t szállítottak Budára, a következő évben pedig százhuszonhatezret.

B) Üzletek, piac, vásár

Áru-
csarnokok

A budai vámon keresztülment árut először a hánokban helyezték el, ezekben a zárt négyszögben épült, betörés és tűzvész ellen kőkeretes vaskapukkal, vasrácsos ablakkal védett, utak mellett magukban álló, erődítmény karavánszerájokra emlékeztető épületekben, amilyent az áruszállítók a dunai kikötőhely közelében, a Tabánban, a Zöldoszlópos fürdő mellett, a Várban, hihetőség a Fortuna-köz északi házsora helyén és valószínűleg több más helyen is találhattak. Nem új épületek lehettek ezek, hanem korábbi házakat alakíthattak át árucarnokká. Budán egyetlen olyan épületről van csak tudomásunk, amelyet talán a törökök építettek árucarnok céljára. Ez a mai Budai Vigadó helyén állott, amelyet talán a törökök építettek árucarnok céljára, kilencszáz négyzetméter alapterületű volt, s a belső terét nyolc méter hosszú, tizenhét méter széles, lennie Pesten is árucarnoknak, de ennek a helyéről adatok nem maradtak fenn. Ezekből a raktárakból, hánokból került az áru a kisebb kereskedők kezére, a *csarsuba*, ahol főleg az élelmiszert, és a *bazárba*, ahol különösen az iparcikkeket lehetett vásárolni, az áruszállító kereskedőknek mindig nagy hasznára.

A nagy haszonkulcsot az tette indokolttá, hogy az áruszállítás nehezen, csak sok bajjal és kockázattal volt lebonyolítható. A fatengelyű kocsikra és szekerekre rakott áru szállítása a rossz utakon nyáron is nehezen haladt, például tizenkét zsák gabonát hat ökör vontatott, s nagy nehézséget jelentett a hajók vontatása is. A szállítás veszedelmes is volt, és azt négy-öt útlevel sem tudta biztossá tenni. Sok helyen rablók leselkedtek az utasokra, főleg a pénzes kalmár emberekre, „tolvajok”, „csavargók”, „hajdúk”, ahogy a törökök magyar kölcsönszóval hívták, „haramiák” és „betyárok”, ahogy a magyarok török jövevényszóval nevezték őket. A viszonyokat jellemzi Mózes budai zsidó esete, akit Forgács Simon egri főkapitány kevi (ráckevei), tehát törökföldi emberekkel összejátszva fogott el 1567-ben, a nála talált értékeken kívül sarchan tízezer forintot véve meg rajta, amely összeget, legalább előlegezve, Jászberény városának kellett megfizetnie. Ugyancsak egri magyarok Pestig, azután győri, tatai vitézek egészen Budáig kalandoztak s nemcsak a pasa itteni majorjait fosztogatták, hanem „élés hajókat” (gabonát szállító hajókat) süllyesztettek el, kereskedőket vágtak le és raboltak ki.

Ha az áru minden veszélyt szerencsésen kikerülve végre a kisárushoz jutott, az egymás mellé sűrített kőépítésű boltokba (*dükján*), vagy az apró, fészerszerű deszkatákolmányokba került, ahol a kicsinybeni eladás lebonyolítást nyert. Az üzlethelyiségek többnyire a kincstár vagy a vallási alapok, a *vakuf* tulajdonában voltak, és mind a kereskedőknek, mind az iparosoknak a foglalkozási csoportok szerint jelöltettek ki munkahelyül, a hatóságok és saját szerveik felügyelete és sokszor terhes gyámkodása mellett. Külön kaptak helyet egy-egy utcában vagy egy-egy soron például a „vegyes áru” árusításával foglalkozó *bakkalok*, a paszományosok (*gazzáz*), a csizmadiák (*csizmendzsiler*), az utóbbiak az Orta dzsáminál (a mai Dísz tér mellett), a rézművesek a mai Szentháromság utcában, a koresmárosok és mészárosok a Szombathely piacon, a mai Kapisztrán téren, a tímárok a Tabánban és így tovább.

Boltok

Az üzleti élet szakok szerint csoportosítva és összezsúfolva, zajos és élénk volt. A piac egyes árufajtákban legalább időnként változatos tarka készletekkel rendelkezett, tarkábbal, mint a középkorban. A készleteket azonban minőségben nem lehetett finomnak mondani, mert főleg közkeletű árufajtákból, közönséges használati cikkekből álltak. Dernschwam, az ő éles és tárgyilagos kereskedői szemével 1555-ben úgy ítélte meg a török kereskedelmi életet, hogy egy török árusbódé, bármily zsúfoltnak is látszik, századrész annyi árut sem tud felmutatni, mint egyetlen európai kereskedőnek szerényen elrejtett raktára. Az 1605-ben Budán járt kassai bíró, Bocatus János pedig azt írta, hogy a kalmárboltokban a kevés selyemszövet mellett csak apróságokat, festett kanalakat, és általában csekély mennyiségű és silány árut lehetett találni. Igaz, hogy ő háborús időkben járván itt, nyilvánvalóan nem találhatott élénk forgalmat.

A háborús évek után azonban, a XVII. század első felében a budai és a pesti kereskedelmi élet valamennyire ismét fellendült. A marosi (nagymarosi) főbíró így írt 1618-ban a kereskedőről: „Sem török, sem más nem háborgatja őket (török földön), valahol az igaz útban járnak. Láttuk is Budán létünkben, hogy elég tózsér ember jár által a hídon, de csak egyet sem háborgatnak közülök; nem gondolnak véleik, bátor akármely felé hajtanak”. Sajnos a XVII. századi kereskedelemről még annyi adat sem maradt fenn, illetve került elő eddig, mint a XVI. századi. Elszórt, véletlenül előkerült adatok bizonyítják csupán Buda kereskedelmi jelentőségét, ami a hosszú, viszonylag békés évtizedek alatt természetes is. Viczay Judit 1627-ben például Bécsben, Galántán, Besztercén és Budán vásárol, ez utóbbi helyen sztambuli selymet, bulja vásznat, papucsot, vont gyűrűt, lent, paplant, patyolatot, guzsalyt, vánkoshajt és egyéb holmikat.

A kereskedelem fellendülése a XVII. század elején

A budai piacra, üzletekbe nyilvánvalóan jellegzetes török áruk vonzották elsősorban a vásárlókat, mind a hódoltság határain túlról, mind a hódoltság területéről. A szőnyeggel és karmazsinokkal való adózás a magyar földesurak számára a hódoltsági területen a XVII. században általában a budai zsidó kereskedőktől szerezték be ezeket, s a kereskedő, ha nem volt raktárában a kívánt áruból (mint például 1645-ben kék karmazsinból), Pécsre ment le érte. A bicskei jobbágyok azonban maguk is kereskedtek, 1644 márciusában Kis Miklós és Bartalos András Budán vásárolt (töröktől és zsidótól) háromszázötvenöt tehén- és ökörbőrt a „Bildomban lakó Eleman nevű német számára”, aki Győrben vette át azokat.

A török áruk vonzóereje

A kereskedelmi életnek a napi piacokon, a három-négyszáz bolton kívül fontos intézményei voltak a budai és a pesti országos vásárok is, amelyeket a török uralom alatt is rendszeresen megtartottak. A XVI. századból a vásárok időpontjait is ismerjük: május 22-én vagy 24-én Budán vagy Pesten (1571-ben Budán június 3-án), augusztus 1-én vagy 2-án Pesten, szeptember 9-én Budán, december 7-én vagy 8-án Budán vagy Pesten tartottak országos vásárokat. Forgalmukról, látogatottságukról sajnos nem maradtak fenn adatok, de rendszeres megtartásuk nyilvánvalóan nemcsak hagyománytiszteletből, hanem szükségletből származott.

Vásárok

C) Mértékek és pénz

Mértékek Az üzleti életben — vásárokon, piacon, boltokban — hosszú időn át vegyesen volt érvényben régi és új, magyar és török mérték. A középkori magyar mértékeket a török kánun is ismerte és használta, s az árut a török vámos a magyar árus bemondása alapján magyar mértékben is elvámolta. A magyar mértékek közül ismert volt az akkor száz font értékű *mázsa*, használatos volt a *font*, az űrmértékek közül a „*hordó*”, amely valószínűleg azonos volt a „*göncivel*”, az *akó*, az *átalag*, a *köböl*, a *csöbör*, a *pint* (mindezek a hordó kivételével a törökben is ezeken a neveken), a *zsák*, a gabonamértékek közül a *fertál*, posztómérésnél a magyar „*posztó*” szóból törökösített *pásztáv*, ami nálunk véget jelentett. A török súlymértékek közül legáltalánosabb volt a négyszáz *dirhem*, azaz 1281 gramm súlyú *okka* (vagy *kije*, vagy *vakkije*), a negyvennégy okka súlyú *kantar*, melyet nagyjában a „*mázsa*” megfelelőjének tartottak, a gabonamértékek közül a *kile* (vagy *kejl*), az űrmértékek közül az olaj és vajneműek mérésére (és szállítására) a bizonytalan értékű *tulum*: tömlő.

Pénz A régi pénz sém egyszerre vesztette el értékét és kelendőségét. A „magyar arany” a törököknél már száz évvel itteni uralmuk előtt és legalább száz évvel itteni uralmuk után is sokszor hangoztatott, kivételes beccsel bírt, s a többi magyar pénznem is sokáig vegyesen együtt forgott a török pénzekkel; még adófizetésre is használatos volt, de mindig csak átszámítással, erőszakos aláértékeléssel és értékvesztéssel. Az elszámolások hivatalosan török pénzben történtek. A török pénz alapja a török arany és a gurus volt, ezt apró ezüst pénzre: *akcséra*, „*fehérkére*”, az akese pedig kis értékű rézpénzre (*pul* vagy *oszmáni*) volt osztható. Nagyobb értékeket nem leszámolt összegekben, hanem „*erszényben*” fizettek, egy erszény (*kisze*) ötszáz gurussal, egy lóteher (*jük*) százezer akcséval volt teljes, emez a XVI. században mintegy kétezer forinttal volt egyenlő. Az üzleti életben azonban nem a nagyértékű ritka arany, hanem a sűrű akese uralkodott. Az akese a magyarországi török uralom kezdetén már mintegy kétévszázados török pénz volt, és ennek megfelelően bizonyos devalválódásokon ment keresztül. Eredetileg mintegy háromnegyed gramm ezüsttel veretett Budán, 1555-ben két-két és fél dénárt ért és ötvenével volt egy aranyra beváltható. A XVII. század bizonyos időpontjaiban már csak háromszáz akese ért egy gurust.

A gazdasági élet egyenlőtlenségeit a hatóságok árszabályozással, a szabott árak és szabott árak részletesen kiépített rendszerével, a forgalom ellenőrzésével, a helyes mértékek megtartására hivatott vásárfelügyelőkkel igyekeztek egyensúlyba hozni. A mértékek az uralkodó szultán tujrájával hitelesítették és pontosak voltak. Egy IV. Mehmed korából (1648—1687) származó, Budán 1903-ban előkerült *okka* eredeti súlyát, az 1281 grammot máig hiánytalanul megőrizte. Az ellenőrzéssel megbízott emberek azonban kevésbé voltak megbízhatók.

D) A kereskedők

A török jog a „*piac emberei*” között vallási vagy népi (nyelvi) szempontból nem tett különbséget, elvileg magyar, török, rác vagy zsidó a piacokon és a boltokban egyformán dolgozhatott és boldogulhatott, és így a gazdasági életben egyformán érhetett mindenkit kár vagy szerencse.

Magyar kereskedők

A keresztény magyarokat az első időkben csak a közeli környékről látjuk beszállingózni, egyeseket, amint a falu mezőgazdasági terményeit és háziipari cikkeket hozták eladásra, másokat, amint távolabb, de még mindig török belföldön szerezhető nyersterméket, marhabőrt, sőt hoztak Budára. Később, a viszonyok normalizálódásával, amikor a távolsági kereskedelem is kialakulni kezdett, keresztény magyarok mint „*zimmi kalmárok*” a kereskedői tevékenység magasabb fokára emelkedtek: idegenben, mások által előállított árut is szállítottak Budára azzal a céllal, hogy azt esetleg nagyban, tehát nem közvetlenül a fogyasztónak eladják. E messze földeket bejárt árusok közül, akik a vámállomásoknak ismert, visszatérő alakjai voltak, soknak „*Kalmár*”, „*Kádas*”, „*Kados*” volt a neve, foglalkozásuk után, mert árujukat, jobbára nyugati eredetű ipari cikkeket, melyeknek kizárólagos szállítói voltak, kádban, hordóban szállították és kádból árusították. A jobb módúak között sokat mondtak közülük „*diáknak*”, a törökben is a diák szóval; a „*diákok*” főleg posztót, szövetet szállítottak. A „*kalmárok*” és „*diákok*” távolabbi utakra eleinte kizárólag nyugatra és északra, keresztény földek felé indultak, ezeket az utakat viszont elég sűrűn bejárták. Például „*Balás diák kalmár*” 1571 június végétől november elejéig nyolcszor tette meg a bizonytalan, veszélyes utat Buda és az iparúzó nyugati városok valamelyike, talán Pozsony és Bécs között, nyolcszor vámoltatott el a budai vámnál különféle posztókat, amelyek fajairól nagyjából már adtunk felsorolást, s áruja után összesen ötezerhét száz akese vámot fizetett. „*Fehérvár Józsa kalmár*” ugyancsak sűrűn megforduló ismert ember volt a vámoknál és vásárokon egyformán, a budai vámnál az egyik évben ötször jelent meg, mindig külföldi áruval; de más utakat is bejárt. Szolnokon bőrárú, papucs után fizetett vámot. Egy harmadik, *Pesti Gáspár* („*Peste*”, vagy „*Pestei*”, ahogy a törökök írták), aki 1582-ben Nagyszombatban lakott, majd a szokásos külföldi iparcikkeket szállítgatta, majd belföldi árut, marha-

bőröket hozott kocsijain. *Bornemisszák* különféle keresztneveken 1560 és 1570 körül egyformán jártak Kelet és Nyugat felé, Budán Benedekkel, Szolnokon és Vácott Antallal találkozunk, akik talán rokonai voltak Péternek, a Budáról származó neves prédikátornak. A váci vámnál látjuk 1563-ban *Tököli Sebestyént*, Musztafa pasa állítólagos bizalmasát és bankárját, Tököli Imre későbbi fejedelem ősét, rendkívül gazdag híre dacára csak közepes értékű áruszállítmányokkal.

A magyar „diákok” és „kalmárok” nyugati bevásárló útjaikkal, valószínűleg hivatalos tilalom következtében, 1570 és 1580 között egyszerre felhagyva, itt szinte valamennyien eltűnnek szemünk elől. Ezóta a török belföldön, a Balkán felé keresnek új üzleti lehetőségeket. Kados János, Kecskeméti Berber Fábián, Mihály és Péter diákok, Sebestyén, Horvát János és Gáspár 1580-ban a Dunát járták saját hajóikon, s törökkel, zsidóval, ráccal versenyezve, délről hozott rakományaik után egyenként öt-hatezer akce vámot fizettek, annyit, amennyit egy teljes hajórakomány belföldi ipari árura szokott kivetni a török vámos.

A kereskedők másik nagy csoportjának összetartozó tagjai a zsidó kereskedők, két csoportból következtek össze. Spanyol zsidók, akik a balkáni spanyol-zsidó gócékból kerültek Budára, de hamar hozzájuk csatlakoztak azok a „német” vagy „lengyel” zsidók is, akiknek családja nemzedékeken keresztül Budán vagy másutt Közép-Európában élt. A török belföldön, mind a Balkán felé vezető utakon, mind a török fegyverek által biztosan uralt keleti magyar országrészekben sűrűn megfordultak. Dél felől, a birodalom belsejéből főleg ruhaneműket hoztak, sokszor nagy tételekben, a keleti magyar részekről a szolnoki vámon át fémeket és állatbőröket szállítottak. Az üzletkötésnek minden ágában, kicsinybeni árusítással és pénz- és csereüzletekkel is foglalkoztak. A nyugati országokkal egy ideig egyáltalán nem kereskedtek, s abban az irányban később is csak szórványosan keltek útra.

Zsidó
kereskedők

A budai lakosság egy következő rétegét képező görögkeleti vallású balkáni szlávok, akik nagyobb számban csak a török megszállás alatt telepedtek meg Budán, és utóbb a kisebb számban hozzájuk csatlakozó görögök is, eleinte igen szerény keretek között vettek részt a város kereskedelmében. Az első években egy-két hordó bort és kevés másféle terményt hoztak át a vámon – ezek talán kevi rácok voltak –, de azután nagy fürgeséggel az üzleti élet más ágaiban is szerepelni kezdtek. Egyesek közülük egy évben négyszer-ötször is megjárva Belgrádot, a Budánál nagyobb és jelentősebb áruelosztó állomást, ahová, mint „Európa Egyiptomába” a birodalom belsejéből évenként öt-hatezer teverakomány áru érkezett, rövid idő alatt jelentős tényezői lettek a gazdasági életnek.

Szláv
és török
kereskedők

A török kereskedők legszívesebben a dunai utat használták és szintén kizárólag belföldi kereskedelemmel foglalkoztak. A hajótulajdonosok főleg törökök vagy mohamedán hitű balkáni szlávok voltak, s így a tömegáru szállítását és ebben a gabonakereskedelmet törökök, illetőleg mohamedánok tartották a kezükben.

Százalékban fejezve ki, 1570 és 1580 körül a forgalom nagyobb felét, mintegy hatvan százalékát törökök és balkáni szlávok bonyolították le. A magyarok közel harminc százalékkal, a kereskedelemben. Németnek, zsidók kisebb arányban, nyolc-kilenc százalékkal részesedtek a kereskedelemben. Németnek, lengyelnek a budai gazdasági életben semmi nyoma nem található.

1571-ben ezeregyszáznegyvenöt elvámolási tétel közül budainak hatvannégy, pestinek kilencvenkét áruszállítás van feltüntetve. Az 1573. évben a nyolcszázhuszonegyre esett elvámolási esetek közül budainak jelöltetett százhuszonhárom, pestinek százötvenöt áruszállítás.

Budai
és pesti
kereskedők

Pest kereskedelme e szerint nagyobb volt, mint Budáé. Marco Antonio Pigafetta 1567-ben, Gerlach 1573-ban külön-külön úgy találta, hogy „Pesten több üzlet volt”, a gazdasági élet élénkebben lüktetett, mint odaát a politikai és katonai központban, Budán. Kétségteljesen azért, mert Pest kapui egész éven át kitértan várták az Alföld vásáros népét, míg Budát közvetlen környékétől a mögötte húzódó hegykoszorú, az Alföldtől az év egy részében a Duna jege is elválasztotta. Aligha véletlen, hogy Pesten pénzváltót, *szarrafot* is találunk.

A pesti gazdasági élet a maga vezető szerepét a budai piaccal szemben egészen a XVI. század végéig megtarthatta. A hosszú háború és az ellenséges megszállások azonban 1600 körül Pest városát ismét elpusztították és gazdasági életét egy sík vidéki török peremváros alacsony rangjára süllyesztették. Ebből a helyzetéből Pest többé nem is emelkedett fel. Evlia Cselebi az utolsó török évtizedekben Pesten az egymáshoz ragasztott vályogviskók között csarsut sem talált. Mint ő magyarázta, „nem is volt arra szükség”, mert a pestiek a hídon átkelve budai piacon „minden szükségletüket beszerezhették”.

A gazdasági fejlődés végső eredményei nagy vonásokban azt mutatják, hogy a nagybani tőzsérkedést és a kicsinybeni kalmárkodást, amelyben az első időkben a törökök, zsidók és balkániak a magyarok mellett vettek részt, az első emberöltő végére pedig a magyarok nélkül vezették. Az üzleti élet új emberek és új csoportok kezébe került, és új irányba toldott. Ahogy fogyott a nyugati élet új emberek és új csoportok kezébe került, úgy szaporodott a balkáni áru és a balkáni kereskedő, s utóbb már csak balkáni áru és balkáni árus volt a piacon.

E) Kincstári és földesúri jövedelmek

Bérletek

A legnagyobb üzletek nem a csarsuban, nem is a gazdag áruszállítók között a hánokban vagy karavánszerájokban, hanem a pasa és a defterdár hivatalos helyiségeiben bonyolódtak le, ahol a török hatóságok különféle jogokat és jövedelemforrásokat megszabott összegért vagy bizonyos százaléknyi haszonrészesedésre a legtöbbet ígérőnek bérbe adtak. A bérlők eleinte olaszok, raguzaiak voltak. Raguza ugyanis a budai vámot már Szülejmán szultántól bérbe vette és a magyarországi török kormányzóságokban saját polgárai számára kereskedelmi szabadságot vásárolt (ez a magyarázata, hogy Budán az „olasz” lakosok egészen a XVI. század végéig tartottak). Később „törökök” (mohamedánok), rácok, majd mind gyakrabban zsidók (főleg spanyol zsidók) szerepeltek bérlők gyanánt.

A kincstár bérbe adta a kikötő- (rév) jövedelmet, a vámot, a boradót, a konyhakertek adóját, a fürdőket, a pénzváltási jogot, a különféle bolthelyiségeket, a mézsárszékeket, ahol a vágott hús javát lehetett megkapni, a szegények hússzékét, ahol a birkafejet és birkalábat árulták (*szerháne*), a bozának nevezett erjesztett ital boltját, a bozahánét, a gyertyaöntés jogát.

Földesúri jövedelmek

A helyőrség révén is sok pénz gyűlt össze Budán. Tojgun pasának például 1554–55-ben egymillió-százezer akce, Ovejsz pasának 1579-ben kilencszáztizenháromezer-tizenhét akce jövedelmet hozó földbirtoka volt. 1619-ben működő utódukak, Karakas Mehmed pasát nyolcszázhatvanezer akce jövedelem illette meg. Magyar faluk százainak jövedelme torkollott Budára, hogy csak a közelben fekvőket említsük, a budai, pesti és óbudai földesúri jogok, Zsámbék, Maros, Rákoscaba a pasa birtokai közé tartoztak, 1557 óta Érd is, de Nógrádtól le az aldunai Szendrőig mindenütt akadt falu, amely a budai pasának termelt és adózott, a közelben fekvők természetben szolgálva, amit a pasa udvartartása közvetlenül elfogyasztott, a távolabb esők készpénzzel váltva meg szolgálmányaikat. A rangban a pasa után következő első budai földesúr, a pénzügyi defterdár évi százötezer akce jövedelmet húzott, megint a jobbágyok munkájából, a birtok-defterdár hetvenkettőezer akcét, az utóbbinak termelt 1547-ben egyéb helyéseken kívül Pócsmegyer, Veresegyház, Szada, Szentmiklós, Kerepes, Alberti, Vacs. A hivatalokban beosztott alsóbb rangú tisztségviselők: eminek, kjátibok is mind földesurak voltak és szintén egész falvak jövedelmét élvezték.

Sőt a magyar falvak adóján kívül még a török belföldről is érkeztek Budára pénzzzállítványok, mert a budai tartomány költségvetése, a sok határmenti szerv fenntartása miatt jó ideig passzív volt. A hiány fedezésére a birodalom belsejéből kellett Budára pénzt hozni. Egyiptom adóját, a közmondásossá vált, török szemben legnagyobb elképzelhető kincset, állítólag háromszázezer aranyat, évtizedeken át azon mód, ahogy Isztanbulban a hajókról kirakták, „felbontatlanul Budára irányították”, tehát ezek az összegek is itt kezdtek meg gazdasági körforgásukat.

Az előkelők anyagi kötelezettségei

Egyéni jóléttel, gazdasági élénkség jeleivel azonban mindezek dacára sem találkozunk Budán. A magas állású tisztségviselők, a nagy ranggal járó szandzsákbejek, defterdárok, pasák, és lefelé helyzetüket megtarthassák. „Nálunk a szandzsák senkinek nem öröksége, hanem olyan az, mint egy keszkenő, ma egyiknek kezében van, holnap meg más kezébe kerül, ezeknek csak a nevük van, hogy bej”, mondják a szandzsákbejekről maguk a pasák. Mással meg a defterdár kesergéséről olvashatunk, hogy „őt is búsítják, rajta is pénzt kérnek”, ahogy a kőrösiek levő minden vár fő fizető mestere” írja. Ugyanúgy a legmagasabb rangúak, a pasák is tele vannak anyagi gondokkal. Nemesak évről évre, szabályszerűen, előre tudott alkalmakkor kellett nagy összegeket lefizetniük, hanem azon kívül is soron kívüli ajándékokban, amikor nem a megemlékezés finom jeléül, hanem közönséges szolgálmány gyanánt szükség volt, hogy „valami újságot vigyenek alá”.

Így éppen a legelőkelőbbek, azok, akiknél a legtöbb érték összegyűlt, rendkívüli mértékű anyagi kötelezettségekkel voltak megterhelve, s kötelezettségeik teljesítésére készülve vagy jövedelem nélküli jövőjükre gondolva, a „fehér pénzből”, amit lehetett, megőriztek a „fekete napok” idejére. Amit pedig meg tudtak takarítani, azt hivatali idejük leteltével magukkal vitték családi otthonukba, hogy visszavonulva csendben éljenek vele, vagy Isztanbulba, a fővárosba szállították, hogy ott a hivatali állások állandó nagy börzében játéka vessék. Buda és a környék, sőt az egész tartomány értékei így leszívódtak a délvidéki belföldre, a hódító nép itt maradt számbere pedig egy sorba került a kis zsoldra fogadott balkánival, s napi négy-öt akce zsoldját számolgatva, irigyen nézte szerencsésebb társait, akiknek zsold helyett, régen kiszámított kulcs alapján, már csoportonként is, egy-egy falu jutott és parasztjaik értékes terményekkel szolgáltak. A városon pedig kis pénzü szegénység terebélyesedett el és állandó vendégnek beköltöztek a „fekete napok”.

Hogy a szegénység valóban általános volt és a legelőkelőbbek, a pasák háza is csak viszonylag volt gazdag, azt igazolják azok a vagyoni leltárak, melyek a budai pasák „kincseiről” készültek,

amikor e kincsek a pasák kivégzése, sőt akár természetes halála után is lefoglaltattak és az isztanbuli kincstárba vitettek. A XVI. században Tojgun, Arszman, Szokollu Musztafa hagyatékának elkobzásáról tudunk, a XVII. században az utolsó pasák között Arnot Ibrahim hagyatéka „vonatott be” ezen a szokásos úton. A hagyatéck csupa könnyű ingóságból állt, amit az otthonukat gyakran cserélő emberek állandóan magukkal hordtak és használtak. Kastély helyett sátor, birtok helyett táborhely, bútor helyett közönséges használati tárgyak, a nagyobb értékek között szőnyeg, posztó maradt utánuk, de csak amennyit egy rőfös boltjában találni lehet; ezt ők kíséretük felruházására tartogatták, s a szultán is azért szállította Isztanbulba, hogy legyen mit másoknak ajándékozni, s végül a könnyen rejthető és könnyen szállítható pénz. És innen elköltöztén, nem maradt utánuk más, mint gazdagságuk hamis emléke, „mesés” kincseikből csak a mese, mely szájról szájra szállva a török világ után előbb a gyerekeket és a mesélő népet, azután a magyar kamarát is annyira elbűvölte, hogy az összerombolt Budán a pasa kincseinek keresésére adta magát. Természetesen hiába. A török kori gazdasági élet elrejtett kincsei sehonnan sem kerültek elő.

(hét-hét), Barbil és Színegető (hat-hat), Sörös (öt), Korcsolás (Koroklás), Asztaljártó, Molnár, Szekeres, Taligás (négy-négy), Kalmár, Kovács, Kapás, Szűcs (három-három), Ács, Sós, Szijjártó (kettő-kettő), Ablakjártó, Erszinjártó, Akoljártó, Borigetó, Esztergás, Fazakjártó, Fürdős, Harangozó, Kádós, Barkács, Kecseres, Kerekáros, Kerekjártó, Szakács, Költő, Naszádos, Orgonás, Paizsjártó, Tűjártó, Tótfésűjártó, Posztós (egy-egy esetben). Budán 1563-ban a foglalkozást jelentő családnevek szerepelnek: Mészáros (tizenhárom), Molnár és Szabó (nyolc-nyolc), Berber (hat), Varga, Szűcs, Asztaljártó, Kalmár (négy-négy), Sörös, Kovács (három-három), Halász, Csaplár, Pintér, Fazekas, Korcsolás (kettő-kettő), Tűjártó, Favágó, Takács, Üvegös, Esztragáros, Orgonás, Hegedűs, Székjártó, Paizsjártó, Patkós, Gyűrűs, Szakács, Ács, Nyeregjártó, Vadvágó, Kerekjártó, Korsójártó (egy-egy esetben); családnév nélkül hat keresztnév után áll a szó: „diák”.

Zsidók A törökök által Budán talált második vallási csoportot, a zsidókat (*jahudiler*) a török hatóságok 1547-ben hetvenöt családban harminchárom adóalannyal vették nyilvántartásba, s külön számították a különböző balkáni városokból, főleg Isztanbulból, Kavalából, Szalonikiból és Monasztirből felköltözött, illetőleg innen Budára visszatelepült huszonöt zsidó családot mint „vendéget”. 1563-ban a zsidókat negyvenkilenc házzal, 1580-ban a két kategóriát együtt nyolcvanhat családdal, illetőleg hatvannégy adóalannyal vették fel az adójegyzékbe, 1582-ben Ali pasa levele szerint a budai zsidók hatvankét „házat” tettek ki. A hosszú háború a század végén a zsidók életét is megzavarta. Az 1598-i budai ostrom visszaverésében a budai zsidók a törökök oldalán „nagy hatalommal és erős kézzel harcoltak”, de újabb ostromtól és Buda megvételeától is tartva, 1598 után sokan a biztosabbnak vélt Fehérvárra telepedtek át, de hiába, mert 1601-ben Fehérvár elesett, és a várral együtt ők is a keresztény uralom alá kerültek. A szitvatoroki békével újból bekövetkezett nyugalmi korszak aránylag megint kedvezőbb körülményeket teremtett számukra; a tizenegy zsidó család, amennyit a török adórovó 1627-ben Budán talált, 1633-ban húszra, s a kor vége felé már lényegesen többre szaporodott. A zsidó hitközség 1686-ban ismét olyan népes volt, hogy az ostrom alatt halottakban állítólag hetvenkét embert vesztett (206. kép).

Koptok Harmadik itt élt vallási csoportnak a törökök a „koptokat” (*kiptile*) szokták összefoglalni, de néha a zsidók elé a második helyre helyezték őket. A kopt elnevezésen a török összeíró, mint azt a felsorolt nevekből látni lehet, görögkeleti hitűt értett, e néven 1547-ben hatvan családot, 1580-ban nyolcvankét házat vett nyilvántartásba. Lehetséges, hogy a „koptok” között vannak megbújva a latinok vagy olaszok is; ezek ugyanis külön testületként nem szerepelnek, nevük pedig a koptokéhoz hasonló pravoszláv, ortodox hangzású volt.

Eszerint azok a vallási elemek, amelyeket a legrégibbnek ismert 1547-i török összeírás Budán talált, és amelyeket itt a török kor előtt is honosnak kell tartanunk, 1547-ben, a török uralom hatodik évében már úgy viszonylottak egymáshoz, hogy a gyaurok alig háromszor annyian voltak, mint a zsidók, és másfélszer annyian, mint a többi itteni középkori felekezetek vagy vallások hívei, zsidók és koptok együttléve; a gyaurok Buda nem török lakosságának mintegy hatvan százalékát, a zsidók és koptok összesen negyven százalékát teheték. Ebben a csoportosításban a gyaurok még abszolút többséggel rendelkeztek, de számuk inkább fogyott, mint szaporodott.

Az idő hamar kitermelte a közrangú budai gyaurok első renegátjait. Az első évtizedekből való egyik névsorban az akkori bíró Nagy Péter neve mellett és négy másik név mellett ott találjuk az utólag tett megjegyzést, hogy „szpahi”, tehát török szolgálatban álló katona, négy-öt további név mellett, hogy „mohamedán lett”; s amint a törökök a környékbeli magyar lakosság Budára beköltözését ellenben nem akadályozták, sőt előmozdították, az arányszám állandóan az ösharmadik, majd az utolsó helyre, különösen, ha a negyedik vallási elemet, a mohamedán vallást is bevesszük a számításba.

Mohamedánok A mohamedán hitközség az első időkben csak az állami hivatalok embereiből, a helyőrség tagjaiból, tehát szinte kizárólag hivatalos, ide rendelt és család nélküli, egyedül álló férfiakból alakult, akik ide, az új gyarmatra, csak később hozták el övéiket, vagy mint katonák családot itt csak később alapítottak. Az állandó helyőrség és az állami hivatalok és intézmények személyzete, két-három ezer ember, akiknek talán a fele mohamedán, másik fele görögkeleti hitű volt, a mohamedánokat és görögkeletieket a gyaurok és a zsidók fölé, közelebből meg nem állapítható arányban, relatív többségre emelte. A két vezető vallás, a mohamedán és a görögkeleti között a mohamedán volt az uralkodó.

B) Népi vagy nyelvi megoszlás

Népi vagy nyelvi megoszlás szerint megállapítani a lakosság összetételét még sokkal nehezebb, mert a nyelvi megoszlást kutatva olyan dolgokat kellene megvilágítani, melyeket az egykorúak szándéktalanul, de következetesen homályban hagytak. Ebben a korban azonban a vallási hovatartozás bizonyos népi hovatartozással azonos volt; a vallási csoportok más és más népi csoportokból tevődtek össze. Például a mohamedánok bizonyos nyelvterületeken kivétel nélkül törökök, a görögkeletiek egyes vidékeken mind szerbek, bolgárok voltak. Vallásnak és népnek ez az egymáshoz való viszonyulása a török uralom kezdetén Magyarországon is megfigyelhető.

A nyelvi vagy népi megoszlást eszerint úgy kell elképzelnünk, hogy a török uralom kezdetén a nem újonnan települtek közel kétharmad részben magyarok voltak, a harmadik harmadrészt pedig körülbelül egyforma számmal a zsidók és a cigányok tették ki. A helyzet a török uralom alatt vallási vonatkozásban a nyugati egyházak hátrányára, népi és nyelvi vonatkozásban a magyarság rovására, s ezzel kapcsolatosan a többi népi vagy nyelvi elem előnyére változott. Különösen nagy mértékben szaporodtak a törökök és még ezeknél is jelentősebben a balkáni szlávok, mert a közel kétezer főnyi várórség jelentős része görögkeleti hitű katonából állt, akik valamelyik balkáni szláv nyelvet beszéltek. A mohamedán katonák nagy része is szláv származású: bosnyák, horvát, szerb volt, s a várórség törzsét és a hadsereg legértékesebb fegyvernemét képező janicsárok is, a közismert újoncozási mód következtében, többnyire keresztény szülők gyermeke lévén, tudhatták egykori anyanyelvüket, vagy, ha azt közben elfelejtették, szláv környezetbe jutva ismét hamar megtanulhatták. Amint azután a balkáni szláv származású katonák előbb vagy utóbb családot alapítottak, s a katonai szolgálattól kiöregedve kalmárkodással kezdtek foglalkozni, vagy valamilyen ipari munkát kerestek maguknak, és a városi életben a „polgári” családok között elkeveredtek, évről évre szaporodott az olyan családok száma, amelyek otthonukban valamilyen szláv nyelvet beszéltek. Buda már ötven-hatvan esztendő alatt keverék nyelvű, balkánihoz hasonló várossá változott. Pigafetta 1567-ben úgy tapasztalta, hogy Budán a horvát nyelvet „majdnem valamennyi török” ismeri, és száz évvel később Evlia Cselebi is azt írja, hogy Buda lakosai „mindnyájan bosnyákok”.

A török kori Buda elszlávosodása (207. kép) azt mutatja, hogy a török népi erők nem voltak elégségesek arra, hogy a magyarországi hódításaikat, vagy legalább ezek központját, Budát, önkéntes kirajzás vagy mesterséges telepítés útján megszállják. A várórséggel és a hatóságokkal

Buda
elszlávosodása

206. A zsidó Hendli r. Jadidje lányának sírköve, 1678

Törökök

207. A szerb Jovan Radisic sírköve, 1670-es évek

ugyan sok hivatalos személy jött Budára, de ezek nagy része nem török, hanem csak mohamedán ember volt, talán csak az első nemzedék azon az úton, amely a mohamedán közösségben való végső felolvadáshoz vezetett, s ezek közül is csak az alacsonyabb rangúak, főleg a közemberek maradtak itt, és váltak „törzsökös” budai török családok alapítóivá. Olyan emberek, akik őseiket négy-öt nemzedékre visszamenően mohamedánnak mondhatták, és népi származásukat is részben feledve, a törököt anyanyelvüként beszélték, Buda utcáin számosan csak emberöltők múlva jelentek meg, amikor őket szinte maga ez a város kitermelte. Addig mindenki új szerepben járt. Újak voltak az emberek mint itteni tisztségviselők, katonák vagy kalmárok, újak voltak mint törökök és mohamedánok, mindenki, az egész város új volt, és más volt, mint aminek indult vagy látszott. Az őslakosság vallási frontján a keresztények katolikus és protestáns táborokra oszolva alkottak két egymás ellen küzdő és egymással együtt pusztuló csoportot; a régi budai német és lengyel zsidókhoz, áskénázikhoz, versenytársnak és üzlettársnak spanyol zsidók, szefárdok csatlakoztak; a görögkeleti koptok vallási közösségét újabban települt balkáni ortodoxok tarkították, s mindezekhez mohamedánok jöttek; népi vagy nyelvi viszonylatban pedig a magyarokhoz, cigányokhoz és zsidókhoz szerbek, bosnyákok, bolgárok, görögök, albánok, törökök keveredtek. Mátyás király székvárosa valóban kusza, idegen telephellyé torzult, amilyenhez az erre tévedt utas csak akkor talált emlékei közt hasonlót, ha előbb már megjárta a Levantét vagy a Balkánt.

Nyelvi
megoszlás

Természetes, hogy ez a kérdés, a lakosság nyelvi megoszlásának számszerű pontos tagolása, ma még nehezebb feladat. Megoldhatatlan volna még akkor is, ha — a személynevek alapján kísérve megoldani a kérdést — minden idevaló lakost név szerint ismernénk, mert a görögkeletieknek és a mohamedánoknak ekkor családnevük még nem volt, s a görögkeleti név, a Jovan, Nikola, Isztojan minden görögkeleti hitűt: görögöt, bolgárt, szerbet, albánt, a mohamedán név, a Mehmed, Musztafa minden mohamedánt: törököt, albánt, bosnyákot, renegát rácot, bolgárt, renegát magyart azonos módon jelölt meg; a névből népi jellegre, vagy mint a magyar neveknél, esetleg a foglalkozásra is következtetni nem lehet. Csak az látszik kétségtelennel, hogy a nyelvek közül egyik nyelv, s a vallások közül egyik vallás sem rendelkezett abszolút többséggel, s hogy legalább egyes időpontokban egyszerre két-három nyelv, egyszerre három-négy vallás körülbelül egyforma erőt képviselt. Ezért nem lehet azon csodálkozni, hogy ugyanakkor, mikor a balkáni vagy török író meleg büszkeséggel azt állapította meg, hogy a horvát vagy a török nyelvet Budán nagyon sokan beszélnek, a nyugati utazó is, aki a nyugati keresztények iránt érdeklődött, és elsősorban ezekkel került érintkezésbe, úgy találta, hogy ezek is jelentős számban laknak a városban. Ahogy Evlia Cselebi is ilyen furcsa megállapításra jutott, hogy „Buda lakosai boszniai bosnyákok, magyarul azonban egészen jól tudnak”.

De ha valaki az egész várost, az utcákat és a várfalakat, a templomokat és piacokat, a hivatalokat, kaszárnyákat és dervisotthonokat egyetlen átfogó tekintetbe foglalta össze, annak szemében a különböző színek elsápadtak, és nagyjában összefolytak, csak a mohamedán meg a török maradt meg kiemelkedő erősségekben, körülbelül úgy, ahogyan a kész szőnyeg szálai közül, vagy egy összebogozott fonálcsomóban is kiválik egy élesebb vezető szín, ha az mennyiségre nem is ér fel a többivel. A török kori Buda népeinek nyelvi és vallási összetételében is volt egy vezető szín, s ezt a vezető színt a törökség adta. A legszilárdabb építésű templomok a törökök kezében voltak, az ígét lehangosabban a törökök tanítása szerint lehetett hirdetni, a piacokon lehangosabban kalmárok törökül árusítottak, a hivatalok törökül dolgoztak, a rangbeli emberek törökül rendelkeztek, a török parancsot még a nem török szolgák is, akik egymás nyelvéből esetleg semmit sem tudtak, mind megértették. A mohamedán vallás nem bírta az embereket egyetlen közös nyájja összefogni, de a török nyelv összekötő kapocs és érintkezési eszköz lett, először a hadsereg különböző nyelvű tagjai között, s később az őslakók és az ezekhez hasonlóan több nyelvet beszélő új települők között is.

C) Lakóhely szerinti megoszlás

Mint hogy az egyes vallási és népi csoportokat a hivatalos felfogás és a magánélet egyaránt élesen elválasztotta egymástól, az egyes csoportok tagjait ellenben egymáshoz kapcsolta, szinte természetesen, hogy a vallási és népi csoportok elkülönülése a lakóhely kiválasztásában is kifejezésre jutott, hogy gyaurok, ortodox balkániak, zsidók, törökök elkülönülve laktak és éltek. Lakóhelyüket éppen ezért könnyű meghatározni és megjelölni.

Magyarok,
olaszok,
zsidók

A magyarok 1547-ben a Várhegynek az akkori Szent György tértől, a mai Dísz tértől északra fekvő utcáit lakták. E vidék házai akkor kizárólag a magyarok tulajdonában voltak, s ezen a tájon más lakost, mint magyart, nem is lehet elképzelnünk; a váron kívül néhány magyar házat az egykori Szent Péter-templom körül, a mai Hatyú és Csalogány utca vidékén is lehetett találni. Az olaszok vagy „latinok” a várban az akkori Olasz utca, a mai Országház utca északi

vidékén laktak, az utca nevét is róluk kapta. A zsidók a várban az ottani „zsidó mahallában”: a mai Táncsics Mihály utcában és a Bécsi kapu téren zsúfolódtak össze; egy másik csoportjuk a váron kívül a Vízivárosban volt megtelepedve, a Víziváros e részét az egykorúak Zsidóvárosnak is nevezték. Ugyanitt, a zsidók szomszédságában laktak a „koptok”, azaz cigányok, helyüket latin nyelvű forrás 1598-ban „zingarorum civitas” néven említi.

Törökök és balkáni szláv nyelvet beszélő egyéb új települők az első időben fenn a Várhegyen, csak annak déli részében, az akkori Szent György tértől lejjebb voltak találhatóak. Amint azonban a törökök száma szaporodott, és török állami és mohamedán intézmények az északra eső utcákban is létesültek, a magyarok házait egymás után törökök szerezték meg, s a század végén, amikor a magyarok utolsó templomukat is elvesztették, a Várhegy legtöbb háza törökök vagy török szolgálatban álló balkániai birtokában volt.

*Törökök,
szlávok*

2. PEST LAKOSSÁGA

A török kor elején Pest lakossága mind nyelvi, mind vallási tekintetben egységesebb volt, mint Budáé. Azok a nem magyar nyelvű és nem a nyugati kereszténységhez tartozó elemek, amelyek ebben az időben Budán a lakosságnak körülbelül a harmadrészét tették, Pesten teljesen ismeretlenek voltak: a török kor hatodik évében a pesti összeírás zsidókról, koptokról, cigányokról nem tud. Zsidók a török kor folyamán később sem telepedtek meg Pesten, bár egy utcának Pesten is Zsidó utca volt a neve, nyilván a magyar időkben való emlékezőként, de magyar nevű családok laktak benne. Az a százhuszonegy család, amelyet a török adórovó Pesten 1547-ben jegyzékbe összeírt, kizárólag magyar volt, számuk 1563-ban kilencvennyolcra esett.

Magyarok

A törökök hivatalokkal sem árasztották el Pestet abban a mértékben, mint a tartományi központnak megtett Budát. Helyőrségnek azonban ide is nagyszámú haderőt, ezer-ezer-öttszáz embert rendeltek. Minthogy a helyőrség tagjai mohamedánok és görögkeletiek, törökök és balkáni szlávok voltak, idővel itt is ugyanaz a fejlődési folyamat ment végbe, mint Budán.

Helyőrség

A lakosság összetételének átalakítását gyorsították, és teljesebbé tették a város ismételt megszállásai, a békés idők véletlen tüzesetei és a háborús évek szándékos égetései, melyek következtében a polgári élet lehetetlenné vált, és az őslakosság kipusztult. A fejlődésből kevés közbülső részlettel csak a végső eredményt ismerjük. A pesti magyarok viszonylagos száma a megszállás óta állandóan, abszolút száma különösen a század végi háború és megszállások alatt rohamosan esett; nyolc évtizeddel a török uralom kezdete után, 1627-ben csak öt, 1633-ban már csak egy keresztény „ház” volt Pesten megadózatható. A magyarok helyét mindenütt mohamedánok és görögkeletiek, törökök és balkáni szlávok foglalták el. Az így kialakult közösség művelődési és gazdasági színvonala azonban soha nem tudott a középkori élet magasságáig emelkedni, és gazdaságilag mindinkább hanyatlott, s Pest a hódoltság végére teljesen elszegényedett, elpusztult település képét mutatta.

*A lakosság
összetételének
változása*

3. ÓBUDA LAKOSSÁGA

A mai Budapest területén álló harmadik török kori község: Óbuda, csak falu volt, s az egykori török jog szerint a falu vallási és világi szervezetével bírt, papja és bírása volt. A lakosok vegyesen katolikus és protestáns vallásúak, s mind magyarok voltak: 1560-ban Ferenc pap, továbbá Szalai, Fábián, Ercsi, Göncsöl, Visegrádi, Mészáros, Nyakas, Turós, Bicskei, Gazdag, Darabon nevű családfelek szerepelnek a török adójegyzékben. Protestáns papjaik közül többnek ismerjük a nevét, s azt is biztosan tudjuk, hogy időnként ferencendi katolikus papjaik is voltak; a török kor végén Rozsnyai említi az óbudai katolikus papot. 1547-ben Fábián Balás, 1580-ban talán Tót László volt bírójuk.

A falu 1547-ben huszonöt, 1560-ban harmincöt, 1580-ban kilencven, 1627-ben és 1633-ban ötvenhárom adóköteles házzal volt nyilvántartva. Mint a pasa egyik „kised faluja”, a pasának szolgált, kisebb részben pénzzel, nagyobb részben terménnyel; ugyanakkor magyar részre, Komáromba is adózott. Földművelésből élő lakossága a tartományi központ közelében és a nagy végvár, Buda tövében sem élhetett nyugodalmas és gondtalan életet; magyar csapatok is gyakran rajtaütöttek, hogy kárt tegyenek a pasa jobbágyaiban, vagy a királyi adót is behajtsák rajtuk, időnként pedig, Buda ostromára készülve, nagyobb seregek látogatták meg és táboroztak benne huzamosabban.

4. MOHAMEDÁN (TÖRÖK) CSALÁDI ÉS MINDENNAPI ÉLET

A török társadalom alapsejtjének, a családnak összetételéről és belső életéről az egykorúak nem könnyen tudtak helyes képet alkotni maguknak, mert a mohamedán családi élet és a török otthon általában önmagába zárkozott, s azonkívül az idegenek nem az övékével egyező vonásokat vették észre benne, hanem az újszerűt, a különöset és az eltérőt, azt, ami az övétől különbözött, ha az egyébként nem is volt érdekes.

A budai és pesti törökök családi élete lassan alakult ki. Az a körülbelül három-négyezer férfi, aki Buda és Pest első török helyőrségében szolgált, csak kisebb számban hozott magával asszonyt, feleséget a Balkánról, a nagyobb rész az idegenbe vetett emberek rideg életmódjára szorult. Az asszony népnek ezért a megszállt városokban nagy keletje volt, a katonák az asszonyokkal szemben tisztjeik és a török hatóságok szemelátára is sok jogtalan szabadságot engedtek meg maguknak. Így Budán és Pesten is. Ezért a keresztény szülők leányaikat már tizenkettő-tizenhárom éves korukban sietve férjhez adták, mint egy Budán járt utazó mondja: „a lányok, amikor az utca porában játszottak, már mind asszonyok voltak”. Magánlevélben, egykorú feljegyzésben, szinte számtalan megemlékezés van arról, hogy a katonák száguldó portyázásaik közben nőket raboltak, talán szívesebben minden élő és élettelen marhánál, sőt arról is van hír, hogy arravaló öreg asszonyok járták be a falvakat, hogy leányoknak mindenféle csillogó holmit ajándékozva Budára csábítsák őket.

A budai és pesti török családi élet külsőleg gazdasági kényszerhelyzetben vagy csak nyers indulatokon alapult, s a férj és feleség egyenlőtlen viszonyában a közös szellemi múlt és a lelki kapcsolatok hiánya, a nyelvi érintkezés csekély lehetősége lemondást és áldozatokat elsősorban az asszonyoktól követelt. Az asszony ebben a családi életben korábbi közösségétől végképp elszakadt, régebbi vallását elvesztette, és az új közösségben alacsonyabb rangot kapott, mint amilyennel régebben a kereszténységben bírt.

Házasság-
kötés

A házasságkötés a mohamedán világban csak polgári szerződés volt. A házasságot két tanú jelenlétében a felek nyilatkozata alapján a kádi előtt kötötték, és nem volt akadály, ha az új asszonyt esetleg két-három feleség várta otthonában. A többnejűség az egykor soktemplomú Budán, egykori zárdák és kolostorépületek szomszédságában nyers, nagy újság volt, de újság is maradt, s később, a teljesen kialakult mohamedán világban is csak ritka esetekre szorítkozott. Egyes török urak ugyan népes családot hoztak magukkal, az egykorúak úgy látták, hogy néhányan a pasák közül is több feleséggel laktak a Duna-parti, később a várbeli szerájban. De lehet, hogy tévedtek; a török családokban nem minden szolgálólány volt feleség. Azok a szertelenségek pedig, melyekkel a török otthonokat és a budai török családok életét például a XVII. századbeli francia regények és ezek nyomán későbbi leíró munkák szemléltetik, csak valótlan ismételtetések. A budai török ház végtelenül egyszerű és alapjában szegényes volt, s a feleség és a gyermekek otthona, a *hárem*, a háznak az a része, melyet idegen férfiak tisztelnie (és kerülnie) illett, szintén igen szerény volt, és csak igen kevés helyen volt elkülönítve a férfi szobájától, a *szelamlíktól*, ahol idegen férfiak is megfordulhattak. A bajadérokkal meg odaliszkokkal benépesített háremek meséjét maguk a budai törökök is egy távoli világ, az Ezeregyéjszaka meséinek kijáró csodálkozással hallgatták. A törvény által megengedett többnejűségre, pontosan négynejűségre csak a gazdagoknál találunk példát. A feleségek azonban ezekben az esetekben nem igen voltak rangbeli családok gyermekei, mert a rangjukra tartó jómódúak nem szívesen adták leányaikat második, harmadik vagy negyedik feleségnek; a többnejűségnek a gazdasági viszonyokon kívül a társadalmi szokások is akadályt állítottak.

Többnejűség

A többnejűség helyett, annak nyilvánvaló anyagi terhei miatt is a férfiak inkább a válást és az újabb házasságkötést választották. A válás, helyesebben: „a feleség elbocsátása” (*talak*, vagy *bosatma*) ugyanis, éppen úgy, mint a házasságkötés, szintén egyszerű formák között folyt le, sőt a férfi a házasságot pusztán nyilatkozat alapján, a feleség meghallgatása nélkül felbonthatta. A könnyen kötött és könnyen feloldott házassági viszonyok lehetőségével a nők is bőségesen poliandriához állt közel. Mint azt budai vonatkozású esettel is példázhatjuk, ehhez ismét a felső réteg, elsősorban talán az uralkodócsalád nőtagjai adták a példát. Ibrahim szultán leánya, Atika, első urának kivégzése és a másodiknak harctéri halála után harmadszor, majd negyedszer Mehmed és végül Dzserran Kászim pasához, előbb Szari Kenán, aztán Bosnak Iszmail, aztán Gürdzsi Mehmed és végül Dzserran Kászim pasához, akiket a sorsot irányító szultáni kegy, talán a hercegnő külön kívánságára, a budai helytartóságba vezérelt.

Természetes, hogy e laza szövésű házassági kapcsolatok mellett olyanok is voltak, amelyek az akkori szigorúbb nyugati felfogást is kielégítették volna. Ilyennek látszik a főrangúak közül Musztafa pasa esete, aki egy Oszmán-házi hercegnő kedvéért nem volt hajlandó feleségét magától „elbocsátani”, vagy Ali pasáé, akinek viszont a felesége nem volt hajlandó beleegyezni abba, hogy ura őt „elbocsássa”. Maga a pasa ugyan, akinek az özvegyé vált Dzsevher hercegnőt

kellett elvennie, büszke volt arra, hogy „szultáni vőnek” (*dámád*) szemelték ki, s a többi között Ernő főherceget is meghívta, hogy mint jó szomszéd, 1583 novembere végén, a lakodalomnak idején „jelen legyen”; felesége azonban, amint azt a budaiak sokáig emlegették, és Pecsevi is feljegyezte történetében, sirt és átkozódott, „jajgatásával betöltötte a budai hegyeket”, nem nyugodva bele abba, hogy urától el kell válnia.

Valószínű, hogy különösen a köznép körében, sok otthonban egyszerű családi élet lehetett, már azért is, mert a város lakosságában az egyenjúságban élő balkáni szláv elem túlsúlyban volt, és túlsúlyba állandóan gyarapodott. A törököknél és mohamedánoknál pedig a régi feleség, ha maga mellett a második, harmadik feleséget vállalni kényszerült, az utóbb érkezettekkel szemben gyermekeiben keresett vigasztalást, meg abban, hogy rangban ő volt az „első asszony”:

birindzsi kadin.

Ebbe a sokszor erőszakosan indult és egyenlőtlen jogokon alapuló házasságviszonyba a gyermek hozott melegséget. Különösen boldoggá tette az apát a fiúgyermek, mert teljesülését látta benne azoknak a jókívánatoknak, melyekkel házassága napján barátai és rokonai kedveskedtek neki, hogy „tűzhelye ki ne aludjék”: családja fiúágon utána is éljen. A török férfi, akit felesége *aga*, *cselebi*, *efendi* néven „urának” tisztelt, igyekezett családját minden szükségessel ellátni. Egyszerű sorban csak egy asszonya volt, és cselédek tartani nem bírt, saját munkája után feleségének is sok dolgát elvégezte, kifejlődött szokások parancsoló hatása alatt. A csarsuba ő ment helyette bevásárolni, ő ácsorgott a mézárászék előtt, hogy feleségét idegen szemek nézésétől óvja, ha pedig családjától hosszabb időre távozni kényszerült, leveleiben meleg vonzódással szólt hozzá. Így a többnejűség és az asszony alacsonyabb társadalmi rangja ellenére a budai asszonyokról is el lehetett mondani, amit Gerlach az isztanbuli viszonyok nyomán Törökországról mondott, hogy „az asszonyoknak nagy szerepük van ebben a birodalomban”.

Az asszony ritkán mozdult el hazulról, legtöbbit otthon tartózkodott. Otthonának tárgyi berendezése rendkívül egyszerű volt, és kevés munkát adott. Bútorarab alig volt benne található, csak egy vagy több láda, ahol a család ruháit és más értékes tárgyait őrizték, azután a szoba fala mellett körbefutó széles lóca (*sofa* vagy *díván*), amely szőnyegekkel és állatbőrökkel, meg párnákkal derékalknak kényelmessé tette, hálólhelyül is szolgált. Ez volt azonkívül ülőhelyük is, mert széjük, alacsony kis alkotmány, kevés volt, s arra csak idegen vendégeiket ültették, ha ilyeneket multhatatlanul fogadniok kellett; ők csak maguk alá húzott lábakkal „*bágdas*-formában” a szőnyegen szerettek elhelyezkedni. Minden kényelmüket és pompájukat a szőnyeg jelentette, amivel a jobb módúak a padlót és a falakat hiánytalanul beborították, egyet, az imaszőnyeget (*szadzsa*) a szoba sarkában az imádkozás számára különösen megbecsülve és tisztán tartva.

Házi eszközeik sem voltak számosak. Ezek között több olyan tűnik szemünkbe, melyeket a középkori lakosság itt nem ismert, s ők, a régebben meleg éghajlat és más életviszonyok között élő új települők, dél-európai és kisázsiai korábbi hazájukból hozták, és itt mint újdonságot honorálták meg. Egyetlen török házból sem hiányzott a parázsserpényő (*mangal*), melynél, enyhe melegével, mint a délibb vidéken, itt a hidegebb északon is beérve, kuporogva melegedtek, s kipattanó szikráival itt is gyakran okoztak tüzet; egy házban sem nélkülözhatték az illatosító füstölőt (*buhurdán*), amellyel a szoba nehéz szagát igyekeztek elnyomni, meg a hasonló célt szolgáló rózsavizes üveget (*gülábdán*), amelyből vendégüket is megkínálva, kezükre öntöttek néhány cseppet, végül a süteményes tálakat, tepsziket, különféle sörbetes, teás és kávécsészéket, üvegből, cserépből vagy fémből, túlnyomó részben fémtalpakon vagy fémből készült foglalatokban. A konyhán, ha a konyha külön helyiség volt, a nyílt tűzön ott állt a „háromláb”: *szipáje*, továbbá a fémből vagy agyagból készült kevés konyhaedény; végül itt kaptak helyet a férfi foglalkozásához tartozó szerszámok és eszközök: kés, ismét kés, balta, tör, kard, nyárs és így tovább.

Konyhájuk, és ami ott készült, nagyon egyszerű volt. Hétköznap rendszeresen csak levest főztek, meg sajátos módon savanyított tejet forraltak, *jourtot*, aminek a nevét európai nyelven joghurtra torzították. A levest (*csorba*) lehetőleg rizzsel főzték, sáfránnyal festették, és cukorral édesítették; akinek ehhez még egy pohár sörbet is jutott, „az már nagy úr volt”. A kenyeret frissen sütve szerették, másnapos korában csak a szegények ették, így olcsóbban is árulták. A magyar *szipó-ekmek*: „cipó-kenyér” szépségétől és ízletességétől a török utazók Budán is elváltak ragadtatva, az ő kenyereiket ellenben több európai utazó panasszal emlegeti. Húsételei voltak ragadtatva, az ő kenyereiket ellenben több európai utazó panasszal emlegeti. Húsételeiket, amelyekből inkább csak péntekre és más ünnepnapokra telt, apró darabokra vagdalva roston vagy pörkölve sütötték, vagy megdarálva mint töltelékűst készítették, többféle, de egymáshoz nagyon hasonló módokon, mindig rizzsel, mint a piláfot — ami nem más, mint egy fajta rizses hús —, és mindig sok borssal és paprikával, ezeknek gyógyító erőt tulajdonítottak a malária ellen. Töltött paprika, töltött káposzta, töltött paradicsom és talán több hasonló a török vagy balkán módra készült étel részben ekkori hatás alatt vált utóbb kedvelt étellé. A hús különböző fajtái közül a törökök különösen a juhot kedvelték, annak is a faggyas fajtáját, illetőleg

Gyermek

Asszony

Házi
eszközök

Étkezés

részeit. Szegény ember az állatok zsigereivel, a birka fejével, meg a lábával lakott jól, ezeket nem a mészárosoktól, hanem külön árusoktól vásárolhatta, az utóbbiak a kincstár emberétől vették, a kincstár pedig úgy szerezte, hogy a vágóhídon a mészárosoktól adóban elszedte. A marhahúst a juhhoz képest alsó rangú húsnak tartották, a disznóhúst pedig vallásuk tanítása szerint megvetették, és nem fogyasztották. Zsiradékul elsősorban az olajszołgált, másodsorban a marha- és birkaagyú.

Frissen készítendő konyhai ételeken kívül sok egyszerű, kész vagy félig kész tartósított ételt is hoztak magukkal a Balkánról, amelyeknek divatját és kelendőségét szintén majd a gazdasági viszonyok, majd a vallási előírás fejlesztette ki. A kereskedelem nagy tömegben sokféle sajtot szállított Budára, állattenyésztő balkáni népek termeléséből és készítményeiből, továbbá ottani módra szárított marhahúst és juhhúst: *pasztírmát*, az egykorú magyar nyelven „pasztormányt”. Valószínűleg ekkor ismerkedett meg az akkori magyarság a tarhonyával, török néven *tarhanával*, meg ennek *bulgur* nevű változatával, illetőleg szegényes pótlékával (ez utóbbi koptatott búza vagy durva, nagyszemű dara volt). Ezek eredetileg pásztornépi ételek voltak, de a törökök nyomán Budán és más városokban is fogyasztókra találtak, mert a lehanyatlott életviszonyoknak, s azonkívül a kicserélődött lakosság igényeinek és kívánságainak megfeleleltek.

Finomabb ételeik voltak végül a különféle édességek, cukros és mézes sütemények, cukrok, ezeket mint a „cukor-ünnepnek” (*seker bajrami*) is nevezett „kis ünnep” apró ajándéktárgyait, vendégváró falatkáit szintén vallásgyakorlatból eredő szokás tette divatossá, és férfinak is szívesen fogyasztott ételvé. Többnek a neve: *helva*, *lokma* azóta is megvan a magyar nyelvben, s a „törökmézre” is emlékeznek.

Az étkezésre, ha az nem volt ünnepi lakoma, kevés időt fordítottak. Étkezés előtt kezet mos-tak, rövid fohással „Isten nevében” *beszmelével* (bism-İlláhi . . .) kezdték és végezték. Az ételt, a térdükre keszkenőt terítve, alacsony kerek asztalra helyezett közös tálból meregették, folyékonyát kanállal, amit a férfiak állandóan övük mögé dugva viseltek, a nagyobb húsdarabokat „áldott öt ujjukkal” emelték ki (tanult török körökben ennek arab „műszava” volt: *hamszai mübárek*). Közben alig vagy csak keveset beszéltek, de a hallgatást és csendet nem az unalom, hanem a jólneveltség jelének tartották, és sokra értékelték.

Drága dáridózást, pazar lakomákat a született török már józan életfelfogása miatt sem engedte meg magának, mert alaptermészete nemcsak kis igényű, hanem egyben takarékos is volt. A komoly „polgárelem” hangos mulatozásokba csak olyankor vetette bele magát, amikor azt a törvény engedte, és a szokás mintegy megkívánta.

Lakodalom

A családban a köznapi élet folyamán két örvendetes mozzanatot szoktak „lakodalommal” (*düjün*) megülni, az egyiket gyermekkorban, amikor a fiúgyermek körülmetélés alá került, a másikat, amikor felserdülve megnősült; mindkét alkalom vendéglátással, „násznéppel”, hangos felvonulással zajlott le. Akik nem a dervisellek rideg lemondásával nézték a világot, s ha e két időpontot túlságosan kevésnek találták, felhasználhatták a ramazánhavi nagybőjtöt, illetőleg ennek harminc éjszakáját, amelyek az esti csillag megjelenése és a hajnali csillag eltűnése közötti időben ugyanennyi megengedett alkalom volt előkészülni a másnapi böjt könnyű viselésére.

Borivás

A profétának a borivásra vonatkozó tilalmát a magyarországi törökök nem tisztelték olyan egyetemesen, fenntartás és kivétel nélkül, mint a serteshús fogyasztására vonatkozót. A borított a törökök közül is sokan becsben tartották, ennek bizonyítékát viselik nevükben holtuk után száz évekkkel is számosan a rangbeliek közül, akiket az egykorúak a *szerhos*: „részezes” jelzővel különböztettek meg hasonló nevű kortársaiktól, s ezt mutatják további például a tatár kán versei, amelyeket 1602-ben magyarországi téli táborozása alatt *Kahve ve bade*: „Kávé és bor” címen írt. A borivást bevallani azonban restellték. A magyar életviszonyokkal ismerős Pecsevi, a történetíró fellebbvalója előtt vonakodott bort inni; azokon a tárgyalásokon, amelyen az Esztergom feladásának a feltételeit vitatták meg, mint török részről kiküldött tárgyalóbiztos a sikereken örvendező császáriak sűrű kínálgatásait elhárította magától, és csak a „pasa biztatására” ivott „néhány pohárral”. Közrangú katonák (mohamedán janicsárok is) és hivatalnokok azonban nagyon szerették, ha — akár hivatalos szolgálzatban, akár magánügyben — elkerülhettek Budáról, mert különösen az olyan városokban, ahol magasabb török parancsnokság nem állomásozott, bőven fogyaszthattak bort. Kecskeméten a város elszámolásai között ma is megtalálhatók ennek a nyomai: évenként négy-ötezer pint bor ára van elszámolva az erre járó török vendégek, főleg pesti és budai katonák és tisztségviselők fizetetlen fogyasztása címén.

Kávé

A kávét (*kahve*), ahogy az egykorú kőrösiék nevezték, a „fekete vizet” már 1579-ben (és talán már előbb is) ismerték Budán. 1630 körül már közkeletű cikként szerepelt. Kezdetben a „város előkelői”, jómódú iparosok és mások is követték. A kormányzat igyekezett korlátozni a kávé fogyasztását, s a kávéivástól, mint „bűnös újítástól” elsősorban a katonákat akarta eltiltani, mert káros hatása ezeknél különösen feltehető volt, miként egy magyarországi török emlékirat megjegyezte.

A „fekete víz” hívei eleinte otthon fogyasztották kedvelt italukat, majd a külön az e célra alakult üzleteket, a „kávés boltokat” (*kahve dükjánlari*) kezdték látogatni. Vüdsudi, a bosnyák származású török költő, Buda természeti szépségein és a budai élet kellemességein gyönyörködő versében a budai kávémérő boltokat a XVII. század második felében a literátus emberek második otthonának, vendégeiket „költők társaságának” nevezte. De más foglalkozású városbeliek és idegenek is, akiknek egymás látogatását a szűk lakásokban a török társadalmi szokások gátolták, ezekben az üzletekben adtak egymásnak találkoztót.

A kávé mellett kedvelt ital volt a narancs-, citrom- és más gyümölcslevekből hígított *sörbet* is (a sörbet ebből az időből származó török jövevényszavunk), vagy a *tursu*, a mai török nyelvben inkább *sira* néven ismert lefojtott édes must, amelyet nyersen és hidegen, vagy *pekemezzé* (az akkori magyar nyelven: „petymez”) finomítva, forraltan és melegen fogyasztották. Kedvelt hűsítő ital volt a csípős-savanykás *boza*.

Szolgaikat, vegyesen férfit és nőt, a meghódított népek gyermekeiből választottak ki. Leginkább a balkániakat kedvelték, mert maguk is balkániak lévén, azokkal egymást könnyen megértették, és egymás szokásait is kölcsönösen ismerték. A lánycselédeknek *odalik* volt a neve, ebből a névből formálták az európai népek az „odalisz” szót (s ennek más jelentést is adtak, mert az eredeti szónak csak az volt az értelme, hogy „cselédlány”). Jómódú török háznak szinte szükséges tartozéka volt a keresztény származású szolgálgyerek, a *gulám*. A gulám valahol a szüzsön, faluszélen tévedt az arra járó törökök útjába, vagy valamely portyán került török kézre. Egykorú levelek, hivatalos jelentések tömege maradt fenn a portyázásokról, a portyák során fogságba esett rabokról. Ezeknek egy részét rokonai, ismerősei hamarosan kiváltották – rangjának, értékének megfelelő összegért – a rabságból, a szegényebbek, s főként a nők és a gyermekek azonban rabságban maradtak.

Az ilyen rab „szerzett jószág” volt, és magántulajdon lett. Érték vagy árutárgy volt, akinek nevet gazdái adtak, akit holtukban mint valami tárgyat örökségül hagytak, vettek, eladtak, testi ereje, munkabírása szerint negyven-hatvan forintra értékelve; de csak béke idején, mert háborúban „a törökség nagy dicsőségére” már fél forintért is lehetett venni német vagy magyar rabot. Az ilyenek sorsát egész életükre uruk akarata szabta meg, ők maguk azzal sem tudtak rabot. Az ilyenek sorsát egész életükre uruk akarata szabta meg, ők maguk azzal sem tudtak rabot. Az ilyenek sorsát egész életükre uruk akarata szabta meg, ők maguk azzal sem tudtak rabot. Az ilyenek sorsát egész életükre uruk akarata szabta meg, ők maguk azzal sem tudtak rabot.

Cselédek,
szolgák

208. Előkelő török nők viselete. J. Azelt rézkarca, 1686

meg is házasodott”. Kiváltani csak a gazdagabbakat, vagyonnal bírókat tudták, vagy olyanokat, akikért valaki kezességet vállalt.

Ruházkodás

Ruházkodásra a budai és a pesti török háztartásokban igen keveset költöttek. A hagyatéki leltárak azt mutatják, hogy a ruhafélét a legtöbb házban könnyű volt számontartani, mert a férfiak éppen úgy, mint az asszonyok, majdnem mindenüket magukon hordták. A nők otthon kenderből font ingfélét vagy deréknál begyúrt zubbonyt viseltek, s lábfejükig érő, lefelé szűkülő és alul átkötött hosszú bugyogót, *salvart*, amely egy korabeli nyugati utazó szerint „olyan, mint a magyar gatyá”. Lábukat, mivel ritkán hagyták el a házat, csak könnyű sárga színű papucs-félébe bújatták. A lábbeli könnyen lerúgható fajtája nőknél már az állandó otthonülés, férfiaknál ezenfelül az imával kapcsolatos gyakori kéz- és lábmosás miatt, s mindkét nemnél a szőnyegek kímélése végett a törökök szokásává és második természetévé vált. Ha a házból kimentek, a nők otthoni ruhájuk fölé hosszú fekete köpenyt (*ferádzse*) öltöttek, hátulról fejre borítható felső résszel. A köpennyel egybeszabott fejtakarót, amely asszonyoknál rendszerint fekete, lányoknál színes klottszerű anyagból készült, egy szintén fekete, illetőleg fehér színű fátzol egészítette ki, ezt abronccsal erősítették az archoz. Időben évszázadokon keresztül, térben tartományokon és országokon át egyforma volt ez a külső, sem városi divat, sem népviselet nem kezdte ki. Az asszonyok „büszkén, rátartian” illegetek benne, ahogy a törökök érezték, nehézesen, bizonytalanul mozogtak benne, „mintha vezekelnének”, ahogy keresztény írók látták, ami már azért is valószerű, mert könnyű cipőjük fölé vastag talpú fapapucsot szoktak húzni, hogy a feneketlen sarat megjárhassák. Idegen utazók többé-kevésbé elfogultan, kevés rokonszenvennyel írnak róluk, de a szintén nem törökbarát Dernschwam, hosszú keleti útjáról Budára visszatérve, úgy találta, hogy „egészében véve nem hatottak rá kellemetlenül” (208. kép).

A nők szintelen és köznapokon eléggé egyhangú ruházatával szemben a férfiak egy része díszes hivatalos egyenruhát viselt, amilyen foglalkozásuknál és rangjuknál fogva megillette őket, és azt szinte megjelölte, és jelezte, mert a török birodalomban a férfiruhát jobban felhasználták az életpálya, foglalkozás és rang kifejezésére, mint bárhol másutt. Nemcsak a katonák viseltek egyenruhát, hanem a polgári tisztviselők, például kádi, defterdár és ezek alantásai is egyenruhában, hivatalosan előírt kaftánban és szabványos főveggel jártak. Ugyanígy azok is formaruhát öltöttek, akik vallási téren állottak a szultán és az állam szolgálatában; az utóbbiak fejükön turbánnal, esetleg egyszerűbb szabású és mintájú fekete színű köpönnyel igyekeztek állásukat és rangjukat kifejezésre juttatni, és az azzal járó tiszteletet méltóságos magatartással is fokozni. Ebben a társadalmi csoportban a zöld szín külön kiváltságos réteget jelölt, papi embereket, a papok közül is valószínűleg csak azokat, akik a próféta családjának fiú- vagy nőági leszármazottai, *serifek* voltak, és a mohamedán világ öröklődő egyházi arisztokráciáját adták. A nyilvántartásukkal megbízott szerv a török hatalomban több tízezer ilyen személyről tudott, jutott belőlük Budára is.

A köznépférfiak, akik túlnyomóan balkániak voltak, felső ruhának kecskeszőrből készült, rozsdavörösrre festett darócot öltöttek, mind egyformát, szinte egyenruha gyanánt; lábukon rossz csizma vöröslött vagy saru szerénykedett.

Hajviselet

A férfiak, különösen a tekintélyükre tartók, szakállt viseltek; a simára kefélt szakáll a törököknél a férfi legszebb ékességének, az öregeknél az értelem és a bölcsesség jelének számított. Amikor 1683-ban a bécsi vereség után a szultán Hadzsi Girájt tette meg tatár kánnak, s a nagyvezér, Kara Musztafa, a budai pasa szerájában az ifjú kán derekára csatolta a szultán kardját, meghagyta neki, hogy „most aztán növessze meg a szakállát”, egy kánhoz az úgy illik.

Orvoslás

Betegségeikben előbb egymástól kértek tanácsot és orvosságot, és sok ország népeinek tapasztalatával készült pirulákkal, kenőcsökkel gyógyították magukat, meg füvekkel, füvek kifőtt levélével, vizekkel is, amelyek egybeszerkesztéséhez a keletiek nagyon értettek, azok titkaival együtt, a „balzsam”, „elixír”, „talizmán” szavakat is ők adták Európa népeinek. Úgy tudták továbbá, hogy a kövekben is sok gyógyerő rejlik. A türkis például szemfájást orvosol, egy bizonyos kékkő pedig nyakba akasztva tevét is, kisgyermeket is megóv minden bajtól, az ilyen köveket amulettként viselték.

Ha a kenőcsök és kövek nem használtak, orvoshoz és felcserhez fordultak. A városban ezekben sem volt hiány. Budán maga az állam rendszeresen alkalmazott egy-két orvost (*hekim*), ezeket öregkorban nyugdíjjal is ellátta; „magánorvost” is lehetett Budán találni. Evlia Cselebi korában egyszerre hárman: Dzsáfer Cselebi, Muszli aga és Ali voltak a budaiak „kiváló orvosai”. Török orvosokon kívül zsidó orvosokról is van tudomásunk. A XVI. századi török adóösszeírások 1547–1580 között említik Abraham, 1580-ban pedig még Muszi (Mózes) zsidó orvost, s ugyanekkor a koptok között is akadt egy orvos (Tekim nevű).

Az orvosoknál számosabban voltak a sebészeti munkákat végző felcserek, törökül *berberek*, „borbélyok”. Ezek egyesek törökök, zsidók, magyarok, szlávok voltak, s itt, a békében is háborús időköt élő központban, nagy gyakorlatra és ügyességre tettek szert. Beszámítva az egyszerűbb érvágást, köpölyözést és a mai borbélyi teendőket, annál inkább bőséges munka-

alkalomra találtak, mert a törökök közül sokan fejüket is borotválták. Budán 1547-ben hat, Pesten egy „Barbilt” találunk, 1580-ban csak magában Buda városában tizenkét „Berbert”, akik keresztnévük után ítélve valamennyien magyarok voltak.

Az itt talált hévizeket is kezdettől fogva felhasználták gyógyításra. Az alsó hévizek közül a rangosabb Jesil direkli mellett a tetőtlen, egyszerű Acsik ilidzsát is sokan látogatták, ide „Frengisztánból és Madzsarisztánból” szekereken is jöttek, mert vize „a francia betegségre és még hét bajra” nagyon használt. Az úgynevezett „tabáni ilidzsát” meleg kénes vize miatt kedvelték, iszapját mint szórvesztőt használták. A Gellérthegy túlsó oldalánál levő fürdőt a nagy távolság miatt kevésbé látogatták; 1670-ben csak beteg állatokat fürösztöttek benne. Az északi hévizeknek szintén megvolt az a titkos erejük, hogy pótolni tudták a borbélyt.

Tisztálkodás

Társadalmi érintkezés mohamedán törökök és a város többi vallási és népi csoportjai között nem volt. A nagyhatalmú padisah szolgálatában és vallásuk magasabb rendűségének érzetében a mohamedánok magukat mindenkinél különbnek tartva mint öntelt uralkodó elem, mindenkítől gögösen elkülönültek, egymást viszont már külsejükről, nevükről, nevük nélkül foglalkozásuk nevére, szavaikról felismerték.

Társadalmi érintkezés

Ez a megkülönböztetés előbb érdektelenséget és közömbösséget idézett elő az egyes embercsoportok között, majd a nem mohamedánok lenézésére, megvetésére vezetett, és lehetetlenné tette, hogy mohamedánok (törökök) és más csoportbeliek között társadalmi érintkezés alakulhasson ki. A törökök úgy érezték, hogy ezt különösen a magyarok felé, semmiképpen nem engedhetik meg.

A „gyaurok” csoportjához nem tartozó budai lakosok, a görögkeletiek és a zsidók talán nem éltek ilyen viszonyok között, de a török társadalomnak ők sem lehettek tagjai. A görögkeletiek, bár mint tényleges harcosok szolgálták a birodalmat, idegen és megfizetett szolgák, martalócok maradtak, s társadalmi egyenjogúságot csak úgy szerezhettek, ha hitüket elhagyva mohamedán vallásra tértek. Hasonló megítélésben részesültek a zsidók is. Alkalmat szerezve arra, hogy hivatali szerveknek és hatósági személyeknek anyagi szolgálatot teljesítsenek, kincstári bérlők lehettek, sőt sokszor a kincstár hitelezői is voltak, politikai vonatkozásban pedig a hatalom őszinte támogatóinak, belső szövetségeseinek látszottak, különösen a keresztényekkel szemben. A hivatalos török világ természetesnek vette, hogy szolgálataikkal készségeskednek nekik; elnézte, hogy gazdagodnak, de nem bízott bennük és a mohamedán-török társadalom nem vette be őket.

V. KÖZIGAZGATÁS, VÁROSIGAZGATÁS

1. A TÖRÖK JOGRENDSZER

Szülejmán szultán másfél hónappal Buda bevétele után, 1541 októbere közepén, magyarországi vonatkozású isztanbuli rendelkezései között azt a rendeletet adta ki, hogy „mindenki, kicsi és nagy, gazdag és szegény a helyén maradjon, a városban lakó a városban, a falun lakó a falujában, a házas a házában lakjon feleségével, gyermekeivel és rokonaival, hogy mindenki korábbi foglalkozását űzze”, a tartomány kormányzója pedig a „mohamedi törvényt” meghonosítva, azt minden vonatkozásában érvényre emelje. Ez a kíméletesnek látszó hang azonban csak a kezdet, csak a török szervezkedés elindítására szánt első szó volt. Ezt további rendelkezések, újabb és újabb feltételek és kivételek követték, amelyek a meghódított földön a „mohamedi törvény szerinti” új életet alapozva, igen sok embert megakadályoztak abban, hogy „helyén maradjon és korábbi foglalkozását folytassa”.

A törökök ugyanis nemcsak vallási téren jöttek új kategóriákkal, amelyek az állam alattvalóit hívókra és nem hívókra, tehát két különböző, sőt egymással szemben álló csoportra osztották, hanem politikai, társadalmi és szociális téren is különbséget tettek az emberek, őslakosok és hódítók között. Mint hódítók, az urak osztályába magukat helyezték, azokat pedig, akik nemrég még tekintélyt adó és jövedelmező privilégiumok birtokosai voltak, a kisebb jogú és alárendelt rangú emberek osztályába sorozták.

A török jogrendszer alapja a mohamedán vallási jog (*seriat* vagy *ser*), amelyet a török kádi-jelöltek az aleppói Ibrahim sejhnek a „Tengerek összefolyása” című munkájából tanultak, egy idegen szellem előírásait lendítette át hozzájuk, hogy mostantól kezdve annak előírásai szerint boldoguljanak. A jogtudomány tengereinek ebben az „összefolyásában” a keresztényeknek, boldoguljanak és egyes személyeknek érdekeit egyaránt csak vékony erecskék képviselték, és sok olyan ügyben, amelyekre közvetlen rendelkezés a törvénykönyvben nem volt található, vagy amikor az általános rendelkezés több magyarázatot tett lehetségessé, egyéni indulattól függött a döntés. Hangulat vagy jellem kérdése volt, hogy ilyenkor a kádi a Szentkönyv és a Szent-agyományok sokat idézett passzusaira emlékezett-e jobban, arra-e, hogy „egyórai igazságszolgáltatás többet ér, mint hetven esztendei imádkozás”, mint ezt a törökök a budai királyi palota egyik kapuja fölött márványba vésték; avagy pedig, mint korának gyermeke „*tekvá* helyett *fetvával* dolgozott”: istenfélelem és igazság helyett formulára törekedett, mert formulával is beírte.

Mohamedán
vallási jog

Azt a jogi egyenlőtlenséget, amelyet a nyolc-kilencszáz évvel régebben kodifikált mohamedán vallási jog mohamedánok és más hitű népek között megállapított, és sok évszázados gyakorlatot rögzített, a török birodalom népei számára a török világi jog, a *kánun* volt hivatalosan enyhíténi. Kisásziában és a Balkánon ugyanis, ahol mohamedán hitű törökök más fajú és más hitű népekre is kiterjesztették fennhatóságukat, a mohamedán jog türelmesebb magyarázatára volt szükség. Ezt a magyarázatot a világi hatalom képviselőjének, az uralkodónak akarata, a *kánun* nyújtotta.

A török
világi jog
(*kánun*)

A *kánun*, a világi jog, enyhíteni igyekezett a vallási jog, a *seriat* szigorán. Sokat azonban nem tudott rajta változtatni, egyrészt, mert az alaptételekhez nem nyúlhatott, másrészt, mert paragrafusait olyan emberek magyarázták, akik iskolai tanulmányaik alatt mohamedán szellemmel telítődve, először és minden más előtt buzgó mohamedánok voltak, és csak sokkal később voltak bírák: kádik, vagy távolabb eső pályán működő tisztségviselők. A török kormányzat a nagyobb közigazgatási egységek számára az egyetemes birodalmi *kánunon* kívül helyi *kánunok*ban is összefoglalta azokat az alaptételeket, amelyeknek az egyes tartományok kormányzásában közigazgatási, bíraskodási és pénzügyi kérdésekben irányjelzéssel kellett szolgálniuk. A budai vilájetnek is volt ilyen külön helyi törvénykönyve, *kánunja*, de mint a többi kerületi *kánun*, ez is csak nagyon kevés pontban tért el az egyetemes törvénytől. A hatvankét pontra tagolható rendelkezések különféle adónemek, terménytized, piaci helypénz, bel- és külföldi áru elvámolásának részleteire tartalmaznak tételes intézkedéseket, továbbá egyetlen büntetőjogi rendelkezést; egyebekről nem szólva, minden más kérdésben a vallási jogra bízák a döntést.

Magyarországon a szultán egy további, még jelentősebbnek ígérkező lépéssel igyekezett a török jogrendet a régi viszonyokhoz hozzásimítani, úgy határozva, hogy Buda és a magyar

tartomány őslakosai bizonyos vonatkozásokban régi szokásaik és törvényeik szerint éljenek, s evégett külön bírójuk is legyen.

Werbőczy
a magyar
nemzet
főbírája

A szultán Werbőczy „kapitányt”, ahogy Verancsics mondja, a „jámbor és vén törvénytudós embert” bízta meg azzal a feladattal, hogy „mint az egész magyar nemzet főbírája”, török hatóságok és magyar köznép között összekötő kapocs legyen. A pasa és környezete azonban nem látták szívesen, hogy Budán egy magyar ember, egy gyaurlak rangoskodjon, tennivalókat keres magának, hogy külön magyar jogra, jogvédelemre hivatkozzon, és mintegy ellenőrizze és dolgaiban korlátozza őket. A sok panasznak, a végtelen sok jogi sérelemnek és jogász vitatkozásnak a pasa állítólag aképpen vetett véget, hogy italába mérget adatott az utolsó budai magyar úrnak, amikor ez vendégségben nála időzött, s ezután már megkötöttség és gátlás nélkül hozzáfoghatott a városban és a kormányzásában az új élet kialakításához.

2. A VÁROSI IGAZGATÁS

Az új rendszer, erejének és rendeltetésének tudatában, a politikai élet régi magyar intézményeit csak akkor engedte valamilyen formában tovább élni, ha magának a török rendszernek hasznára váltak, ha a török állam céljait, megerősödését vagy könnyebb boldogulását szolgálták. S azoknak ilyen esetekben is új tartalmat adott. A magyar közigazgatás régi szervei, a város (a törökben: város), *bíró*, *esküdt*, *törvény*, *tanács* stb., amelyek fogalma e szavakkal együtt ekkor a török nyelvbe is átment, a török uralom alatt tovább is éltek, de nem a régi tartalmukban, hanem megváltoztatva. A török város (*sehir*) fogalmának nem az volt a lényege, hogy önkormányzattal bírt, hanem hogy benne kormányzó és kádi székel, vagyis a török államhatalom közvetlenül képviselve volt. Ennek megfelelően tisztségviselői, névleg meghagyott bírák és esküdtek más szerepet töltek be, mint régebben. A török „város” kormányzásának módja is megváltozott, különösen olyan helyeken, ahol török helyőrség állomásozott és török hatóságok székeltek. A községi élet Budán és Pesten is közvetlen török igazgatás alá került, a községi önkormányzatot törökösített keretek között török tartalom töltötte ki.

A török rendszerben a községi élet is vallási alapon épült fel, a törökök ugyanis nem magyar, zsidó, rác és török embereket láttak a lakosságban, hanem *gyaurt* (nyugati keresztényt), *koptot* (keleti keresztényt), *zsidót* és *mohamedánt*; magukat is nem töröknek, hanem mohamedánnak nevezték, s töröknek csak azt mondták, akit gyaláznak vagy csúfolni akartak. A „városban” is nem egyetlen összetartozó testületet, városlakókból, polgárokból kialakult egyetlen közösséget láttak, hanem több különálló vallási csoportot, annyit, ahány csoport hitközséggé tudott tömörülni. Ezeket a csoportokat egymástól különálló és független mohamedán, gyaur, zsidó és görög-keleti testületekké szervezték, bizonyos közösségi teendők elvégzésével is megbízták, és eképp — ha a török uralom alatti testületi élet működését autonómnak lehet mondani — külön-külön autonómiával ruházták fel. Volt külön vezetője 1557-ben a budai olaszoknak is (prefectus Italo-*rum* Budensium).

Budai bírák
és esküdtek

A török kori hivatalos városi élet tehát nem folytatás volt, a budai és pesti bírák török kori működése nem ott kezdődött, ahol a magyar korban véget ért, hanem ott, ahol a törökök azt engedélyezték, meghatározták. A „budai bírák és esküdtek” úgy dolgoztak, mint a török városi adminisztráció egy kisebb osztálya; a magyar bíró csak a keresztény magyarok felett rendelkezett, és csak akkora hatalom volt a magyarok között, mint a zsidó kethüdá a zsidók, vagy a kopt kenéz, avagy a cigányvajda a koptok, illetőleg a cigányok, a prefectus az olaszok (latinok) között.

A látszat ugyan azt mutatja, hogy a „Buda városi bírák és esküdtek” zökkenő nélkül, folyamatosan léptek át a török rendszerbe. 1541-ben a török megszállás alatt ugyanis ugyanaz a Turkovics Miklós volt a budai bíró, aki Izabella királyné utolsó itteni napjaiban ezt a tisztséget viselte, s ismerjük a városi tanács tagjainak a neveit is: Bornemissza Gergely, Bornemissza Tamás, Koresolás Péter, Bácsi Ferenc, Zsor Tamás, Bajuszos Tamás, Pálcán Péter, Siry Imre, kívül a Szent Péter mártírról elnevezett utcában (külvárosban) pedig bizonyos Pál. Fennmaradt egy-két budai magyar bíró neve a későbbi évtizedekből is: 1580-ban valószínűleg Fülöp Mihály állt a magyarság élén, 1606-ban Zalkay András (Asztaljártó Mihály esküdttel), 1615-ben Szűcs Mihály, 1627-ben Turi János neve említettik ilyen minőségben. Maguk a bírák azonban tudták, hogy ők nem az egész városnak, hanem csak a gyauroknak, csak a keresztény magyar lakosoknak, a vezetői, és csak a „budai keresztény és magyar eklézsiában való bíráknak és esküdt polgároknak” nevezték magukat.

A budai bírók ennek megfelelően csak olyankor és olyan ügyekben bocsátottak ki iratokat, amikor illetékesek voltak, s működésüket maguk a törökök is megkívták, mert szavuk talán messzebbre hatott, mint a törököké. Eszerint csak mások parancsainak végrehajtói, a magyarság-

víz főzőjéig” külön kellett megfizetni, vagy közbenjárásukért, vagy azért, mert a hivatali illetékesség hiányos megállapítása miatt ugyanazon ügyben többen is intézkedési jogot igényeltek maguknak.

Városbiztos és
városgazda

A város összefogó, központi vezetése, a különféle vallási vagy népi csoportok összefoglaló igazgatása szintén egy eminre, a *sehir eminire*, a „városbiztosra” volt bízva. A *sehir emini* tehát a főember volt a városi ügyekben, s a város ügyeit a „városgazda”: a *sehir kethüdászi* segítségével vezette. A város testületi életét részletekben ennek a két embernek a rendelkezéseiből lehetne legjobban megismerni, de ezek írásából egyetlen sor sem maradt ránk, sem olyan rendelet, amit ők kaptak, sem olyan, amit ők kiadtak. Ilyen iratokat nemcsak Budán és Pesten, de másutt sem őriztek meg a török hatóságok.

3. A BUDAI TÖRÖK PÉNZÜGYI FŐHATÓSÁG (DEFTERDÁR)

Ez a sok alsórangú tisztségviselő a török kormányzati rendszerben csak végrehajtó eszköz, kirendelt ember volt, aki egy-egy kisebb körben az ügyek vitelére a tartományi hatóságoktól megbízást kapott, ezek alá tartozott, munkájáért ezeknek, katonai és pénzügyi embereknek volt felelős, s miután az ügyek legtöbbször pénzügyi jellegűek voltak, a helyi pénzügyi főhatóságnak, a *defterdár*nak volt köteles számot adni.

A budai *defterdár*, akit közbeszédben *cselebinek* vagy *efendinek* volt szokás tisztelni, más kormányzóságok hasonló tisztségeit messze meghaladó hatáskörrel rendelkezett, ahogy egyikük mondta magáról, mint „a tengeren innen levő minden vár fizetőmestere”, szinte pénzügyminiszter volt a kormányzásban. A budai kormányzás területén, azaz Eger elfoglalása előtt a temesvári vidék kivételével a törökök által elfoglalt egész magyar földön, sőt az Al-Dunán túl a szendrői szandzsák néven nevezett Észak-Szerbiában is minden állami tulajdont, minden jövedelmet, bevételt és kiadást a budai *defterdár* igazgatott.

Hivatala két ágazatban működött. Részint készpénzeket kezel, tehát olyan bevételi forrásokat, amelyek közvetlenül hoztak jövedelmet a kincstárnak, részben pedig a földesúri jogoknak, nevezetesen a földesúri jövedelmeknek nyilvántartásával foglalkozott. Az előbbi ágazat élén a *mal defterdári*: „pénzügyi *defterdár*” állt (akit egyszerűen *defterdár*nak is neveztek, mert ő volt az „első”, az „igazi” *defterdár*), az utóbbi munkát a *timár defterdári*: „birtok-*defterdár*” vezette.

A pénzügyi
defterdár

A pénzügyi *defterdár* részletes katasztert állított össze a kormányzás mezőgazdasági természetű jövedelmeiről, megnevezve falvanként minden családfőt és feltüntetve minden falut, sőt néha minden család azon évi termését búzában, zabban, méhkasban, réti szénában, adóját fejadóban, tűzifa-fogyasztás, legelőhasználat, sertéshizlalás címen. Az első ilyen kimutatást a budai uruletek adóügye megalapozásán. Munkájának eredményét „Halil bég deftere”, néven a törökök a birodalom teljes hitelű telekkönyvének tartották, s ragaszkodtak minden olyan falu birtokához, amely a *defterbe* be volt vezetve. Arra, mint egy kódexre, államközi tárgyalásokon is sokszor hivatkoztak, a királyiaknál ezzel mindig heves ellenállást idézve elő, mert Halil bég az a török fennhatóságot elismerni vonakodtak.

A városi lakosságról a *defterdár* hivatala a nem mohamedánok fejadójával, továbbá különféle bérletek, vámjövedelmek elszámolásával kapcsolatban készített hasonló kimutatást vagy elszámolást. Tavasszal és ősszel, Szent György és Szent Demeter napja (április 24 és október 26) előtt, amikor az adók beszolgáltatása esedékes volt, ezt a hivatalt a falusi bírók, meg a vidéki kerületek pénzeszedői, pénzügyi eminek keresték fel, az adót és a vonatkozó elszámolásokat miatt elítélt egyének, meg az ilyen vétségekért vagy büntettekért felelőssé tett községi és városi bírák kényszerültek a „*defterdár* kapujába” (*defterdár kapuszu*, vagy *báb-i defteri*), hogy a kirótt büntetéspénzeket leróják, azután a készpénzzel fizetett török tisztviselők, hogy „zsoldjukat” valamiképpen kijárják.

Az utóbbi igénylések kielégítése különösen sok munkát adott, nemcsak azért, mert a fedezet bizonytalanul és nem kielégítő mértékben gyűlt össze, hanem mert a járandóságok kifizetése igen bonyolult ügykezeléssel volt összekötve. A kifizetés ugyanis vegyes pénznemekben és értékposztódarabokat, csuhát, skarlátot, atlaszt, sőt utalt ki az illetményesnek, s a kiutalt tárgyak értékét esetenként külön tételekben kellett feljegyezni, esetenként kellett közös pénzlábra, a negyedévenként a központi kormánynak külön részletes jegyzékben levonásba hozni, s végül tettek a nyugdíjasok ügyei is. Budán 1628-ban harmincöt „készpénzzel” fizetett nyugdíjast

az adta meg külön súlyát, hogy szinte mint a központi birodalmi kormány bizalmi embere, megfigyelte és ellenőrizte mások, magas rangú katonai és pénzügyi személyek működését, még a pasáét is.

A kádi
hivatala

A budai kádi hivatala török birodalmi viszonylatban közepes rangú bírói hivatal volt. A hivatalt a török bíróságok rangsorában *mevlevijefnek* nevezték, bíróját röviden, akárcsak a mohamedán papokat, *mevlá*, *mevláná*, *molla*: „úr”, „urunk” néven tisztelték.

A kádi hivatala több osztályra osztva, több ember közreműködésével igyekezett feladatait el látni. Különálló munkakört végzett például a „békebíró” (*szulh hákimi*), nyilván a kisebb, kezdődő perekben, és a még többet szereplő „hagyatéki bíró” (*kasszám*) a hagyatékok felosztásánál. A hadsereg elhunyt tagjai után keletkezett hagyatéki ügyeket külön „katonai hagyatéki bíró” (*kasszám-i aszkeri*) intézte.

A kádi fizetése

Illetményeit részben megszabott fizetéképpen a kincstártól, részben a lebonyolított ügyforgalom alapján illetékben, díjban, a felektől kapta. A budai kádi a kincstártól napi ötszáz akcsét húzott, annyit, mint annak idején Werbőczy is, azonkívül minden kiállított ítéletlevél után jogosultan huszonnégy akcsét, de a felekre nézve veszélyes, súlyosabb ügyekben több száz forintot is, illetéktelenül. „Kancelláriai jövedelme” Evlia Cselebi szerint egy évben tízezer gurusra is felment. Hogy ez hogyan történt, azt sejtetik Mahmud, akkoriban újonnan kinevezett pesti kádi szavai, aki 1636-ban érkezését jelentve a kőrösieknek, biztatta őket, hogy „ő nem olyan ember, mint az előbbeni kádia.”

„A mohamedánok vénje”
(műfti)

Ha a perben álló felek a kádi ítéлőszéke, a „vallásjogi testület” előtt nem tudtak perdöntő bizonyítékot felmutatni, és a kádi az igazságot nem látta tisztán, és ezért a vitatott ügyben döntést hozni nem tudott vagy nem akart, a feleket jogi véleményért a *műfti* vagy *sech ül-izslám* „efendihez”, a „mohamedánok vénjéhez” utasította. E néven a fővárosban és a tartományi központokban vallási jogászok teljesítettek szolgálatot. Isztanbulban a birodalom legkiválóbb jogtudósa, a kormányzósági központokban a többi jeles egyházjogász tevékenykedett — az utóbbiak egymást az isztanbuli sejh ül-izslám javaslata alapján sűrűn felváltva —, hogy mint nehezebb jogi esetekben a törvény magyarázóit, a közigazgatás és jogszolgáltatás támaszai legyenek. A budai műfti tisztségében 1590-ben Szinán egyúttal mint a jogtudományok magisztere, „a budai medreszében müderrisz” működött, s 1651-ben Abdulláh budai műfti szintén müderrisz volt, *szahan müderrisz* rangot viselt, ami az isztanbuli Fátih-medresze müderriszének címe volt. Valószínű, hogy mindannyian mint a jogtudományok mesterei működtek, és a város szemelmei előkelőségei közé tartoztak. Iszá budai műfti 1625-ben és 1627-ben a gyarmati és szónyi tárgyalásokon mint a török bizottság egyik tagja, hivatalosan képviselője volt a török birodalomnak.

5. A BUDAI BEJLERBEJEK (PASÁK)

A bírósági és pénzügyi hatóságok legfelső fóruma a birodalmi fővárosban, Isztanbulban székelt, de közelebb is volt olyan szerv, amely ezeket figyelte és ellenőrizte, a tartományi életet minden katonai és polgári vonatkozásban vezette és irányította. Ez a szerv a tartományban a padisah helytartója, a pasa volt, „kéz, amely helyette fog, szem, amely helyette lát, láb, amely helyette lép”, akinek állása és szereplése részletesebb vizsgálódást kíván, mert a török kori Buda minden árnya és csillogása, államközi viszonylatban minden híre és fontossága a mindenkori pasa személyétől függött, és azon keresztül nyilvánult meg (209–210. kép).

Olyan tartomány vagy kormányzóság, amilyen a budai volt, a XVI–XVII. századi török birodalomban, ennek változó kiterjedése szerint húsz-harminc is található volt, s azok élén a budaihoz hasonló rangban ugyanannyi kormányzó működött. Megalakításának dátuma szerint, ami a tartományok rangsoroláshoz alapul szolgált, a budai kormányzóság éppen az utolsók közé tartozott, mert Buda a nagy hódító korszaknak szinte a végén került török uralom alá. Budát azonban királyi múltja, földrajzi és katonai jelentősége kiemelték ebből a rangsorolásból. Mivel a birodalom földje itt nyúlt ki legélesebben a legveszélyesebb ellenség felé, az isztanbuli kormány Budát korábban elfoglalt és a birodalomhoz szervezesebben hozánőtt sok várnál fontosabbnak, az európai oldalon a legfontosabbnak tartotta, s kormányzói székébe a birodalom legjelesebb embereit ültette.

A budai
bejlerbejek
rangja

A kormányzóság (török néven *vilájet*, ritkábban, helytelenül *ejálet*; a *pasalik* megjelölés) csak a magyarországi török uralom után lett hivatalos műszóvá, kormányzója a *bejlerbeji* (beglerbegi), azaz a „bejek beje”, bejlerbej arab néven *mir-i-mirán*, azaz a „mirek emirje” volt, ami azt jelenti, hogy a tartományba tartozó alkerületek, szandzsákok vagy livák vezetőinek (bej, szandzsákbej, emir, mirlivá) az élén állott. Ezen a címen kívül még pasa rangot is viselt, ugyanúgy, mint a többi bejlerbej, és a pasa rangot akkor is megtartotta és magával vitte, ha bejlerbeji meg-

bíztatása megszűnvn, szolgálaton kívüli viszonyba került, vagy máshol, esetleg más minőségben kapott alkalmazást. Az első budai kormányzó, Szülejmán pasa, az előbbi két címen felül még vezír-rangot is kapott, ami akkoriban bejlerbejek számára ritka megkülönböztetés volt, és csak kivételes személyeknek adatott, olyanoknak, akiket a szultánok, mint leányaik vagy néneik férjét, másoknál nagyobb kitüntetésben óhajtottak részesíteni. Később, a XVI. század vége felé a vezíri rang már gyakrabban, 1623 óta rendszeresen velejárója lett a budai pasák méltóságának, akik ezzel a ranggal a többi magyarországi és boszniai kormányzóság felett is hatalmat nyertek. Különleges jogaik birtokában tartományukban ugyanolyan külső formák között és szinte ugyanolyan hatállyal rendelkeztek, mint a birodalomban maga a szultáni díván. Kivételes hatalmukról több forrás megemlékezik. Annak külső jelei között kiemelik, hogy európai táborozásban a nagyvezír után közvetlenül első rang illette meg őket, hogy a budai pasák, mivel székhelyük egykor királyi székhely volt, jogosultak voltak kocsira és csónakba szállni, maguk előtt „fullajtárokat” (*szolak*, és *pejk*) futtatni, úgy, ahogy ezt a bagdadi és kairói pasák teheték, akik szintén híres uralkodócsaládok, kalifacsaládok székhelyein, nagy múltú államok székvárosaiban képviselték a szultánt.

A kormányzók, akiket a birodalmi központ a vidéki közigazgatás élére küldött, nagyjából egymáshoz hasonló iskolákat jártak végig. Katonai nevelést a különféle katonai intézetekben, „szerájokban”, főleg a galatai és drinápolyi szerájban nyertek, és ennek kiegészítésül gyakorlati oktatásban a közigazgatás és kormányzat terén a legmagasabb szerájban, az isztanbuli szultáni udvarban részesültek. Az ajtónálláson kezdve sokféle beosztásban példákat láttak, amiket képességük szerint, és főleg a későbbi időben rokoni kapcsolataik szerint fordíthattak hasznukra és előmenetelükre. Nemcsak az első budai pasa, az állítólag magyar származású Szülejmán szolgált előzőleg a birodalom sok más pontján, többi között Diarbekriben, Bagdadban, hanem utódai is mind kivétel nélkül három-négyezer mérföldes távolságokat jártak be. Különböző tisztségekben valamenynyien sokféle népet és embert megismertek, életveszéllyel sokszor szembenéztek, amíg idekerültek a kényes nyugati végekre, hogy megállják helyüket ellenfeleikkel: magyarokkal, németekkel, flamandokkal, spanyolokkal szemben, akik megint egy másik világnak voltak ismerői.

Az 1541–1686 között Budán székelő 75 pasa közül egyeseknek a neve háborús események során maradt élénkebb emlékezetben, másoké az államközi tárgyalások kapcsán.

209. Szülejmán budai pasa, 1599. Rézkarc

A bejlerbejek pályafutása

210. Ali budai pasa, 1602. Rézkarc

A budai pasák katonai működése

1542-ben folyt le V. Károly császár nagy hadi vállalata Buda visszafoglalására: Budát a mohácsi csatában szereplő Bali bég fia Kücsük Bali pasa, és az Ulamá pasa vezetésével segítségére érkező török sereg megvédte. Ugyancsak háborús történések során beszéltetett többet magáról Ali pasa (1552), a maga nevével inkább Drégely védelmében Szondi György és Eger védelmében Dobó István dicsőségére. A századforduló hosszú háborújában Ahmed pasa és Lala Mehmed pasa szolgálták vitézül a török császárt, visszaverve a Habsburg-seregek ekkori két ostromát Buda ellen. A török kor végén Sejtán Ibrahim volt jeles itteni török vezér, 1684-ben megvédte Budát, s Abdurrahman pasa, becenevén Abdi pasa, 1686-ban, Buda utolsó török védelmében hősi halálával szerezve magának tisztességes nevet.

*A budai pasák
diplomáciai
működése*

Mások államközi tárgyalások során jutottak közvetlen érintkezésbe idegenekkel. Államközi tárgyalásokra sokszor nyílt alkalom, saját kormányuk is megkívánta, hogy az itteni pasák diplomáciai működést is kifejtsenek, és az állam érdekeit közvetlenül képviseljék. Bár ilyen széles körű hatáskört távoli helytartóira az Oszmán-dinasztia nem szívesen ruházott, mert hűségükben bízni nem tudott, a budai pasák jogait és kötelességeit diplomáciai területre is kiterjesztette. Kötelességükké tette, hogy a királyi Magyarországnak, illetőleg a Habsburg-ház országnak, az Isztambulban kevésre értékelt Nemcsének, a hanyatlásában is rokonszenvesnek talált Velencének, továbbá Lengyelországnak, s végül a török tartományok minősülő Erdélynek a birodalomhoz való viszonyát gondos figyelemmel kísérik, s velük szükség szerint tárgyalásokat kezdenek. A közvetlen anyagot tárgyalásaikhoz határsértések, török alattvalók, főleg kereskedők sérelmei, s legfőképpen a „felséges udvarba” évről évre szállítandó adó szolgáltatata, a hangulati szint hatalmuk tudata adta.

A magyar királyokkal szemben felmerülő ügyek, az erőviszonyoknál és a közvetlen szomszédi viszonyoknál fogva, legnehezebb teendőik voltak, részben azért, mert az ő „bécsi királyuk” rövidesen császár lett, a padisahval egyenrangú uralkodó, aki az egykor vállalt évi adóban, főleg ennek ráhurkolódó sallangjai miatt fokozódó megalázást látott. Ebből a helyzetből sok barátságtalan levélváltás és a pasának sok nehéz gondja meg aggodalma származott, hogy „ajándék vagy-on-e, vagy nincs”, mert, mint egyikük mondta, ők is „féltek fejüket”. A zsitvatoroki békével a „bécsi király” adófizetési kötelezettsége ugyan megszűnt, de helyébe számos más lépett. A szaporodó határviták, a kétfelé adózó falvak ügye, a török földön élő magyar nemek adómentességének megvitatása szintén a pasákra hárult. Az 1606. évi zsitvatoroki béke, az 1615. és 1616. évi bécsi, az 1618. évi komáromi, az 1625. évi gyarmati és az 1627. évi szőnyi egyezmények már ilyen nehéz alkudozásokkal kötött megállapodások voltak, s török részről mint a budai pasák hosszú, bonyolult előkészítése után kerültek aláírásra.

*Viselkedésük
a tárgyalá-
sokon*

A közös tárgyalásokon, főleg ha azok nem székhelyükön folytak, megjelenésük idegenszerű volt. Egyesek félszegen, mások félszégességüket leplező nyers göggel léptek fel, mert egyébként gazdag belföldi tapasztalataikat külföldön tett utazásokkal nem gyarapították. Göggjük azonban nem egyszerűen személyes hajlandóság volt, hanem a török vezető garnitúra általános magatartása, s ez a XVI. században természetesen következett a török hatalmi szervezet erejéből. Az utasításokhoz való fegyelmet ragaszkodás a nehézségeken ott is átsegítette és előre vitte őket, ahol elméleti képzettségük idegen jellegű, másmilyen volt.

*Írásbeli
közlések*

Írásbeli közléseikben semmiféle határozatlanságnak nem volt nyoma. Jó érzéssel hamar beleléptek magukat abba a szerepkörbe, hogy ők a nyugati végeken egy keleti padisah képviselői, miközben majd Kelet fiainak bizonyultak, majd a Nyugat embereihez igyekeztek hasonlítani. Tojgun pasa és néhány társa a XVI. század közepe táján azt is odaírta neve mellé, hogy „mindig győzedelmes”, külön rendelettel kellett őket ettől eltiltani, mert ezt a jelzőt mint a bizánci császárok címének fordítását, a szultánok magukról mondták címerükben. Szokollu Musztafa, ez a bosnyák parasztfiú, a legkiválóbb budai „török”, akinek a családja tizenkilenc neves katonát vagy államférfit adott a törökségnek, huszadiknak női ágon a kor legjelesebb török történetében, s mint egy reneszánszba oltott balkáni, életrajzot íratott magáról. Amikor idejött, így írta levelében: „En Budán lakozandó fejedelem . . .”, de egy-két hónap alatt megtanulta, hogy jobban illik többes számban beszélnie; „Mi Musztafa pasa”, kezdte későbbi leveleit úgy, ahogy azt a királyok leveleiben találta, noha az ő császári urai, a szultánok, csak egyes számban szoktak magukról beszélni (211. kép).

*Hatalmuk
tudata*

Általában mindnyájan értették a módját, hogy uruk hatalmát, s azzal saját személyük és állásuk előkelőségét kiemeljék. Kalajli koz Ali pasa, Szülejmán szultán egykori kijelentése alapján, hogy „buda vára az övé, a magyar nemzet pedig Budához tartozik”, 1583-ban azt hangoztatta, hogy törvény szerint egész Magyarország Budához tartozó volna, mert „azelőtt is odatartozott”. Szinán pasa 1587-ben az előtte díszruhában, kardosan megjelenő császári követ, Jurkovit Ferenc kardját összetörette, „mert Budán is a hatalmas császáré (a szultáné) a díván”, s ott sem szabad a követnek felkötött szablyával megjelenie. Hatalmuk tudata olyan erős volt, hogy követet a királyhoz nem küldtek, azt a „bécsi királlyal” szemben megalázónak tartották. Legfeljebb

egy-egy csaus útján levelet intéztek hozzá, de a csaus számára, mert így kívánta a méltóság és a szultán tekintélye, előzőleg, egy másik csaus útján, hitlevelet kértek. Sohasem mulasztották hangoztatni, hogy „tengeren innen és túl” milyen nagy úr az ő uruk, méltatlankodtak, ha a bécsiiek a hatalmas padisát csak mint „szultánt” emlegették (a „szultán” akkor már náluk is értékét veszített cím volt, mert keleti háborúik során megtanulták, hogy Perzsiában ez a szó csak kerületi kormányzót jelentett, olyanfélélt, mint a törököknél a szandzsákbej), és mindig hangsúlyozták, hogy ők ennek a nagy úrnak milyen elsőrangú szolgálói. „Csak két akkora rang van még ebben a birodalomban, mint az övé”, magyarázta Eszterházy Miklós követének 1627-ben Murtezá.

A magyar király és az erdélyi fejedelem sűrűn küldött követet hozzájuk, majd állandó ügynököket is tartott Budán. A pasák a sok követjárásban eleinte kémkedést gyanítottak, de később nem tettek ellene kifogást, ellenkezőleg várták azt, alkalmat remélve hatalmi gögjük fitogtatására. A követek érkezésekor fényes külsőségek között nagy pompával az egész helyőrséget felvonultatták, sőt a távolabbi hadi népet is Budára rendelték, nem a követ tiszteletére, hanem retentő hatalmuk mutatására, úgy, ahogyan ifjabb éveikben udvari szolgálatuk alatt a szultán környezetében látták (212. kép).

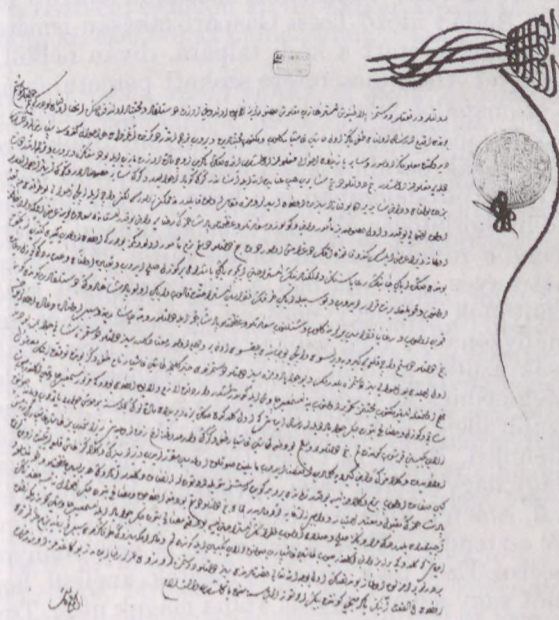
A nagy háború a XVI. század végén nemcsak a hatalmi erőviszonyokban, hanem az ő magatartásukban is mély változást idézett elő. A döntő győzelem nélkül végződő háborúban elvesztették korábbi fölényüket, a birodalom belső zavarai miatt régi biztonságukat. Nem irányították már az eseményeket, s ezt tudomásul véve, alkalmazkodtak a kialakult helyzethez, képességeiket a külszín megmentésére fordítva és a török külpolitika tudományát a későbbi nehéz feladatokra mintegy előkészítve. Musztafa, Kalajli koz Ali és Szinán után a XVII. század más, új típusokat, más, új török urakat nevelt ki Budán, akik nem voltak többé gögösek, nem idézgették a szultán hatalmát a császáriaknak, hanem mint „két hatalmas császár” közül az egyiknek a helytartói, a másik császárról is tisztelettel szóltak. Ezen a most alakuló csendes ösvényen még személyes kapcsolataikra is szívesen hivatkoztak, amelyeket az akkori államközi érintkezések folyamán szereztek, és hosszú időn át ápoltak, fenntartottak. Habil efendi, az öreg budai kádi, aki a korábbi harcok alatt, mint Pecsevi írja, személyesen is megölt foglyul esett császári katonákat, a zsitvatoroki béke megkötése után újonnan szerzett barátját, Althant állandóan „fiának” szólította, „régii barátját”, az imperátort is közvetlen levéllel kereste fel, és kérte, hogy „sűrűn írogasson neki”. Iszá, egy másik budai török, arra kérte Althant, hogy „alkalom adtán adja át üdvözlését a császárnak”; Szufi Mehmed 1624-ben Bethlen Gábort fiának fogadta.

Az ekkori török urak, felejtve a régi nagy hatalmat, s kerülve a nyers ellentéteket és veszélyes harcokat, nyílt városok, vásári sokadalomak megrohanása, várak megtámadása helyett inkább hosszú vitákba, évekig, évtizedekig elhúzódó alkudozásokba bocsátkoztak, hogy néhány falut, egy-két várat szerezzenek a birodalomnak, vagy csak megtartsanak nem katonai erővel, fegyvertény útján, hanem előnyös helyzetek teremtésével vagy ügyes kihasználásával. A XVII. század első felében, Muszá, Murtezá és mások korában évtizedek múltak el hosszú huzavonákkal és tárgyalásokkal, nem a szülejmáni korszak öntudatos birodalmának képviselőivel, hanem — minden elméleti előkészítés nélkül, pusztán az érzék alapján — a török külpolitika későbbi mesterkedéseinek iskoláját alapozva.

Tárgyalásaik menetében, módszerükben volt egy újszerűen és nehezen kivédhető elem, az ámitás és félrevezetés; ezek náluk lényegesebben hozzátartoztak a tárgyaláshoz, mint máshol, és különösképpen inkább a hatalmasabb fél eszközei, az ő eszközeik voltak. Nagy ceremóniával elindított bevezetés után, miután az ellenfél képviselőit „török módra szemben keményen megdicsérték”, hosszú tárgyalásokon, ötvenfogósbédekben át sok virágos szóval, képes beszédekkel kerülgették, és halogatták a megállapodást egy kötelező, írásban lefektetett formában, úgy-

Követek fogadása

Magatartásuk a XVII. században

Ámitás és félrevezetés

211. Haszan budai pasa pecsétje egy török iraton, 1630

hogyan a követek a meddőségtől, küldöik a haszontalan üzengetéstől elernyedve és bosszúsan abbahagyták a tárgyalásokat azzal, hogy „olyan goromba fogásai vannak e nemzetnek, hogy ugyan utálja az ember”, s legtöbbször beletörődtek abba a helyzetbe, amelyet korábban elfogadhatatlannak tartottak.

A budai pasák mint tartományi parancsnokok

Saját belügyeikben, kormányzói működésük teljesebb területén, ahol idegenektől nem érezték magukat fenyelegve, és tetteikről csak a „hatalom forrásának” voltak kötelesek számot adni, mindig nyíltan és határozottan léptek fel. E téren elsősorban katonák voltak, az összes magyarországi török várak felügyelői és főparancsnokai, kezükben tartva az egész itteni haderőt, amely 1546-ban, hiteles hivatalos forrás, török zsoldlajstrom szerint összesen tízezerkétszáz emberből állott. Tartományi parancsnoki minőségben idejük nagy részét itt is úton, sátor alatt töltötték, kiváltképpen magában a budai szandzsákban, amelynek mint központi szandzsáknak igazgatása a Dunántúlon majdnem Esztergomig, dél felé a Duna mentén Paksig, a Duna bal partján Halasig, majdnem Hatvanig, Vácig közvetlen tisztükhöz tartozott.

A katonai pályán szolgáló emberek megítélése és előmenetele kizárólag tőlük, a pasáktól függött, minden jutalom és büntetés a pasáktól származott. A magasabb rangúak kinevezésére a pasák közvetve bírtak befolyással, a méltatlanok eltávolítására közvetlenül rendelkeztek hatalommal, az ilyeneket tisztüktől is megfoszthatták, ahogy Musztafa, Szinán, Ali pasák 1580 körül egymás után több szandzsákbejt is elmozdítottak helyükről, és helyeztek — egyeseket Pesten — őrizet alá. Nemcsak rokonaik és fiaik várták tőlük sorsuknak előbbre lendítését, a többi közember és kisebb rangú javadalmas is bennük látta a jutalom és jólét forrását. Ezek a pasa elhatározásával egyidejűleg diplomát is a pasától kaptak, a pasát ugyanis útjain kancelláriájának tábori garnitúrája éppen úgy követte, ahogy a táborba szálló szultánt vagy nagyvezért a központi hivatalok törzse követni szokta.

Egy nagy országrésznek szinte összes földesúri jövedelme a megszállás első éveiben egyszerre felosztásra kerülő, még el nem adományozott földesúri jogokat találni és a sűrű helyi harcokban ilyenekre jogcímet szerezni nem volt nehéz. Így az ő kormányzói működésük a vidéki szemléken és a központi székhelyen gazdag alkalmakat talált vitézek jutalmazására. Az első pasák, különösen a Budán hosszabb életű Szokollu Musztafa és társai, maguk is balkániak, főképp bosnyákok voltak, és sok szolgálatot és javadalmat arra jelentkező rokonaik, ismerőseik, „földijeik” között, mohamedán bosnyákok, albánok, görögkeleti rácok között osztottak szét.

A budai pasák közigazgatási, bírói hatalma

A pasák nemcsak katonai ügyekben rendelkeztek felügyeleti és ellenőrzési joggal, hanem katonai alapon foglaltak egységbe minden közigazgatási teendőt, és a hivatali élet minden ágára befolyással bírtak. Vallási szolgálattevők felett is rendelkeztek, legalább ideiglenes érvénnyel; is sújthattak rájuk, ha bűnösöknek találták őket. Még bírósági ügyekbe is beavatkoztak, kioktatták a kádit, magyarázták neki a törvényt, és ideiglenes érvénnyel állását is betöltötték, ha üressé vált. Ítélni is hatalmuk lehetett felettük. Amikor a hatvani kádi a követi minőségben Budán időző Tassi Gáspárt lakásán ismételten háborgatta, Tassi panaszára Murtezsa pasa ötszázat veretett a kádi talpára, díván nélkül, tanács, tanúk, kihallgatás nélkül, s olvasóján, amelyet Allah dicséretére szokott pergetni, számolta az ütések. A budai pasa tekintélye még tak kíváncsága előtt, ha pénzt kívánt tőlük, pedig pénzt nehéz volt adniuk.

A pasák működési ideje

A pasák hatalma közel állt a fejedelem hatalmához, és mint számos mohamedán államban, a török birodalomban is a központi hatalom felbomlására vezetett volna, ha időben nem esett nagyon rövidre szabta, olyan sűrűn váltogatta őket, hogy ennek az államközi érintkezésre is hátrányos gyakorlatnak a megszüntetését később maguk a királyiak kérték. Budára a török szultánok száznegyvenöt év alatt hetvenöt embert kilenevenkilenc alkalommal küldtek kormányzóknak, s még azokat is, akiket igen alkalmasnak találtak, el-elrendelték más vidékre, és csak azután küldték újból ide. Leghosszabb ideig, egyfolytában tizenkét évig egyedül Szokollu Mehmednek az öccse igazgatta a budai tartományt. Utána már csak hatan szolgáltak itt hosszabb ideig: a XVI. században Mehmed és Rüstem, a XVII. században Kádizáde Ali, Szufi Mehmed, Muszá és Uzun Ibrahim, mindannyian előkelő családból származó férfiak, pasák fiai vagy nagyvezérek vejei, egyenként öt — kilenc évig, de nem egyfolytában, hanem megszakításokkal, ismételt kinevezésekkel. Átlagban a kilencvenkilenc esetben kinevezett budai pasákra másbeírni. Ezek csak jöttek és mentek, anélkül, hogy akár a város, akár a tartomány életében nyoszékba, mert már úti készülődésük közben máshová rendelte őket a szultán akarata, főleg a XVII. században, amikor igen nagy volt a birodalomban a zavar, bőség volt a bajban, és hiány volt a jeles emberekben.

212. Császári követ fogadása Budán a XVI. század végén. Vízfestmény

A budai pasákkal szemben ez a bizalmatlankodás feleslegesnek bizonyult, mert itt, idegen hitű, ellenséges népek közepette a pasáknak nem volt módjuk ahhoz, hogy a szultán ellen pártot üssenek, hogy magukat királyok utódainak képzelve, a „Piros alma” palotába, ahová állítólag betelepüdniök is ezért nem volt szabad, „királynak” beüljenek. A vádak között, amelyeket a budai pasák ellen, többnyire a szerencse kerekén lemaradt riválisok emeltek, csak egyszer szerepel a hűtlenség vádjja, az is a sokat emlegetett Szokolu Musztafa ellen, nyilván alaptalanul. Nem őket, a pasákat, hanem a török államrendszert és a szultánokat jellemzi, hogy mégis sokan erőszakos halállal zárták életüket, hogy a szultánok hóhéraikat küldözgették hozzájuk, az emberélet keleti semmibevételével még olyanokhoz is, aki *dámád*juk, lányuk vagy nénjük házastársa, vagy jó vitéz szolgáljuk volt. A hetvenöt pasa közül Budán vagy későbbi szolgálat alatt másutt vagy húszan „megfojtva haltak meg”, az elsők között éppen a legkiválóbbak: Arslán, aki a városfalat és a Baruthánét építette és a tartomány pénzügyeit rendbe hozta, Musztafa, a legnagyobb budai pasa, s utolsónak is a legjelesebb katona az akkoriak között: Sejtán Ibrahim, későbbi néven „Angyal”, 1684-ben Buda megmentője, ahogy ezért nevezték, s 1686-ban az akkori veszedelemben visszasírtak. Meg nem érdemelt haláluk a korszak elején és végén egyaránt azt bizonyítja, hogy Törökországban nem volt más, csak rabszolga, „mindenki, még a pasa is a szultán rabszolgája volt”.

Vádak a budai pasák ellen

Helyüket állandóan cserélgetni kényszerülvén, szinte természetes, hogy állomáshelyükön sok kíséreléssel jelentek meg, hogy az ismeretlen, mindig új viszonyok között teendőikben meghitt embereik segítségére támaszkodhassanak. Ők alkották a pasa „udvarát”. Ez az udvar idegen szemnek szinte kiismerhetetlennek tűnt, gyakori cserélődésén kívül azért, mert magában is bonyolult volt. A pasa tanácsa, a *díván*, azokon a tisztségviselőkön kívül, akiket a pasa támogatására és részben ellenőrzésére a kormány küldött ki, ezekből az emberekből, a pasa híveiből és szolgáiból állt.

A pasák „udvara” (*díván*)

A *díván*ban rang szerint mindig a „kard emberei” (*erbáb-i szejj*) voltak az elsők, az agák és a . . . basik, a különféle fegyvernemek parancsnokai: a janicsár- és az azabok, gönüllük, tüzerek, aknászok, martalócok parancsnokai; a másik oldalon a „toll emberei” (*erbáb-i kale*m) álltak, a polgári hatóságok képviselőit a kádi, müfti, defterdár; ezek itt Budán már mind tisztességes emberek voltak, s a *díván* íródiákjaival: a *kjátibok*kal, a „címvetővel” (ez a *nisándzsi* magyar neve) rendszeren látogatták a tanácsüléseket meghatározott napokon és időpontban; a vezető emberek magát a pasát rendkívüli esetekben soron kívül is.

A pasa első itteni szereplése, saját bemutatkozása is ebben a tanácsban, a *díván*ban folyt le.

Átvéve a hatalmat, megkezdte tárgyalásait és rendelkezéseit, nagyjában ugyanolyan külsőségek között és ugyanabban a szellemben, ahogy azt az isztanbuli *díván*ban tanulta. Végzéseiben sokszor hivatkozott a „régii állapotokra”, az első szultánok intézkedéseire, sőt a „királyok korabeli” helyzetre is, és ezeket számos esetben, főképp ha az ügy mohamedán érdeket nem sértett, jogalaprak fogadta el. Döntést kisebbnek látszó ügyekben is ritkán hozott elhamarkodva vagy egyedül, a nagyobb ügyeket pedig mindig megbeszélte tanácsosaival. Az ügyeket elhúzni azonban nem engedte, s ítéleteit már tekintélyi okokból is azonnal végrehajtatta, nem félve attól, hogy azokat Isztanbulban meg fogják változtatni.

A *díván* és az azzal egybehangolt hivatali szervezet a várost és a tartományt mint egy kis királyságot, pontosan úgy igazgatta, ahogy a nagy török birodalmat az isztambuli központ. A budai tartományi központ az isztanbuli birodalmi központhoz az egyes hivatalvezető főemberek, a tartományi szervezet „pilléreinek” elnevezésében is hasonló volt: a budai vezír (bejlerbej) állása megfelelt az isztanbuli nagyvezér állásának, a budai kádié a kádiaszkerének, a defterdáré a fővárosi defterdárának, a budai müftié az isztanbuli sejjh ül iszláménak. A budai hivatalok

párhuzamos munkakörben az isztanbuliakhoz hasonlóan végezték munkájukat, noha negyven–ötven napi járőrföld választotta el őket azoktól, és pontosan úgy dolgoztak, mint társaik Bagdadban, Erzerumban, Damaszkuszban, ahová Budáról csak hónapok alatt lehetett eljutni. Egységesen képzett tisztviselőik mindenütt egyformán intézték a teendőket, ugyanazon szavakkal és kifejezésekkel fogalmaztak Bagdadban és Budán, ugyanúgy írtak, amivel nagyobb hasznára váltak a birodalomnak, mint számos politikai vagy katonai siker, másrészt magyarázatul szolgált arra a „rejtélyre”, hogy egy „keleti barbár” hatalom, ahogy az akkori török hatalmat jellemzik, a szervezettebbnek vélt Európa közepén másfél századon át tartani tudta magát.

A pasák magyar nyelvű levelezése

Az egyetlen újszerűnek mutatkozó vonás, amelyben a budai ügyvitel az egyetemes birodalmi gyakorlattól eltért, az volt, hogy a budai pasák saját városaik magyar bírásaival, sőt a határokon túl, a királyi Magyarország egyes hatóságaival magyar nyelven is leveleztek, s ezzel egy leigázott nép nyelvét bizonyos vonatkozásban államközi érintkezés nyelvévé tették. Ez azonban szintén csak viszonylagos újítás, látszólagos eltérés. A török birodalom életében máskor is találhatók arra példák, hogy a birodalmi hatóságok meghódított vagy szomszédos népek kormányaival ezeknek saját nyelvén is leveleztek, kelet felé például perzsa és arab, az európai oldalon balkáni szláv nyelveken és olaszul írva leveleiket; sőt török belföldön balkáni szláv népekhez és görögökhöz ezeknek saját nyelvén is szóltak célszerűségéből, ha így könnyebben tudták magukat megértetni. A magyar nyelvet Budán is azért használták érintkezési nyelvnek, mert Budán nemigen lehetett olyan embert találni, aki a latin nyelvű írást, odaát a királyi területen pedig olyant, aki a törököt olvasni és írni tudta. A magyar nyelv használata, éppen úgy, mint a községi önkormányzat meghagyott csonkjá, kizárólag török érdekeket szolgált, s a pasák azt csak addig juttatták szerephez, amíg azt a török érdekek kívánták.

Magyar íródiákok

A magyar nyelvű levelezés lebonyolítása tette szükségessé, hogy a pasák magyar íródiákokat tartssanak maguk mellett. Ezeket az első időkben budai „diákokból”, írástudó magyarok közül szolgálatra jelentkező emberekből válogatták ki, később fiatalon elrabolt keresztény gyermekekből esetleg maguk nevelték. Az egykorú magyarok felé a magyar diákok, a budai pasák tolmácsai az általuk fogalmazott levelek révén, melyekben gazdáik száján majd a keleti udvariasság túlhajtott finomkodásait, majd a gőgös nagyurak haragjának kitöréseit mutatták be, mindegyiket a maga helyén, ahogyan az éppen célszerűnek látszott. A tartományukhoz tartozó magyar városok bíráihoz a hatalmában korlátozatlan török úr nyersségével szólva, ezeket „hitetlen kutyáknak” szidták, és „török mohamedí hitükre” esküdözve fenyegették, hogy „karóban száradnak meg”, ha parancsaikat nem teljesítik; viszont ünnepi hangulatukban, egyenrangúnak ítélt „jó szomszéd barátaikhoz” a török szólásmódok és fordulatok nagy gazdagságával, három keleti nyelvnek, arabnak, perzsának, töröknek közös füzérre szedett és a barokk formákhoz is igen illő szövegeiket küldték, „legszebb drágagyöngyképp” levelüket azzal a jó kívánnattal zárva, hogy „bárcsak az igaz vallás útjára vezetné őket (a keresztény urakat) a hatalmas Allah.”

Hatalom és az alattvalók

A török birodalomban az alattvalók a „nyáj” nevét, keletiek nyelvén a *rájá* nevet viselték, s a nyájnak az uralkodó, mint teokratikus államfő, Allahtól rendelt pásztora volt. Ez a szemlélet a kormány hivatalos irataiban sűrűn kifejezésre jutott, kormányrendeletek számtalanszor követelték a vidéki helytartóktól, hogy a rájának lelkiismeretesen gondját viseljék.

Ezek a parancsok és intelmek azonban, kétségkívül valamennyien odatartoznak a keleti kultúrák közös frazeológiájába és bizton megállapítható, hogy azokat végig az egész birodalomban és végig a magyarországi török uralom másfél századán sehol sem tartották be. A török tisztségviselők feladatához a rája oltalmán kívül a padisah hatalmának biztosítása is hozzátartozott, és a hatalom képviselői előtt sohasem volt kétséges, hogy a kettő közül melyiket kell komolyan érteni: hogy a kancellária stílusa, a rája sorsa-e a fontosabb, vagy a padisah hatalmának biztossága.

Magyarországon és Budán a helyi kormányzók és tisztségviselők meg éppen a szokottnál is nagyobb hatalommal rendelkeztek a „nyájjal”, hatalmukkal nagyon szabadon, nagyon önkényesen éltek. Hatalmuknak szabadabb használatára először az a tapasztalat vezette őket, hogy ehhez a körülmények módot nyújtottak; azután más helyi okok is buzdították őket. Elsősorban talán az a tény, hogy ők itt mind nyelvben, mind vallásban teljesen idegenek voltak, hogy itt Balkánról jött bosnyákok, rácok, albánok, Anatóliából ideküldött cserkeszek, abazák, perzsák, törökök, Afrikából ideszakadt arabok, abesszinek rendelkeztek, bár mindig csak rövid ideig. Arra azonban a rövid idő is elegendő volt, hogy közvetlenül tapasztalva a magyarság mindenkor ellenállását, azt az ellenséges érzést, amelyet úti készségükben az egész kereszténységgel szemben magukkal hoztak, kizárólag a magyarságra és a magyar földre, mint a kereszténységnek általuk közvetlenül megismert képviselőire összpontosítsák. Ezért békében is megszálló katonáknak, a „szent háború”, az „örökös harcok hazája” katonáinak, hódítónak tekintették magukat, még akkor is, amikor ezek a jelszavak más kormányzóságokban, a birodalom belsejében már elvesztették egykori hatóerejüket, a „nyáját” pedig, a város- és falulakókat, akiket

oltalmazni lett volna kötelességük, ellenségnek nézték, amelynek a leigázásához és fékentartásához minden eszközt szabad volt felhasználniok. Például, amikor Szinán pasa Jurkovit császári követ kardját összetörette, idézzük a pasa szavait: „ha a követ német lett volna, orrát-fülét elmetéltette volna, ha pedig magyar lett volna, mindjárt karóba verette volna.” Ezeket a szavakat Szinán nem hirtelen haragjában mondta, hanem idő múltával íródiákjával levélben íratta Bécsbe. S ugyanúgy írásba fektetett vélekedést, véghetetlen magyargyűlöletet találunk egy másik Szinánnál, aki a XVI. század végén öt ízben volt nagyvezér és ennek fiánál, Mehmednél, aki szintén ekkortájt két ízben volt budai pasa. Apa és fiú, külön-külön levélben, Mátyás főherceg útján azt az ajánlatot tették a bécsi udvarnak, hogy „ketten, szultán és császár, közösen összefogva irtsák ki a magyarokat, mert csak így lehet a két császár között békeség”.

VI. EGYHÁZAK, ISKOLÁK, IRODALOM

1. KERESZTÉNY EGYHÁZAK BUDÁN ÉS PESTEN

Amikor a törökök Budát birtokba vették, már kétszáz év óta uralkodtak nem mohamedán hitű és idegen nyelvű népeken. Ezek leigázása és igazgatása terén már tapasztalatokkal és módszerekkel rendelkeztek. Ez, ahogy azt az évről évre megismétlődő harcok során saját krónikáikban feljegyezték, lényegében abból állt, hogy „a legyőzött királyt, tekfurt stb. megölték, a templomokat a bálványoktól megtisztították” és átalakították dzsámivá. Vagyis a „cuius regio, eius religio” elve szerint jártak el, amely a mohamedán világ fogalmazásában úgy hangzott, hogy „a nép azon a hiten él, amelyen királyai.”

A keresztény templomok nagy részét Budán is „megtisztították a bálványoktól”, és dzsámivá alakították át, de egyet (a Mária Magdolna tiszteletére szentelt templomot) meghagytak a keresztények birtokában, hogy „dőre hitüket értelmetlen szokásaik szerint” abban gyakorolhassák. Azért lett ez a templom a gyaurok temploma, mert a középkorban is ez volt a magyar polgárok temploma, azoké a lakosoké, akik a török uralom alatt is itt maradtak Budán. A törökök ehhez azért is hozzájárultak, mert a templom a város végére esett, ahol a magyarok, olaszok és a lenézett zsidók laktak, és ők maguk egyelőre nem telepedtek meg.

A „magyar templomot” 1555-ben katolikusok és protestánsok közösen bírták, a katolikusok a kórust, a protestánsok a templom hajóját. A templom régi vagyona is részben megmaradt, 1547-ben a *Csanli kiliszinek* („harangos templomnak”) malma volt a Dunán. A magyar gyerekekkel tanító foglalkozott, „Borbás mestőr”, s a templomban talán orgona is szolgált; a város lakosai között szerepelt bizonyos Orgonás János, aki ekkor vagy előbb a templom kántora lehetett.

A törökök a keresztény felekezetek egymás közötti versengésébe is beleavatkoztak. A felekezetek versengése ugyanis a török uralom első évtizedeiben szerte az országban olyan gyűlölködéssel folyt, hogy arról a hivatalos személyeknek is tudomást kellett venniük. Néhol csak anyagi kérdések fölött volt a vita. Ilyen esetekben sokszor azt kellett eldönteni, hogy a felekezetek a templomban miként részesedjenek. Lehet, hogy a budai keresztények közös templombirtoklását is ilyen per és hatósági osztás előzte meg.

A budai katolikusokról a XVI. században – a török uralom alatt – egy-két ferences gondoskodott. Az 1587-ben Budán járt Reinhold Lubenau két ferencest talált itt, akiket a római központi szervezet küldött ide, s akik iskolamestert is tartottak. A protestánsok (akik egyes kortársak szerint Luther és Zwingli követői voltak, mások szerint részben kálvinisták, részben anabaptisták, ismét mások szerint kálvinisták) szintén tartottak fenn iskolát, vagy a templomban, vagy a templom közelében, külön épületben. Két protestáns pap neve is ismeretes a XVI. századból: 1566–1576 között Szováti Gáspár, 1570 után közelebből ismeretlen időpontban – Pesti Anthemius János volt Budán a protestáns „pastor”. Említettek Budán 1597-ben egy „Simon pap”-ot, aki egyben mester is volt, de a felekezeti hovatartozása ismeretlen.

A török hatalomnak az a rendelkezése, amely Budán, a Várhegyen – valószínűleg 1595-ben – a keresztények utolsó templomát is „megtisztította a bálványoktól”, egyformán sújtott katolikusokat és protestánsokat. Azonban míg e rendelkezés – valamint a nyilvánvalóan katolikus raguzai és más olasz kereskedők elköltözése – következtében a katolikus hitélet Budán negyven éven keresztül szünetelt, addig a protestánsokra továbbra is vannak adataink. Bocatius János kassai bíró, aki 1605-ben járt Budán, beszélt az itteni iskolamesterrel, és látta a magyar iskolás gyerekeket is, talán öten voltak összesen. Ebben az évben Kecskeméti István volt a protestáns pap, 1623-ban Réthei István, 1626–1632 között Váradi János, utána ismeretlen időpontokban Csengeri N. és Váci N., 1652-ben Mácsai János. Rozsnyay Dávid naplója szerint 1683-ban még volt Budán protestáns istentisztelet, harangoztak is naponta kétszer, de a lelkesítő teendőket már az óbudai pap látta el. 1686-ban ismét volt Budán protestáns pap, Vecsei Mátyás.

A katolikus hitélet visszaállítására 1635-ben került sor, amikor a római Hitterjesztő Bizottság, a Propaganda Fidei, balkáni népekkel foglalkozó osztálya a boszniai ferences rendtartományból lelkesítőket küldött Budára, valószínűleg nem a protestáns magyarok számbeli megfogyatkozása miatt, hanem a mai Viziváros területén a XVII. század első évtizedeiben nagyobb számmal letelepedett balkáni származású katolikus lakosság lelki gondozására. Ekkor jött „kamengrádi” György lelkesítő abba a városba, amelynek a neve benne volt az egyházmegye hivatalos nevé-

*Budai
„magyar”
templom*

*Felekezetek
versengése*

*Katolikusok
és protestán-
sok Budán
a XVI.
században*

*Budai
protestánsok
a XVII.
században*

*Budai
katolikusok
a XVII.
században*

ben, mert azt akkor „episcopatus Belgradiensis vel Budensis”-nek hívták. Kamengrádi György Budán újból megszervezte a katolikus egyházat, és itt kápolnát építve, abban működött mint parochus. Utódai, „boszniai” ferencesek is ebben a kápolnában működtek, s a budai plébánia Benlijics (Benlics) püspök rendelkezése szerint is a boszniai ferenceseket illette meg.

A keresztények Pesten sem éltek sokkal kedvezőbb viszonyok között, mint Budán. Az itteni mohamedán szellemi és politikai központ szintén nem tűrte volna a keresztény élet kivirágzását. Itt a város elfoglalása után a ferences rend szalvatorianus ágának a lelkészei működtek, a begina apácák középkori házában. 1542-ben Palicsnay György volt a gvardián és Cserógyi (?) István a prédikátor. A rendház azonban nem sokáig állott fenn; tagjai — miután két szerzetest a törökök Rákoson megöltek — még 1542-ben szétfutottak.

*Protestánsok
Pesten*

A pesti szalvatorianus rendház feloszlásának az oka azonban elsősorban nem ez, hanem a protestantizmus térhódítása volt. A török uralom alatt, a XVI. században, a város — bizonyíthatóan magyar — lakossága protestáns volt. Valószínűleg ezeknek a papja lehetett az az András pap és György pap, akik az 1558. évi török adóösszeírásban már mint halottak szerepeltek. A pesti protestáns egyházat 1563-ban említi Skaricza Máté is, aki itt volt — egy éven át — rektor. Az 1577-ben itt járt Schweiger Salamon útleírásából tudjuk, hogy a protestánsoknak Pesten templomuk is volt (valamelyik régi katolikus templom), s hogy az evangélikus hitet vallották. Lelkészeik közül a XVI. században kettőnek a neve ismeretes: 1567 előtt Bélyei Tamásé, 1570 — 1576 között Csanádi Jánosé.

A pesti protestáns — evangélikus — egyház minden valószínűség szerint átvészelte a tizenöt-éves háború viharait is. Ez nemcsak azzal igazolható, hogy 1610-ban a pesti — magyar — keresztények vállalnak kezességet egy török fogságba került magyar asszonyért, s hogy 1623-ban „keresztény ecclesiát” említenek, hanem papjaikról is maradtak fenn adatok. 1628-ban Újvári Mihály volt a lelképásztor, 1629 — 1630-ban Endrédi András, 1625-ben Semptei György, 1674-ben Bartholomaeides János, 1684-ben pedig Bogdányi nevű.

*Katolikusok
Pesten
a XVII.
században*

Pesten ferencesekre s egyáltalán katolikus egyházra és papokra csak a XVII. század közepe táján vannak ismét adatok, de ezek már nem a magyar, hanem balkáni szláv nyelvű — újonnan települt — lakossággal kapcsolatosak. Ezek a ferencesek előbb egy kápolnában, majd egy kisebb templomban kezdték hirdetni az igét, talán abban, amelynek felépítéséhez szerény adományával 1647-ben Kőrös városa is hozzájárult. A pesti katolikus egyházközséget két ízben püspök is meglátogatta a Balkánról: 1649-ben Imbirisimonovics Marián, 1664-ben — a már említett — Benlics, s egy-egy alkalommal két-háromszáz embert bérmáltak meg. 1666-ban Lipót király a kamara útján a pesti obszerváns ferencesek főnökének, Derventa Máténak a kérelmére háromszáz forintot utalt ki a romladozó egyházacska (ecclesiola) céljaira, azzal a megokolással, hogy a pogányok között egyedüli katolikus egyház lévén, pusztulása esetén a hívek templom nélkül maradnának. Ismerjük a pesti rendház néhány előljárójának a nevét is; 1658-ban N. Bonaventura, majd pozsegai Imbrisimovics Lukács, 1675 előtt Maruncsich Miklós vezette a pesti katolikusokat, 1681-ben pedig „varesi” Simon. Neveik mutatják, hogy mindannyian horvátul beszélő szlávok voltak. Közvetlenül az 1686. évi ostrom előtt is volt még ferences parochus a pesti egyházban, miként arról egy budai örmény kereskedő és szabómester, a karahiszári születésű Gábor tudósította 1686. június 1-én Diodato János bécsi örmény kereskedőt. Ez a ferences szerzetes az ostrom elől Székesfehérvárra menekült, s onnan 1686 novemberében tért vissza Pestre.

*Görögkeletiek
Budán
és Pesten*

A katolikusokon és a protestánsokon kívül voltak Budán és Pesten — a XVI — XVII. században — görögkeleti vallású keresztények is, sőt 1552-ben azt említették, hogy Buda egy görögkeleti püspökség székhelye, s azt is tudjuk — egy 1557-ből fennmaradt adat alapján —, hogy ez a budai görögkeleti püspökség a megújított ipeki patriarkátus alá tartozott. 1628-ban Budának a szerb nyelvű jelzője: „bogohranimi grad” (Isten által védett város) is püspöki székhelyre utal. Budai görögkeleti püspökről 1662-ből, 1679-ből, 1680-ból és 1684-ből maradtak fenn adatok, s tudjuk azt is, hogy Pesten is volt görögkeleti pap a török uralom alatt. Ennek az egyháznak hívei a hódító török seregekkel együtt jelentek meg Budán és Pesten, papjaikkal, szerzeteseikkel, kalugyereikkel együtt. Evlia Cselebi szerint a görögkeletieknek Budán, a városon kívül a Duna-parton három templomuk volt, s Pesten még egy negyedik, de a templomok helyét sem ő nem mondja meg pontosan, sem más forrásból nem tudjuk; papjaik közül pedig egynek a neve sem jutott el hozzánk.

2. ZSIDÓ HITKÖZSÉGEK BUDÁN

Buda nem mohamedán lakosai között a zsidók szintén külön hitközségi szervezettel rendelkeztek, ennek az élén rabbi (*papasz* vagy *chacham*) és világi vezető: *kethüdá* állt. Török forrásból ismerjük néhány vezetőjüknek a nevét: 1562-ben Arszlán, David és Muszi fia Arszlán, 1580-ban Muszi (Mózes), Abraham és Dávid voltak a papjaik, 1547-ben Juszuf fia Avraham, 1580-ban Jakub és Saul a *kethüdá*ik. A török kor vége felé Evlia Cselebi két zsinagógáról és két zsidó mahalléről tud, amiből arra lehet következtetni, hogy a zsidók két külön hitközségbe tömörülve éltek. Zsidó források többet tudnak róluk, ismerik néhány rabbi nevét, akik nagyrészt balkáni városokból kerültek Budára (Szaloniki volt a leghíresebb központjuk, mióta a Spanyolországból elmenekült zsidók ott kikötöttek), mindnyájan „rendkívül nagy tudományú emberek” voltak, Budát „bölcsek és írástudók nagy városává, a szétszóródás egyik legerősebb községévé” tették, ahol két gyülekezetben három templom állt a német (askenázi), a spanyol (szefárd) és a szír rítus szolgálatára.

A budai zsidók szellemi élete azonban „a bölcsek és írástudók e nagy városában” is csak olyan szint nélküli volt, mint a többi nem mohamedán egyházé. Nem emelte azt magasabbra sem készségük, amellyel a törököket szolgálták, sem anyagi módjuk, amellyel a török gazdasági életben rendelkezniük lehetett. Ugyanazok a források, amelyek a zsidókról és a zsidó intézményekről, keletről származó népek nyelvén hosszú magasztalással, mindig felső fokú jelzőket használva szólnak, azt is mondják, hogy a budai rabbi mindig idegenből kellett hozni, mert „magyarországi zsidó nem volt eléggé művelt ahhoz, hogy ezt a tisztséget betölthesse”.

Zsinagógaik közül ma kettőt ismerünk. Az egyiket, a budai szír-szefárd zsidóság templomát, a középkori zsidónegyed területén fedezték fel 1964 tavaszán, a mai Táncsics Mihály utca 2. alatti ház kapualjában, s ennek néhány XVI–XVII. századi héber felirata is napvilágra került (Hanna imájának egyik mondata, valamint az ószövetségi papi áldás szövege). A másik — nagyobb — zsinagóga szintén 1964-ben — ásatások során — lett ismeretes, a mai Táncsics Mihály utca 23 alatti épület udvarán. Az 1541-ben Budára visszaköltözött zsidók ismét birtokba vették, mint az egyik falpilléren előkerült héber nyelvű felirat bizonyítja, és használták a budai zsidók ezt a zsinagógát végig a török uralom alatt.

Zsinagógák

A mai Víziváros egy részét a XVII. század elejétől kezdve Zsidóvárosnak nevezték. A vízi városi zsinagógának a helye ma még ismeretlen. A zsidó temető (nemcsak a vízivárosi, a vári zsidóké is) a mai Hunfalvy utca és a Batthyány utca között volt, s innen számos feliratos sírkő került elő az elmúlt években.

Zsidóváros

3. PROTESTÁNS EGYHÁZ ÓBUDÁN

Óbudán a török uralom alatt — az elköltözés éveit kivéve — folyamatosan fennállott keresztény egyház, amely az 1570-es évektől kezdve protestáns volt. Katolikus egyház létezéséről Óbudán ebben az időben nem tudunk. Az óbudai protestáns (református) papok közül jó néhányának a neve ismeretes: 1570-ben Csengeri Pál, 1622-ben Simándi Bodó Mihály, 1628-ban Karancsi János, 1629–1631 között Nicolaus S. Strigonius, 1652-ben Sellei György, 1676-ban Csengeri Pál, 1686 előtt Vecsei István működött itt.

A XVI–XVII. században, a török uralom alatt a budai, pesti és óbudai protestáns egyházak a váci püspökség területén alakult előbb lutheránus, később református superintendentia keretébe tartoztak. A protestáns egyházak működését, s a nagy területre kiterjedő egyházi szervezetnek a létrejöttét, életét nem akadályozták a törökök. Jól képzett lelkészek működtek Budán és Pesten, s tevékenységük nem korlátozódott kizárólag egyházi területre, az oktatás is hozzátartozott feladatukhoz. A török hódoltsági területről, s Budáról és Pestről is, számos ifjú folytatta tanulmányait a különböző németországi protestáns egyetemeken. A XVI. században a budai pasa és a pesti lelkészek tevékeny szerepet játszottak a magyarországi protestáns egyház életében. A budai Szováti Gáspár és a pesti Csanádi János lelkipásztorok részt vettek 1576-ban Baranya megyében a hercegszöllősi zsinaton, s az unitáriusokkal szemben itt elfogadott és általuk is aláírt kánonok lettek irányadóvá a török hódoltságban a kálvinisták számára.

Míg a XVI. században a jelentős gyülekezettel bíró budai és pesti egyházak játszottak nagyobb szerepet a hódoltsági területen a ráckevei, ceglédi és kőrösi egyházak mellett, addig a XVII. században az óbudai református egyház emelkedett nagyobb jelentőségre: az óbudai senioratushoz (esperesség, egyházmegye) tartoztak a Buda és Pest környéki református egyházak.

A protestáns egyház szervezeti működése, az elkerülhetetlen súrlódásoktól eltekintve, zavartalan volt. A törökök a protestáns egyházalkotmányt eltűrték, s ebben szerepet játszhatott az is,

hogy a magyarországi protestáns egyházakban nem a gyülekezeti önkormányzat (a tiszta lutheri egyházalkotmány típusa) valósult meg, hanem egy olyan forma, amelyben az egyház kormányzatát a lelkészek (pastor, senior, superintendentens) látták el, s ez a forma beleillett a török igazgatási rendbe is.

4. A MOHAMEDÁN EGYHÁZ

A keresztény egyházak szerepe Budán és Pesten a török uralom alatt fokozatosan háttérbe szorult a keresztény lakosság számának csökkenése következtében, s az egyes keresztény egyházak szerepe is változott a lakosság kicserélődésével kapcsolatosan. A XVI. században a magyar gyülekezettel rendelkező protestáns egyházak, a XVII. században az új délszláv lakosság letelepedésével a ferencesek által gondozott katolikus egyházak voltak jelentősebbek. Jelentőségük azonban ekkorra már eltörpült a mohamedán egyház szerepe mellett.

Az egyház és az állam a mohamedán világban mindenütt szoros szövetségben összeforrva szokott megjelenni, és a török uralom alatt Budán is pontosan így jelent meg. Az állam először itt is megalapozta adományaival az egyház életét, és csak azután bocsátotta útjára, hogy további fejlődését és gazdagodását olyan eszközökkel és olyan módokon, mint általában szokta, most már maga biztosítsa magának.

A külső formák és keretek, amelyek között a mohamedán egyház Budán első szervezetét és intézményeit nyerte, nagyjából ugyanaz volt, mint más tartományi központokban vagy magában a török fővárosban is. Az állam nem nagy pénzáldozatokat kívánó drága építkezésekkel ajándékozta meg az egyházat, hanem csak készen talált épületeket adott át neki. Az egyházi szervezet anyagi alapvetése tehát az itt talált középkori keresztény templomoknak mohamedán istentisztelet céljára való átalakításával kezdődött. Új templomok építésére csak egy-két esetben került sor a török uralom 145 esztendeje alatt.

Dzsámik és mecsetek

Templomaik között rangban kétfélet különböztettek meg: a magasabb rangú *dzsámik* és az egyszerűbb *mecsetet* (*meszdzsid*). A *dzsámik* lényegében az emelte a *mecset* fölé, hogy csak szultáni engedéllyel, olyan helyen lehetett alapítani, ahol legalább negyven hívó (családfő?) élt együtt, és hogy csak ebben lehetett elmondani a pénteki imát, a *chutbét*. A *mecset* alacsonyabb rangú imahely volt, egyszerű, tágasabb szoba, az előírt napi öt ima közös elvégzésére.

A *dzsámik* maguk között is különböző kategóriákra oszlottak. Egyesek az állam gondviselését élvezték, ezek voltak az előkelőbbek, létükben, anyagi sorsukban jobban biztosítottak, mert az államkincstár minden anyagi és személyi kiadásukat fedezte; a többiek viszont csak alapítványaikra támaszkodtak, s az alapítványok arra nem voltak elegendők, hogy elemi vagy természeti csapások esetében megóvják őket a válságoktól.

Állami gondozásban Budán is aránylag kevés *dzsámik* részesült: a „Nagy *dzsámik*” (*Büjük dzsámik*), a „Palotai” vagy „Belső” *dzsámik* (*Szeraj dzsámik* vagy *Enderun dzsámik*), és a „Középső *dzsámik*”-nak (*Orta dzsámik*nak) nevezett. Ezekhez csatlakozott már az első időktől kezdve a Várhegyen kívül, a „varosban” az Oszmán bejről elnevezett *dzsámik*, s időben legutolsónak, hozzávetőleg 1596 óta, ismét a Várhegyen a „Győzelmi *dzsámik*” (*Fethijje dzsámik*) vagy „Órás *dzsámik*” (*Szaát dzsámik*), (213. kép).

Dzsámik és *mecset* Buda minden részében szinte fölös számban található volt, egyre-egyre ötven vagy száz fő hívó is alig akadt. Egyeseket talán sohasem tudunk meghatározni, mert nem is voltak maradandó építmények, hanem csak „hitvány tákalmányok”, sárból építve, fával fedve, s ezért nagyon hamar elpusztultak. Ilyen volt például a Tabán egyik *mecsete* is, bizonyos Ibrahim császár alapítása, amely már alig két évtized alatt „baglyok és varjak tanyája lett”, amint azt Szokollu Musztafa életrajzában olvassuk, és már 1570 körül újjáépítésre szorult. Az ilyen templomok második alapítójukról esetleg új nevet kaptak, mások viszont környezetük vagy valamely kivételes tulajdonságuk után ugyanazon időben is több nevet viseltek. Templomok és neveik azonosítása tehát még egyáltalán nincs lezárva, a mintegy harmincöt ma is ismert elnevezés és körülbelül huszonhárom építmény további forrásokból még egyformán száporodni fog. Pesten három *dzsámik* és egy *mecset* részesült kincstári gondozásban: a Nagy *dzsámik*, a Szinán bej *dzsámik*, a Ferhát bej *dzsámik* és az Ulamá pasa *mecset*.

A mohamedán világ vallási szolgálattevői, akik ezeket az intézményeket, a *dzsámik*, *mecsetek* működését irányítani és lelki tartalommal megtölteni hivatva voltak, állásukat szabályszerű esetekben közvetlenül a legfőbb birodalmi tanácstól, az isztambuli dívántól kapták, attól a szervezeti helyi kádi előterjesztésére, egy birodalmi magasrangú vallási személy, a sejch ül iszlám javaslata (*isáret*) alapján történt.

A mohamedán templomok mellett nagyszámú szolgálattelvő működött; dzsámi mellett tíz-tizenöt személy, mecsetekben öt-hat lelkeskedő ember volt állandóan hivatalosan foglalkoztatva, egy-két vezető rangú ember mellett sok alsó rangú segítő, apró részletfeladatokkal és teendőkkel, szívesen vállalkozva ezekből akár többnek elvégzésére is, mert mindegyikért külön fizetség járt.

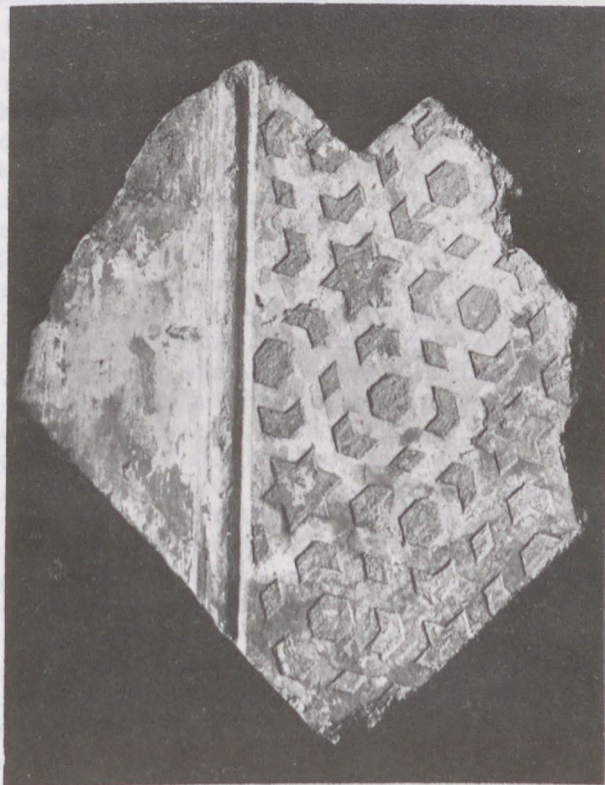
Például a budai Nagy dzsámiban 1559-ben tizenegy személy, 1566-ban nyolc, 1628-ban tíz, 1630-ban kilenc, 1644-ben tizennégy személy teljesített egyszerre szolgálatot. Az 1644. évben az itteni testület élén az *imám*: Hajreddin állott, aki egyben a dzsámihoz tartozó hitközség feje (*szer mahfil*) is volt, és a köznapi imákon kívül a pénteki istentiszteletet is vezette, az uralkodóért mondott imában (*chutbe*), *chatib* minőségben, most már harmadik rangban. Máskor külön-külön személy töltötte be az egyes tisztségeket, nyilvánvalóan tiszteletet parancsoló rangban. Az imám utáni rangot a prédikátor (*váiz*) viselte, Szülejmán efendi, azután a különböző kisebb rangú előimádkozók, „jámbor emberek” (*szulená*) következtek, másik közös nevükön *hafizok*: a mohamedán szent könyvet, a Koránt egészben vagy részben „könyv nélkül tudók”, akik megszabott időkben bizonyos imákat elimádkoztak (ezen imák neve után különböző nevük is volt: *endzsám-chván*, *temdzsid-chván*, *ichlász-chván*, *dzsüz-chván* stb.), rendszerint egy-egy alapítványtevő lelki üdvéért. Az alkalmazottak sorát több alsó rangú ember zárta be: egy-két lámpagyújtogató (*csiraktár*), gyertyakezelő (*szirádzsi*), templomszolga (*kajjim*), s végül az idegenek előtt legismertebb személy, a *müezzín* („az *ezán* éneklője”), aki nagy dzsámikban, esetleg egy-két társával egyidejűleg, a minaré erkélyéről, két hüvelykujját két füléhez értetve és nyitott ujjait fölfelé kinyújtva, az egész világban egységes dallammal és ugyanazon szöveggel imára hívta a hívőket, mégpedig szigorúan kötött pontokban, amelyeket bizonyos égitestek, hold, esti csillag megjelenését véve alapul, egy külön hivatalos személy, az időpontot jelző (*muvakkit*) állapított meg.

E sok ténykedő közül a legtöbb dzsámiban csak az imám és a chatib volt a tanult, iskolázott ember, *mevlá*: „úr”. Az imám hitközsége élén az általános papi teendőket végezte, a chatib a pénteki istentisztelet ünnepi imáját, a *chutbét* mondta. Budán, mint azt Pecsevi, a hosszabb időn át itt lakó török történetíró írja, a chatib ezt az imát külön emelvényen (*minber*), maga elé helyezett fakardra támaszkodva imádkozta, annak emlékére, hogy Budát a szultán fegyverrel vette be.

A budai Nagy dzsámiban, mint a szemtanú Dzselaázade és később Pecsevi és mások is feljegyezték, az első pénteki istentiszteleten 1541. szeptember 2-án az imámi tisztséget Ebusszud efendi töltötte be, aki akkor kádiaszker volt és később híres sejh ül iszlám lett, a *chutbét* pedig egy „szép hangú tanítványa”, Nurulláh efendi, később szultáni imám énekelt. Ezen az istentiszteleten Szülejmán szultán is megjelent, hogy a győzelemért Allahnak hálát adjon és seregének első budai hódolását fogadja.

Az alsó rangú mohamedán templomokban, a mecsetekben *chutbét* imádkozni és a pénteki vagy ünnepnap i istentiszteletet tartani tilos volt, ezekben a templomokban ünnepi szolgálattelvők nem működtek. De a mecsetek első papját szintén imámnak nevezték. Az imám rangját tehát pontosan templomának rangja adta meg, s pályafutását nemcsak átmeneti időre, hanem körülbelül egész életére kijelölte, mert a dzsámik és mecsetek imámjai már pályájuk kezdetén szétváltak, s aki szolgálatát mecsetben kezdte, rendszerint ott is végezte. A köznapi imára (*namaz*) az igazhívők a mecsetekben szoktak összegyűlni, már azért is, mert ilyen egyszerű kisebb imaházat lépten-nyomon találhattak s hirtelen végzett rituális mosakodás után imájukat elmondva, hamar visszatérhettek munkájukhoz.

A mecseten kívül keveset vették igénybe az imám szolgálatait. Nem volt szükséges,

213. Kőtöredék a Győzelmi mecsetből (a volt Mária Magdolna-templom)

hogyan az újszülöttet az imám avassa a mohamedán közösség tagjává: ezt akármelyik mohamedán megtehetette azáltal, hogy az újszülött fölött elmondta a mohamedán Hiszekegyet és az újszülött „fülébe súgta” a nevét: a gyermek körülmetélését nyolc-tíz éves korában ismét nem az imám, hanem más ember (a *szünnetdzsi*, egy berber: „borbély, felcser”) végezte. A házasságkötés is inkább világi aktus volt, mint vallási, azt nem az imám, hanem a kádi bonyolította le, s annak illetéke, a menyasszonyi vagyis esküvői adó, egykorú magyar nyelven „nőszőpénz” vagy „ágypénz” is a kádit meg a földesurat illette meg. Így az élet nagy állomásai közül csak az eljegyzésnél volt az imámnak hivatalos teendője híveivel, s a halál bekövetkezése után, amikor a halottat, mindig sietve, még aznap eltemette, hogy „azonnal élvezhesse az eget, ha jó volt, és azonnal békén hagyja rokonait, ha gonosz volt hozzájuk”. Általában az imám inkább az állam alkalmazottja volt, s akkor is az államtól függött, ha szerény zsoldját, esetleg csak öt-hat akcsét, amennyit egy valamire való janicsár is kapott, nem is közvetlenül az állampénztárból, hanem valamelyik vallási jellegű alaphól húzta.

Dervisek

Alakultak olyan szervezetek is, amelyek tagjai a tömegekre kiszabott közös vallás-gyakorlatokon és kötelezettségeken túlmenően, hitüknek lelkesebb átérzésével és testüknek teljesebb odaadásával akarták szolgálni Allah dicsőségét és saját előkészületüket az örök életre. E szervezetek híveit a mohamedán szellem legbelsőbb célkitűzései, a miszticizmus keleti fogalmazású tanai, régi és új misztériumok „bölcsesei” táplálták, melyeknek összességét és rendszerét szufizmus néven ismerjük, míg az irány híveit, e „bölcességkeresőket”, szufinak jelölésükre, melyek közül többet az európai nyelvek is átvettek. Széles körben ismert volt a *softa*, e szó perzsa eredetije: *szuhte* azt jelenti: „égő”, ezzel azt akarták kifejezésre juttatni, hogy égték és lángoltak Allah imádásában és Allah utáni vágyakozásukban. Egyesek azt mondták magukról, hogy ők *abdalok*: „jámborok, együgyűek”; mások, hogy ők *fakírok*: „szegények”, tudniillik Allah szegényei; ismét mások, hogy ők *ásikok*: „Allah szerelmesei”, „Isten rabjai”. Legáltalánosabb ismert nevük, a *dervis* pedig azt jelentette, hogy „alázatos, igény nélküli koldus”, aki mindenről lemond, boldog nemtörődomségben élve önmagától a földi örömeknek minden fajtáját megtagadja, és szegénységében is gazdag, mert lélekben mindene megvan; a fájdalmas aszkézisért és a misztikus spekulációkért, amelyek testét és lelkét emésztik és éltetik, már itt a földön bőséges jutalmat élvez, holta után pedig édeni dicsőségnek lesz részese.

A mohamedán vallás e szerzetesei kötöttebb formák között, és szigorúbb szabályok szerint törekedtek a lelki tökéletességre, s a részletekben egymástól többszörösen eltérve, nem egy testületben, hanem sok közösségben keresték a helyes lelki élet útjait. Voltak mérsékelt irányai, amelyek tagjai nem szakadtak el teljesen a világi társadalomtól, hanem ahhoz külső magatartással és nehéz egyenruhájukkal is hozzákapcsolódtak. Ezek követői köpenyt, sarut, turbánt dalmat tettek, maguk emlékeztetésére és mások tájékoztatására fülbevalót hordtak, amit rendrend követői ellenben nagy lelki göggel lenéztek és megvetettek mindenkit, aki az ő körükön, az „egyedül tökéletes” szerzetesen kívül állva, „tévedések útvesztőin bolyongott”, és csak „alsó rangú” lelki életet élt. A teománia e betegei a világi társadalomtól teljesen elszakadtak, hosszúra eresztett üstökkel, hajadonfővel, mezítláb, sőt ruha nélkül jártak, legfeljebb egy-egy lázasan égő, réveteg tekintettel.

Tekkék

A dervisek nem voltak állandóan társasházukhoz, tekkéjükhez kötve, és nem éltek állandóan gondoskodott önmaga és családja ellátásáról, hanem a városban lakott, családi életet élt, és kalmárkodással foglalkoztak, e kereseti ágaknak egészen alacsony fokán és szerény méreteiben, és csak bizonyos napokat töltöttek a tekkében, amikor a közös gyakorlatok sorosai voltak.

Benn a társasházban (*tekke, závije, dergján*) csak a teljes jogokkal bíró és minden kötelességgel megterhelt belső rendtagok éltek, akik „már megtalálták a helyes utat” (*erenler*: „a jelesek”), és rajtuk kívül a novíciusok (*kücsükler*: „a kicsinyek”), akik, különösen a Bektasi-rendnél, igen szigorú fegyelemben, a „helyes utat” ezeregy napig tartó nevelési idő alatt még csak keresték.

A tekke élén a házfőnök, a testület öregje, a *sejch* állt, illetőleg kidolgozott állapotban trónolt (*poszt-nisin*: „prémen trónoló”), akit a házfőnöki tisztségre az egyetemes rendfőnök a „sejchek *sejchje*” (*reis ül-mesáich*) nevezett ki. A tekkefőnököt rendtársai *baba, dede* vagy *szultán* egykori tekkéjének elnevezésében esetleg századokon át fenntartották, akkor is, ha nem volt tanult ember.

A rendtársak, egymásnak „testvérei”: *ichván*, kizárólag férfiak, idejük egy részét vallási gyakorlatokkal, imádkozással, a próféta és az evliják élettörténetének olvasásával, a többi testi munkával töltötték el. Békében jámbor munkás életet éltek, imádkoztak, vagy „kést sem hordva

magukkal" a mezőn dolgoztak, bivalyaikkal a tekke földjét szántogatták. De háború esetén, amikor ellenség támadt az igazhívók országára, bódult mámorral az ellentétes szélsőség hangulatába vetették magukat, és tüzeltek másokat is kímélet nélküli harcra.

Nagy tömegek lelki gondozására nem törekedve, és oktatással sem foglalkozva, legszívesebben a városon kívül, félreeső csendes erdőszélen, árnyas helyeken telepedtek meg, ahová nemcsak házukat építették, hanem a halottaikat is temették, hogy a „testvérek” a halál után is mind együtt legyenek.

A budai tekkék is a régi szokásoknak megfelelően ilyen pontokon helyezkedtek el. A *Gülbaba tekke* a Rózsadomb lejtőjén állt, *Miftáh baba* tekkéje a Császár fürdőn túl, a Kavics utca táján húzódott meg, közel a Dunához, *Veli bejé* a Svábhegy keleti lejtőjén; *Hizir baba* tekkéje, amely a jelek szerint szintén Bektasi rendi tekke volt, a Sas-hegy északkeleti lejtőjén, *Gürz Eljász* tekkéje a Gellérthegy (törökül: Gürz Eljász hegyén) állt; *Hindi baba* tekkéje az Erzsébet-híd budai hídfője tájékán, a Duna-parton volt, s *Muchtár (Miktár) baba* tekkéje is valószínűleg ezen a tájon. A pesti oldalon ismert egyetlen tekke „parti tekkének”: *Jali tekkeszinek* nevezett, tehát a Duna-parton volt található.

Valamennyi között a *Gülbaba tekke* volt a legrégebb, s egyben a legtekintélyesebb és a legnagyobb budai dervisotthon: hatvan dervist foglalt magában akkor, mikor a többi tekke csak tíz-húsz tagot számlált. A *Gülbaba tekke* a Bektasi-rendhez tartozott, amelynek alapítójaként Hadzsi Bektas Velit tisztelik, azt a mohamedán „szentet”, akinek a XIV. század első felében a janicsárok megalapításának a gondolatát tulajdonítják (214—215 kép).

A budai *Gülbaba* tekkét 1543 és 1548 között Mehmed pasa, a szultán harmadik budai helytartója alapította. A tekkének ingatlan birtokai is voltak. Több olyan ingatlan, amely a középkorban a katolikus egyházáé volt, így az egykori „felhévízi templom”, az egykori Szent Mihály-kápolnához tartozó két ház, az „azon a tájon álló öt papi ház”, az ottani kolostor és a mai Császár fürdőnek négy háza, meg „bizonyos szántóföldek” a tekke tulajdonához tartoztak, s ezeken kívül a tekke egész Solymár községet is bírta.

Ugyanez a Mehmed pasa emeltette egy dervis: *Gülbaba* sírja fölé azt a síremléket, türbét is, amelyet az idő később a mohamedánok zarándokhelyévé avatott, és a sors sokkal jelentősebb épületek pusztulása közben máig megkímélt.

A *Gülbaba* elnevezés romantikus magyarázata: „Rózsa-apó” nem állja meg a helyét. Legvalószínűbb, hogy azért kapta a *Gülbaba* nevet, mert mint dervis rendházfőnök sapkája búbján házfőnöki jelvényt, sapkarózsát: „gül”-t viselt, vagy pedig azért, mert az istenimádat révületében a közös istentisztelet alatt minden sérülés nélkül érinteni és csókolni tudta a tüzes vasat, a tüzes rózsát, amit a dervisek szintén *gül*-nek neveztek. Arra is van adat, hogy a *Gülbaba* név később a tekke mindenkori fejének a jelölésére átment, vagyis a *Gülbaba*-tekké lakóit állandóan egy *gülbaba* „házfőnök” vezette.

A többi budai tekke és ezek babái sokkal kevesebb nyomot hagytak maguk után. Legtöbbről azt sem tudjuk, hogy a török birodalomban működő harminckét szerzet, dervisrend közül melyiknek a szolgálatában álltak, mik voltak céljaik, eszményeik, melyik „irányt” (*tarikát*) követték, kik voltak szellemi vezetőik, példaképeik. Wratislaw, az 1591. évi császári követség egyik tagja útleírásából tudjuk, hogy Budán is voltak keringő dervisek.

Női szerzetesrendeket a mohamedán közösség egyáltalán nem ismert. A nők lelki életének az irányításával hivatásos papok alig foglalkoztak, a nő nevelését alsó rangú, mellőzhető feladatnak tekintették. A nők a dzsámikban és a mecsetekben csak a „háttérben”, a férfiaktól elkülönített helyen, rendszerint egy kóruszerű erkélyen, sűrű rács mögött tartózkodhattak. Vezetőik mint hivatásos előimádkozók, vagy mondók, kisebb díjazásban is részesülhettek, így 1628-ban bizonyos Hatidzsa és leánya, Száliha, vallási tevékenységükért fizetést, illetőleg nyugdíjat kaptak. Valószínű, hogy papi család tagjai voltak.

Az egyes szervezeteket részben saját szerzeményeik, részben a közönség adományai tartották fenn. Egyes célra anyagi értéket lekötni, magántulajdon vallási intézményekre ruházni, a mohamedán világban mindenütt erős vágy volt, ezt a vágyat egyrészt egy érzelmi, hangulati hullám táplálta, másrészt a török magántulajdon bizonytalan sorsa serkentette. A török birodalomban az emberek vallásos érzésből, a gazdagok vallásos érzés nélkül is létesítettek jótékony alapítványokat (*vakufokat*), mert ez a legbiztosabb, és szinte egyetlen mód volt arra, hogy magukat és ivadékaikat alapítványaik örökös kezelőjévé (*mütevelli*) rendelve, jövedelmüket a jövő időre átmentsék, és „öreg korukra legyen miből élniük”. Innen van, hogy a tengernyi visszaéléssel és kapzsisággal vádolt kádik, az adószedők, akik annyit sikkasztottak, hogy Isztambulban külön börtönük volt, s Budán is „török emingek és zsidók” külön börtönt töltöttek meg, hogy a defterdárok, akik háború idején póznákon aszalódó koponyák alatt járkáltak a várfalakon, és csata után orrot, fület, lábuk elé gurított emberfejeket váltottak be pénzen, annyi „kegyes alapítványt” (*hajrát*) tettek, részint régi intézmények gazdagítására, részint újak létesítésére. A magántulajdon különös helyzete a mohamedán közjóléti intézményeket oly gazdag

Gülbaba tekke

*Női szerzetes
rendek*

*Jótékony
alapítványok
(vakuf)*

értékek birtokába juttatta, amelyek a kereszténység hasonló alkotásait sokoldalúságban és gazdagságban messze fölülmúlták; de a jóléti vagyónok „családi” kezelése kikerülhetetlenül magával hozta, hogy ezek az alkotások már egy-két nemzedék múlva a hanyatlás lejtőjére kerültek.

A rangbeli emberek költséges imaházakat rendeztek be, dervistestületeknek építettek otthont, kórházakat istápoltak, szegénykonyhákat támasztottak, mások, a városnak a középkorban is híres hévizű fürdőit fejlesztették. A szegényebbek olajat adtak a templomok mécseseibe, imát mondattak magukért, kikötve, hogy az „ne kerüljön többre naponként fél akcsénál”, és hogy az alapítványba adott vagyontárgy csak haláluk után kerüljön ki birtokukból. Mivel már kevés pénz, tíz-husz forint, vagy ekkora értékű ingatlan elegendő volt a havi három-négy százalékos kamat (ezt magyarul már akkor úgy nevezték, hogy „uzsora”) világában ahhoz, hogy a hívő ember nevét „örök időkre” emlékezetessé tegye a földön, vagy szerényebb elképzeléssel: földöntúli megbíráltatásához jó cselekedetet vigyen magával, lassan minden mozgatható érték a vakf-pénztárak felé áramlott, s az apró és nagy alapítványokból hatalmas, külön pénzügyi kezelőt igénylő vagyontestek gyűltek össze.

A budai mohamedán vallási szervezet tehát már az első egy-két évtized alatt sem mutatkozott olyannak, mintha Budán csak elhanyagolt és magára hagyott mohamedán sziget akarna lenni. A dzsámik és mecsetek, s ezeknek belső szellemi éltetői, az iszlám világi papsága és szerzetesei, majd tovább ezek munkásságának anyagi gyümölcsei, a közjóléti célú, vallási jellegű alapítványok mind azt jelzik, hogy a török modamedán világ igyekezett szilárdan berendezkedni a városban. Nem az akaraton és elhatározáson múlt, hogy Buda mindezek után éppen úgy nem lett teljesen mohamedánna, ahogyan a török népi erők hiánya miatt törökké sem lett. A mohamedán vallásnak a magyar királyság földjén nem volt vonzó ereje, papjai sem tanítással, sem példaadással nem tudták megragadni az itteni tömegeket. Magyar földön a mohamedán valláshoz csak egyes személyek csatlakoztak, de testületek és nagyobb tömegek nem.

5. A MOHAMEDÁN ISKOLÁK

Elemi iskolák (mekteb)

A hittételek és vallási jellegű ismeretek alapjait az iskolák tanították, amelyek a mohamedán templomok mellett működtek, és a világi oktatás ügyét is szolgálták. Az elemi ismeretek elsajátítására szolgáló iskola a *mekteb* volt, „az a hely, ahol írni tanítanak”. Budán „híres volt az Orta dzsámi és a Fethijje dzsámi mektebje”, az utóbbit „egy bég” építette a Mária Magdolna-templom mellett, ahol azelőtt a mészárszékek álltak, de e kettőn kívül egy-egy mohamedán templom szomszédságában Budán is, Pesten is több mekteb gyűjtötte össze az „ábécé-éneklőket” (*eb-*

214. Gülbaba türbéje
a Meccet utcában

dzsed-chvánán) a „mohamedán nemzet kicsinyeit”, akik már elég nagyok voltak ahhoz, hogy távollétük otthon kívánatos legyen, főként a hideg és esős hónapokban, amikor az élet teljesen a szűk lakásokba szorult. A szülők teljes hatalommal bízták a gyermeküket az iskolamesterre (*muallim*): „húsa a tiéd, csontja a miénk” (verheti, csak a csontját ne törje). A testi fenytésen kívül a tanítás egyik eszköze volt a kényszerű ismétlés. A Magyar Tudományos Akadémia kéziratgyűjtésében van egy török kézirat, s ebben egy mondat, harmincöttször leírva, nyilván büntetésből készített feladat gyanánt.

Aki a mekteb tananyagának elsajátítása után tovább kívánt tanulni, valamelyik *medreszében* keresett magának helyet, ahol a tanítás legtöbbször bennlakással volt összekapcsolva, s a bennlakó növendékeknek másodmagukkal egy-egy cella, és alumneumpénzként fejenként egy-két akcese segély is jutott. Ezekre különösen azoknak volt szükségük, akik távoli földekről kerültek ide, az iszlám peremvidékére; mint annak az anatóliai (*mentesei*) ifjúnak, aki az 1570-es években, előbb mint medreszenövendék otthont kapott valamelyik budai medreszében, azután betegségében ápolást, majd halála után temetést is közpénzből.

A medreszék munkája egy-egy nagyobb dzsámi mellett, sőt részben magukban a dzsámikban folyt le, mint ezekkel egykorú párhuzamos alapítványokban. Budán a Nagy dzsámi mellett Szokollu Musztafa, a Tojgun pasa-dzsámi mellett Tojgun pasa, ismeretlen helyen Báli pasa alapítványai gondoskodtak az ifjúság magasabb képzéséről.

A tanítás a teológián és a vallási jogon (*ser* vagy *seriat*) alapult, melyek a mohamedán világban is mint közös gyökérből fakadó ikerhajtások, egymásból táplálkoztak, és egymást erősítették. Területben talán szűk körű volt, de igen módszeresen haladt. A Musztafa pasa medreszének ép állapotban keresztény kézre került könyvtára szakcsoporthoz rendezve foglalkoztatta a medresze mestereit (*müderrisz* vagy *hodzsa*), és szolgált a tanításhoz is segédeszközül; teológia (többek között Arisztotelész munkáival), orvostudomány (Galenus fordításával), retorika, poétika, zene, asztronómia, földrajz és építészetnek voltak kézzel írott munkákkal képviselve benne.

Budának a mohamedán szellemi központoktól való távoli fekvése, szinte szigetszerű helyzete szükségszerűen magával hozta, hogy szellemi életében bizonyos önállóság fejlődjön ki. Bár az itt lefolyt szellemi munka részleteit nem tudjuk kimutatni, mert az erre vonatkozó források vagy ismeretlenek, vagy szétszórtságuk miatt alig elérhetők, a munka önállóságát bizonyítják a Budán írott irodalmi művek és az itt elég nagy számban készült kézirati másolások. A tudomány önálló művelői közül azonban csak Hüszein Lá-mekjáni (dervis) nevét tudjuk említeni (meghalt 1624-ben), mint akit a szakirodalom ma is nyilvánart.

Az iskola mint a mohamedán teológia szócsöve, elsősorban az iszlám szellemét ültette tanítványaiba, de emellett a világi életre is nevelte őket. A növendékek az iskolából kilépve, a „toll emberei” (*ehl-i kalem*) lettek, s mint tartományi tisztségviselők, katonai és „polgári” hivatalok íródiákjai, kjátibok, vidéki kádik vagy kádihelyettesek, imámok teljesítettek szolgálatot.

Az iskolázott, tanult emberek száma, főleg Budán, egyáltalában nem volt kicsiny. A pasa udvara, a pasa íródiákjai és csausai, a különböző katonai hivatalok: a tényleges helyőrség nyilvántartó és számvevőségi hivatalai, a katonai tartalékkeret, azaz a tímár- és ziametbirtokosok nyilvántartó szervei, az orvosok és mérnökök, továbbá a pénzügyi hivatalok, az adó és vámkezelőségek, azután az igazságügy területén a kádi a maga külön „kapu”-jával, a müfti vagy sejjh ul iszlám szintén a maga embereivel, végül a templomok és iskolák a maguk papjaival és különféle tanítóival még akkor is legalább két-háromszáz embert foglalkoztattak szellemi munkával, ha egyes emberek itt-ott ismételten is vállaltak feladatokat. Így a budai törökök között minden negyedik-ötödik ember tanult embernek számított, s az a szellemi szint, amelyet ezek képviseltek, a török uralom kezdetén aligha mondható alacsonyabbnak, mint amilyent hasonló viszonyok között a nem török várakban, városokban találunk.

Csak hogy a műveltség és az egész szellemi élet — mohamedán tanítás szerint — nemcsak kezdetben volt erősen vallásos színezetű, hanem mindvégig egyformán az is maradt. A mohamedán lelki élet vezetői, a medreszék szufisztikus beállítottságú hodzsái, a tekkék dervisei a XVII. század vége felé ugyanazt hirdették, amit másfél évszázaddal korábban elültetni kezdtek, s nemcsak az igazhívők és másvallásúak vallási ellentétét tartották meg állandó mély szakadék-

215. A Gülbaba türbe ablaka

Medressék

A tanítás

nak, hanem a törökség szellemi fejlődését is kimozdíthatatlanul egy helyhez rögzítették. Ahogy a közelet és kormányzat alig változott, úgy a műveltség és művelődés is ugyanaz maradt, szinte egy helyben topogott. A medreszék a könyvnyomtatás második-harmadik századában, kéziratos két-háromszáz kötetes könyvtárakkal olyan képet mutattak, melyhez hasonlót Európában már csak messze elmúlt századokban lehetett találni.

6. A TÖRÖK VILÁGI IRODALOM

A vallásos szellemtől lényegesen eltérő, a vallási felfogástól sokkal függetlenebb a világi irodalom. Ebben már sokszor nincs is szó a túlvilági életről, a transzcendentálisról, hanem csak a földi életről: a világi ember, legtöbbször a katona vágyai és elképzelései jutottak kifejezésre benne.

A nagyobb török költők művei, a perzsa sahnámék utánzatai és fordításai, sőt eredeti szövegei is ismeretesek voltak a török kori Budán, a végvidéki török élet e szellemi központjában, mert azok éppen úgy hozzátartoztak a török világi műveltséghez, mint a vallási tanítás ismerete a vallásihoz. Ugyanúgy ismeretesek voltak a híres török verses gyűjtemények, dívánok is, a magasabb műveltségű és fejlettebb igényű irodalomkedvelő törökök itt is ezek szépségeiből táplálkoztak.

Egy tiszt-
viselő
könyvtára

Budai vonatkozású török forrásaink között fennmaradt egy XVI. századi defterdári tisztviselő (*tezkere emini*), Ali Cselebi hagyatéki leltára, s ebben könyvei jegyzéke. Ennek a hivatalnok embernek másfél évszázaddal a török könyvnyomtatás megindulása előtt 119 könyv volt a birtokában, vegyesen arab, perzsa és török nyelven írott kézirat, kisebb részben történelmi és vallási, nagyobb részben szépirodalmi tartalommal. E keleti nyelvek klasszikusai közül *Ali Cselebi* hagyatékában egymás után sorolva megtaláljuk az akkor ötszáz éves Firdauszi Sahnáméját, a négyszáz éves Nizámi „Hulásza-i hamsza” című híres munkáját, meg nem nevezett szerzőtől Juszuf és Zulejka históriáját, Háfiz verseit két példányban, a kortársak közül Fuzuli dívánját, a három keleti nyelv nagybecsű klasszikusait. A könyvek egy része aranyozott perzsa stílusú bőrkötésbe volt kötve, tartalom és külső alak együtt tükrözte a török literátus ember szellemi arcát.

Népekesek

A köznépi irodalmi érdeklődésének kielégítésére egyszerűbb költői alkotások szolgáltak, ezeket népekesek, kobzosok közvetítették közönségüknek, zenei kísérettel. Egyrészt epikus költeményeket, amelyek hallgatóikat a török őshazába, Oguz kán korába vezették vissza, hagyományaikkal igen régi, több száz évre visszamenő históriákat őrizve meg, majd saját koruk eseményeiből merítve, a közelmúlt itteni eseményeit, a tatai, pilisi vagy nógrádi hegyek harcait szedték rimes sorokba, körülbelül úgy, ahogy a magyar várak és kastélyok népe számára Tinódi és lantos társai.

Dicsőítő
versek

Ezeknél is közelebb állnak a városhoz azok a török lírai versek, *gazelek*, amelyek Buda szépségeit énekelték meg. Buda magasztalására írott verses műveket ismerünk íróik neve nélkül, és kétségkívül budai emberek voltak, s munkájukat Budán írták.

A mesterkétebb műköltészetnek is voltak Budán képviselői. Ide azokat a stiliztákat sorozzuk, akik ünnepi kronogramok összeállításában mesterkedtek, vagy az emléktáblák verses feliratait fogalmazták. Ezekkel a verscsinálókkkal is úgy vagyunk, mint a Buda magasztalására írott költeményekkel, illetőleg azok szerzőivel. Ismerjük három feliratos versnek eredeti vésésben megmaradt szövegét, ezek az egyik felhévizi fürdő alapítására, meg Kászim és Mahmud pasa bástyájára vonatkozó feliratok, de a versíró neve nem maradt ránk. A Kászim pasa-bástya emléktáblájára vésett vers magyar fordításban a következőképpen hangzik:

„Ó isteni kegyelem, adassék hála trónusának!
Ezt az erős bástyát az ellenség szem számára félelmetessé tette.
A mohamedán sahokat segítse fényes győzelemre
És legyen az oszmán hatalom szívében maradandó és erős.

Üngürüs fővárosát, ezt a páratlan és erős várat
Egy vezér megerősítette. Oh, mily nagyszabású alkotás!
Önagysága, Kászim pasa, a Híres és Igazságos,
A hatalmas Vezír, a jóságos Kormányzó
Budin várát virágzásra emelte, megépítette e tornyot.
Nyerje el Isten kegyelmét e nemes személy!
Szidki Isten segítségével szavakba foglalta ennek időpontját:
A Kaf-hegyhez hasonló ez a nagyszerű építmény.” (216. kép.)

Az ilyen dicsőítő szövegű versekhez sozhatjuk prózában írott társaikat, a pasákról írott életrajzokat, amelyeket olyan keresett stílus és nehéz ékes szavak jellemznek, hogy azok súlyát a kötött írásforma is nehezen bírná. Belső tartalmuk ezzel szemben sovány.

Az előbbieknak egyensúlyozására egyedül Ibrahim Pecsevi („pécsi Ibrahim”) szolgál. Ő a XVII. század legértékesebb török történetírója. Élete nagyrészt Magyarországon élte le, Budán huzamosabb időn át mint defterdári tisztviselő működött, azután Fehérváron szolgált mint ottani szandzsák-bej, de ekkor is többször megfordult Budán, ide rokonai szálak is fűzték. Híres történelmi munkáját részben vagy teljesen Budán írta, ahhoz magyar történelmi forrásokat is használva, főleg Istvánffy. Különös értékét az adja, hogy a mohamedán szemlélet kizárólagosságából kiemelkedve, olyan állításokat is hitelre érdemesített, amelyeket „hitetlen népek”, „gyaurok” munkáiban talált leírva.

A pécsi születésű, bosnyák származású Pecsevi azonban meglehetősen magában álló egyéniség volt, a magyar történetírás iránti érdeklődés csak egyéni ritka vonás volt benne, amelynek párját a többi töröknél hiába keresnők.

A törökök művelődési vonatkozásban is nagyon kevés érdeklődésre méltatták alattvalóik és keresztény szomszédaik jelenét és múltját, s ebben a budai törökök sem voltak különbek a többieknél. Például a volt királyi palotában megmaradt könyvtárat éppen úgy pusztulni engedték, mint az isztambuliak Mátyás király könyvtárának azt a részét, amelyet Szülejmán szultán a székvárosba vitetett. Nemcsak kutatója, de még gondviselője sem akadt a budai könyvtárnak, pedig a keresztények, többi között I. Rákóczi György, külön is felhívta e könyvekre figyelmüket, 1633-ban pénzt is ígért értük. Rákóczi György iskolájának felépítése után igen ügyesen arra kérte a török szultánt, hogy a budai könyveket adassa ki neki, „nehogy idegen, német munkákból kelljen a magyar ifjúságnak tanulnia”, s később I. Lipót király is érdeklődött e könyvtár maradványai iránt.

A költészetben is kevesebb magyar hatást lehet a törökben kimutatni, mint például a török hatást a magyarban. Azt az emelkedett szellemű alkotást, amelyet az 1590 körül meghalt *Terdzsümán* („Tolmács”) *Murád* három nyelven: magyarul, törökül és latinul írott himnuszaként ismert az irodalomtörténet, nem török ember, hanem renegát, magyar származású személy foglalta szövegbe. Ugyanúgy a magyar népdalok is kevésbé érdekelték a törököket, mint a török dalok a magyarokat. A magyarok magyar dalokat is énekeltek török dallamra, egyik dala élére Balassi Bálint maga odaírta, hogy azt a *Gerekmez düján szensziz* („nem kell az élet tenélküled”) dallamára kell énekelni. Töröknél legfeljebb népköltészeti munkák helyi vonatkozásairól lehet szó, ezek feltárása még a jövő feladatai közé tartozik.

A török nyelv ekkori magyar jövevényszavai és a magyar nyelv ekkori török jövevényszavai szintén arról győznek meg bennünket, hogy a törökök hatalmi súlya ezen a téren is hatásosan érvényesült. Míg ugyanis az akkori magyar nyelvben mintegy ezeröttszáz török szó volt állandó használatban, hivatalos török iratokból és magánlevelekből, továbbá a török történelmi forrásokból alig száz olyan szót sikerült összegyűjteni, amelyet a törökök gyakorta használtak, s ezek közül maradandóan csak néhányat tartottak meg. Másfélszázados uralmuknak Budán és a magyar földön csak sovány emléke maradt meg nyelvükben.

216. Kászim pasa-bástya emléktáblája

A budai
könyvtár

Költészeti
kapcsolatok

Jövevény-
szavak

VII. BUDA VISSZAFOGLALÁSA

Három emberöltő múlt el Buda fölött a zsitvatoroki béke után, s ez a korszak, pontosan nyolcvan esztendő, csaknem teljesen törökké és mohamedánná tette a várost. 1541 után először egyszerű végvár volt Buda, „amely után a keresztény népek erősen epekedtek”, azután az „örökös harcok otthona, hazája” lett, melyért a törökök sok áldozatot hoztak, s végül e harcok során az „iszlám erős védőgátjává” (*szedd-i sedid-i iszlám*) avatattott, amelyet már ők is minden áron tartani akartak.

Míg Budán a török élet a XVII. század folyamán zavartalan volt, a török birodalom kísérletezett további előretöréssel is, de eredménytelenül: az összecsapások, mint például a szentgotthárdi csata is, vereséggel végződtek. S nem sikerült az a nagy próbálkozás sem, amely a császári főváros, Bécs elfoglalására irányult 1683-ban. Lotharingiai Károly, Habsburg császári hadvezér és Sobieski János lengyel király egyesült sereggel szétverték és megfutamtították a Bécs ostromát hatalmas sereggel megkísérlő Kara Musztafa nagyvezírt. Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy Buda visszafoglalása és Magyarországnak a török uralom alól való felszabadítása megfelelő katonai, anyagi és diplomáciai előkészítés esetén sikerrel oldható meg.

Bécs sikertelen ostrománál bebizonyosodott, hogy a korábban olyan félelmetes erejű török hadsereg a XIV–XV., de még a XVI. században is tapasztalt taktikai, harcászati fölényét a XVII. században már elvesztette az európai hadseregekkel szemben. Ezeknél a hadseregeknél a harcrendben és a harci eljárásokban olyan alapvető változtatásokat vezettek be, mint tűzrendszer zártsága, az egyes fegyvernemek szoros együttműködése, a csatarend tagoltsága, áttekinthetősége, rugalmassága, s mindezek következtében a többségükben zsoldos seregek fegyelmének erősítése. De nemcsak harcászati, hanem hadászati téren is megváltoztak az erőviszonyok a XVII. századra. Az európai államok gazdasági, társadalmi és államszervezetük központosítása következtében is fölénybe kerültek az egyre súlyosabb gazdasági és társadalmi nehézségekkel küszködő török birodalommal szemben. 1684 elején létrejött a Habsburg birodalom, Lengyelország, Velence és a pápaság törökellenes szövetsége, az úgynevezett „szent liga”, amelyhez 1686 tavaszán azután Oroszország is csatlakozott. XIV. Lajos francia király pedig 1684-ben húsz évre fegyverszünetet kötött Lipót osztrák császárral.

Az erőviszonyok megváltozása

1. AZ 1684. ÉVI OSTROM

A „szent liga” hadseregének első nagy vállalkozása 1684-ben Buda visszafoglalására irányult. Az 1684. évi budai ostromot — az ötödiket, mióta a város török kézen volt — vidéki hadműveletek vezették be. A császári hadak elfoglalták Visegrád, majd Vác várát, s a váci mezőn nagyobb török erők felett győzelmet arattak. Miután a budai pasa, Kara („Fekete”) Mehmed június 27-én Vácnál csatát vezetett, a császáriak Lotharingiai Károly herceg vezetése alatt felvonultak Pest alá, s július első napjaiban a törökök által felgyújtott és kiürített Pest városát megszállták.

Pest megszállása

Pest megszállása és megerősítése után a császári seregek zöme visszahúzódott Vágra. Itt átkelt a Szentendrei szigetre, majd innen Szentendre alatt a Duna jobb partján Buda felé nyomult. Az óbudai Fehéregyháznál, a török *Ak kilisze*-nél Bekri Musztafa, a török tábori sereg vezére, a szerdár, kísérletet tett előnyomulásuk megakadályozására, de július 12-én vereséget szenvedett és hátrálni kényszerült. E csata után a császári tábor „hangyasokaságú seregével” megjelent Buda falai alatt.

A sereg megérkezésekor mintegy harmincnégyezer főből állt s az ostrom folyamán még körülbelül ugyanekkora pótlást kapott: a magyar hadak (mintegy nyolcezer ember) július 18-án jelentek meg Buda alatt, Miksa bajor választó pedig — mint a törökök írták — „harmincezer főnyi gonosz ellenséges sereggel és négyszáz létrával” szeptember 9-én érkezett meg a táborba, s átvette a fővezérletet is.

Az ostromlók és védők létszáma

A védelem a vár falaira és a mintegy háromezer főnyi budai és pesti állandó helyőrségre támaszkodott, melyet a közeli török várak apró védőrségei és az idejében felküldött birodalmi csapatok, többi között egyiptomi janicsárok is, mintegy tíz-tizenkétezer főre erősítettek.

Az ostrom a mai Mártírok útja mentén húzódó északi városfal megtámadásával kezdődött, és kezdeti lanyhaság után váratlanul napokig tartó heves kézitusává mérgesedett. Hajdúk és német gyalogosok ugyanis, ismételt előretörés és visszavonulás után július 19-én a mai Bem József térre nyíló „Kakas-kapun” át benyomultak az alsóvárosba s olyan riadalmat keltettek az itteni védők között, hogy ezek a Bécsi kapu felé húzódva a várban akartak menedéket keresni. Kara Mehmed budai pasa bezáratta a Bécsi kaput, nehogy a menekülők nyomában az ellenség behatoljon a várba. Miután az így kiszorult török őrség, több mint ezer ember a lángokban álló külső Vízi-városban az utolsó szálig elpusztult, az ostromlók itt szilárdan megvetették a lábukat.

Ezalatt a tábori haderő többi része elhelyezkedett a vár körül, s míg a gyalogság tábori állásokat készített, a lovasság a török tábori sereg nyomában Érdig hatolt. Az Érd közelében épített török erőd (Hamza bej szerája) mellett a szerdár még egyszer ütközetbe bocsátkozott a császáriakkal, de miután tevése csapatait, amelyeket a császáriak lovasságának szétriasztására előrelküldött, ezek szétverték, hadai felbomlottak, s egész tábori felszerelésüket zsákmányul hagyva, megfutamodtak. Minthogy a megmenekült töredékek csak a Száván túl, Eszéknél állapodtak meg és így a török tábori sereg egy időre minden jelentőségét elvesztette, végrehajtható volt Buda teljes körű zárása és megkezdődhetett rendszeres ostroma.

Az ostrom súlya a Tabán és a Nap-hegy felől főleg a vár nyugati oldalának alsó felére, az északi oldalon a Rózsadomb és a Kis-Svábhegy felől a Toprak-kule („Esztergomi bástya”) tájára nehezedett. Az ostromlók a Gellérthegy tetején, a törökök itteni, kiürített palánkja előtt, meg a Gellérthegy oldalában és a Nap-hegyen, majd tovább a Kis-Svábhegyen és a Rózsadombon állították fel ütegeiket. Míg ezekkel a várfalakat törték, gyalogos csapataik fokozatosan előreásva magukat a Vérmezőre néző bástyafal egyes pontjai alá aknákat fúrtak, hogy azokat felrobbantva, az így tört résekben a várat rohamozzák. Az erős ágyútűz ellen, amely egyes napokon kétezernél több golyót és bombát zúdított a várra, a várbeliek erőltetett éjszakai munkával a rések betömésével, új akadályok és mellvédek, ahogy ők mondták: „sarampók” emelésével védekeztek, majd a várból kitörve, az ellenséges aknászok leölésével, az aknajáratok elrombolásával, ellenaknákkal igyekeztek az ostromlók aknáit tönkretenni.

Különösen heves harcok folytak július 25-e és 28-a között és augusztus közepén. A védelem buzgósa azonban nem lanyhult, s mikor Lotharingiai Károly augusztus 20-án a várbelieket a vár békés megadására szólította fel, Sejtán Ibrahim pasa az ostromlottak egyhangú helyeslésével utasíthatta el a követet: „a várat nem adják fel, ha a herceg azt bírni akarja, jobban igyekezzék”.

Közben a szerdár (Bekri Musztafa) Hamzsabégnél szétvert csapatait sereggé szervezte, hogy ismét kísérletet tegyen Buda felmentésére, és szeptember közepén felnyomult Budáig. Azt tervezte, hogy Fehérvár tájékáról nagy kerülőkkel az ellenség hátába kerül, s az esztergomi, zsám-béki és budafoki utak felől különböző pontokról egyszerre támadja meg az ostromlók táborát. A kiküldött csapatok azonban a közbejött esők miatt több helyen fennakadtak azokon a sáncokon, amelyeket az ostromlók a felmentő kísérletnek ellen készítettek, és egyedül Sziaavus pasa emberei tudtak a megbeszélte terv szerint előbbre jutni. Miután ezek a budai hegyeken a Szabadláthatóan feltűntek, a várbeli törökök „testvéreik” megjelenésén fellelkesedve, szeptember 25-én erős kirohanást intéztek az ostromlókra. A Szent Pál-völgye (a törökök Kovacsina-völgynek, Kovácsi-völgynek nevezték) irányában törtek ki a várból. Az ostromlók állásai, a nehéz farsággal megépített védő- és ostromművek az azokban felhalmozott hadianyaggal együtt két tűz közé kerültek. Amennyire lehetséges volt, a törökök ezeket összerombolták, felszerelésüket tönkretették vagy elhurcolták, s azután az ostromlók ellentámadása elől visszahúzódtak a várba. Mikor azután a várbeliek ugyane napokban a Vizivárosba is betörték és a pesti oldalról élmi-szert tudtak szerezni, a küzdelemben a mérleg nyelve a törökök javára billent.

Az ostromlók is kaptak erősítéseket. Amikor kisebb segédcsoportok után szeptember 9-én Miksa bajor választófejedelem is megérkezett, s maga vette kezébe az összes keresztény hadak vezetését, a várat napokon át az addiginál erősebben lövette, majd valószínűleg szeptember vége felé, a várparancsnokot megadásra szólította fel. A törökök a megadási felszólítást ekkor is elutasították. A küzdelem a vár birtoklásáért tovább folytatódott.

Október 4-én folyt le Miksa nagy támadása, amelyet a török kortárs a várbeliek negyedik kirohanásának és „a nagy ütközetnek” nevez. A bajorok a vár tabáni csücske fölött álló Frengitorony részbeni robbantása után ezt a tornyot megrohmozták és megmázták; de a törökök, akik a királyi palotából lőtték a támadókat, sikeresen kivédtek a rohamot. A bajorok kénytelenek voltak nagy veszteséggel visszahúzódni.

Ez a roham volt 1684-ben az utolsó nagy kísérlet Buda megvételére. Az ezt követő ostromzár, közel egy hónapig már inkább csak táborozáshoz volt hasonlítható. A harcot akkor már nem az ostromlók vezérekara, hanem a várbeli gázik meg a szerdár irányították, amazok kirohanásaikkal

az ostromárok népét gyötörve, emez török és tatár lovasságával az ostromlók ellátását akadályozva.

November 1-én megkezdődött a felszerelés és a csapatok elszállítása. A császáriak Pest kiürítését is elhatározták, s a város erődtéseit szétrombolták. Ez a szerencsétlen város most a császári hadviselés áldozata lett, s nemcsak házai, hanem az itt felejtett sebesült katonák is a tűz martalékvává váltak. November 3-án, ugyanazon a napon, mint 1598-ban, az utolsó császári katona is elvonult Buda alól, rendetlenül, lehangoltan, a remélt siker helyett a kudarc nyomasztó érzésével.

Vissza-
vonulás

Annál nagyobb újjongást keltett az ostromlók elvonulása benn a várban, és az esemény híre az egész török birodalomban. Buda megmenekülésének öröme mindenütt vidám ünnepeket rendeztek fényes kivilágításokkal, hangos sortüzekkel, hosszú lakomákkal: a budai mecsetek megtépett tornyain még egyszer kigyúltak a győzelem mécsesei, és a vár bástyáiról ágyúszó is hirdette a Félhold győzelmét.

A császári hadsereg, amely kezdetben harminnégyezer főből állott, s amelynek elbizakodott vezérei nyolc nap alatt remélték elfoglalni a jól megerősített és tízezer ember által védett várat, százötz napi (július 15—október 31-ig tartó) ostrom után kénytelenek voltak visszavonulni. Buda elfoglalásától azt várták, hogy ezáltal Magyarországnak a török uralom alatt levő részeit könnyebben és gyorsabban birtokukba vehetik. Mindehhez azonban — a sikertelen budai ostrom bizonyította — még hosszú időre, nagyobb erőre és alaposabb előkészítésre volt szükség.

2. AZ 1686. ÉVI OSTROM

Csak két év múlva kerülhetett sor Buda újabb ostromára. Ezt már jelentős katonai és politikai sikerek előzték meg az ország területén: 1685 nyarán Érsekújvár, Visegrád, Esztergom elfoglalása, az eszéki híd felégetése, az év őszén és telén a tiszai és a tiszántúli vidék felszabadítása, valamint Thököly felvidéki fejedelemségének az összeomlása. Az 1686. évi hadjárat sikeres lebonyolításához a pénzt, csaknem öt és fél millió forintot, hosszas tárgyalások, huzavonák után az év elejére biztosították, s ugyancsak hosszú tárgyalások után sikerült elérni, hogy egyes német fejedelmek, kerületek (például Frigyes Vilmos brandenburgi, III. János György szász, Miksa Emánuel bajor választófejedelem, XI. Károly svéd király mint Elő-Pomeránia és Bréma hercege) jelentős létszámú csapatokkal vegyenek részt a hadjáratban.

217. Buda ostroma, 1686. Romeyn de Hooghe rézmetszete

218. Buda ostroma. Részlet Fontana-Nessenthaler látképéről, 1686

*Az ostromló
sereg
létszáma*

Ily módon hatalmas sereg gyülekezett össze 1686 májusában Magyarországon a párkányi táborban. Az összlétszám 61 000 fő volt, amelyből Lotharingiai Károly herceg parancsnoksága alá tartoztak a főszereg (40 000 fő) császári (24 230 fő) és szövetséges (brandenburgi 7264, sváb 4000, frank 3000, svéd 1300 fő) csapatai, Miksa Emmánuel bajor választófejedelem pedig az úgynevezett bajor hadtestet (21 000 fő) vezérelte, amelyben a bajorokon (8000 fő) kívül szászok (4700 fő) és császári csapatok (8350 fő) is voltak. A támadást ennek a hadseregnek kellett végrehajtania, s ezt a hadsereget volt hivatva biztosítani az országban elhelyezett három hadtest: a Scherffenberg altábornagy parancsnoksága alatt levő erdélyi hadtest (10 100 fő), a Caraffa altábornagy vezényelte kelet-magyarországi hadtest (3900 fő) és a Schultz tábornok vezette drávai hadtest (6100 fő). Ezenkívül részben a főszereghez, részben a hadtestekhez tartozott körülbelül tizenötezer magyar katona (lovas, gyalogos). A hadjáratban részt vevő csapatok összlétszáma csaknem százezer volt, tehát jóval nagyobb és jobban felszerelt hadsereg, mint az 1684. évi.

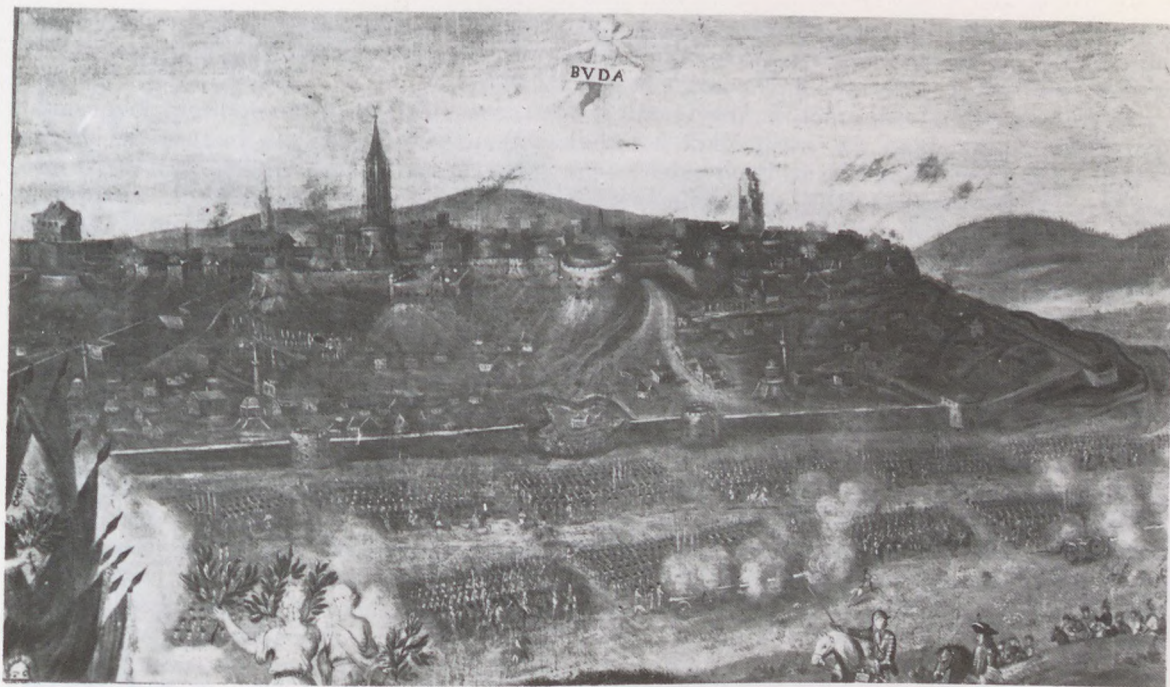
A párkányi táborból való elindulást hosszú, időtrábló viták előzték meg. Lipót császár — Lotharingiai Károly tanácsára — csak május 31-én határozta el, hogy a hadjárat célja Buda elfoglalása. A csapatok június 12-én indultak el. A főszereg a Duna jobb, a bajor hadtest a Duna bal partján haladt, s június 16-án, 17-én már Pest, illetőleg Buda falai előtt állott.

*A vár védelmi
rendszere*

A budai vár védelmi rendszerén, a falakon, rondellákon a törökök 145 év alatt csak igen keveset változtattak, csupán az elkerülhetetlen helyreállítási munkákat végezték el szükség esetén. Nem építették ki a modern fegyverekkel s várívívási módszerekkel szemben jobban védhető erődítménnyé az új olasz (hegyes szögben végződő bástyákat alkalmazó, a várárookban szélesebb fedett utakat építő, a bástyák között pajzsszerű védőműveket emelő) rendszer szerint, mégis — mint a korábbi ostromok tapasztalatai bizonyíthaták — elszánt védősereggel, elegendő felszereléssel, élelemmel, körültekintő vezetéssel alkalmas volt arra, hogy hosszú ideig — a felmentő seregek megérkezéséig — a legerősebb ostromnak is ellenálljon. A budai várat 1686-ban a hetven-tizenégyezer fegyverforgató emberrel. Élelemmel, fegyverrel, lőszerrel bőven el voltak látva, s azzal az elszántsággal néztek az ostromló seregre, hogy velük szemben a várat — hitük szerint a török birodalom kulcsát — az utolsó csepp véréükig védelmezik.

*Pest
elfoglalása*

Pest védelmével a törökök, hasonlóan mint a korábbi ostromok idején, most sem igen sokat törődtek. Tudták, hogy a tüzérségi technika fejlettsége következtében ennek a bár erős falakkal, széles rondellákkal, belső kis erőddelel rendelkező városnak mint megerősített helynek, nincs jelentősége. Így Miksa Emmánuel bajor csapatai (egyik dragonyos századának az akkor még csak húszéves Savoyai Jenő volt a parancsnoka) a törökök által már nagyrészt kiürített Pestet, igen csekély ellenállás után, június 17-én néhány óra alatt elfoglalták.

219. A Várhegy ostroma, 1686. Részlet H. Faust olajfestményéről

A főserég zöme június 18-án érte el Óbudát, s itt a Dunán hidat vertek. Elhatározták, hogy a várat két (s nem mint 1684-ben négy) oldalról ostromolják meg: a bajorok délről, a főserég északról, és a műveleteket a Nap-hegyen és a Kis-Svábhegyen elhelyezendő tüzérség támogatja. A főserég azonnal megkezdte a vár körülzárását, s június 21-én a Pest elfoglalása után a várostól délre és északra táborozó bajorok is átkeltek a Dunán vert két hídon, s a Gellérthegy és a Kis-Gellérthegy déli oldalán helyezkedtek el táborban, a főserég pedig a Mátyás-hegy és a József-hegy közötti nyeregben, valamint a Ferenc-hegy és a Rókus-hegy egymással szemben levő, északkelet felé eső lejtőn, tehát a Pasarét és a mai Zsigmond tér között. A Duna jobb partján csak kisebb lovas csapatok maradtak a dunai hídfő biztosítására (217. kép).

A vár körülzárása

Buda tulajdonképpeni ostroma június 20-án kezdődött, s tartott megszakítás nélkül hetvenöt napig. A vártól északra elhelyezkedő főserég hamar beépített néhány üteget, s egy-két napi ágyúzással a Víziváros falán (a mai Horvát utcai résznél) sikerült rést törniük. Június 24-én estefelé Lotharingiai Károly elrendelte a rohamot a Víziváros elfoglalására. Két rohamoszlop indult, az egyik a Kakas-kapu és a Vízi-rondella ellen, a másik városfalon tört réshez. A Kakas-kapura akasztott petárda robbanása nem járt sikerrel, a támadók a csajkások (dunai hajósok) tüzelésének támogatásával a Duna felől kerülték meg a rondellát, s belülről nyitották ki a kaput. Igen gyorsan sikerült a másik rohamoszlopnak is — a résen — a Vízivárosba bejutni, s a törökök (ezer-ezerkétszáz janicsár) jelentősebb ellenállás nélkül visszavonultak a várba.

A Víziváros elfoglalása

Abdurrahman nem gyávaságból s a túlerővel szembeni tehetetlenség miatt ürítette ki olyan gyorsan a Vízivárost, hanem mert — az 1684. évi hasonló támadás tapasztalatai alapján — feleslegesnek tartotta az igen nagy veszteséggel, de eredménnyel nem járó ellenállást, s minden erejét a vár védelmére kívánta felhasználni. Az ostromlókat most nem tette elbizakodottá a gyors siker, mint 1684-ben. A Víziváros elfoglalása után teljes erővel hozzákezdtek itt az ostromművek építéséhez, a törökök szakadatlan ágyúzása közben: a várvédők éjjel tüzeket gyújtottak, hogy lássák, hol folynak a munkálatok. S míg a Víziváros elfoglalása az ostromlóknak csak hat halottjába és harminchárom sebesültjébe került, a vízivárosi ostromművek építésének csupán az első éjszakáján, június 25-ére virradóan ötven halottat és sebesültet vesztek, de elkészült a Kakas-kaputól a Dunáig tágas félkörben egy hatalmas földsánc, s másnap készítették egy ilyen a városfalon tört rés előtt is.

Ostromművek építése

Buda 1686. évi ostrománál ugyanis mind a főserég, mind a bajor hadtest igen nagy gondot fordított az ostromot megelőző, előkészítő munkálatokra. Korábbi, s különösen az 1684. évi tapasztalatok bizonyították, hogy csak rendszeres ostrommal érhetnek el eredményt. A rendszeres ostrom a vár teljes körülzárásán, az ostromló csapatok táborának minden oldalról való biztosításán kívül az együttes tüzérségi és gyalogsági támadás alapos előkészítését jelentette,

tehát olyan művek, tüzérségi állások, ostromárkok elkészítését, amelyek egy erős és erősen védett vár elfoglalását lehetővé tehetik. Az ostromló sereg 1686-ban e munkálatok során igyekezett felhasználni az akkori ostromtechnika legkorszerűbb eszközeit.

Ostromárkok
ásása

Azok az ostromművek, amelyek közvetlenül a Víziváros elfoglalása után épültek, még csupán arra valók voltak, hogy az ostromlókat a törökök támadásaival szemben biztosítsák. Június 25-én azonban Lotharingiai Károly elrendelte a vár ellen irányuló ostromárkok ásását is. Az első, úgynevezett párhuzamos árok, amelyet a mai Vérmező utca vonala mögött ástak, már június 27-én elkészült, s június utolsó napjaiban készen lettek a második árokkal is, amely a várfaltól kétszázhusz méterre húzódott. Július első napjaiban már a harmadik árkot ásták, a mai Mátray utca irányában, s július 4-én hozzákezdtek a negyedik, a várfaltól csak hatvan méter távolságban levő, párhuzamos árok ásásához, a mai Lovas út vonalában. Július 10-ig ezek az ostromárkok, minden védőművel, ágyúállásokkal, gyülekezőhelyekkel, közlekedővonalakkal ellátva, készen állottak.

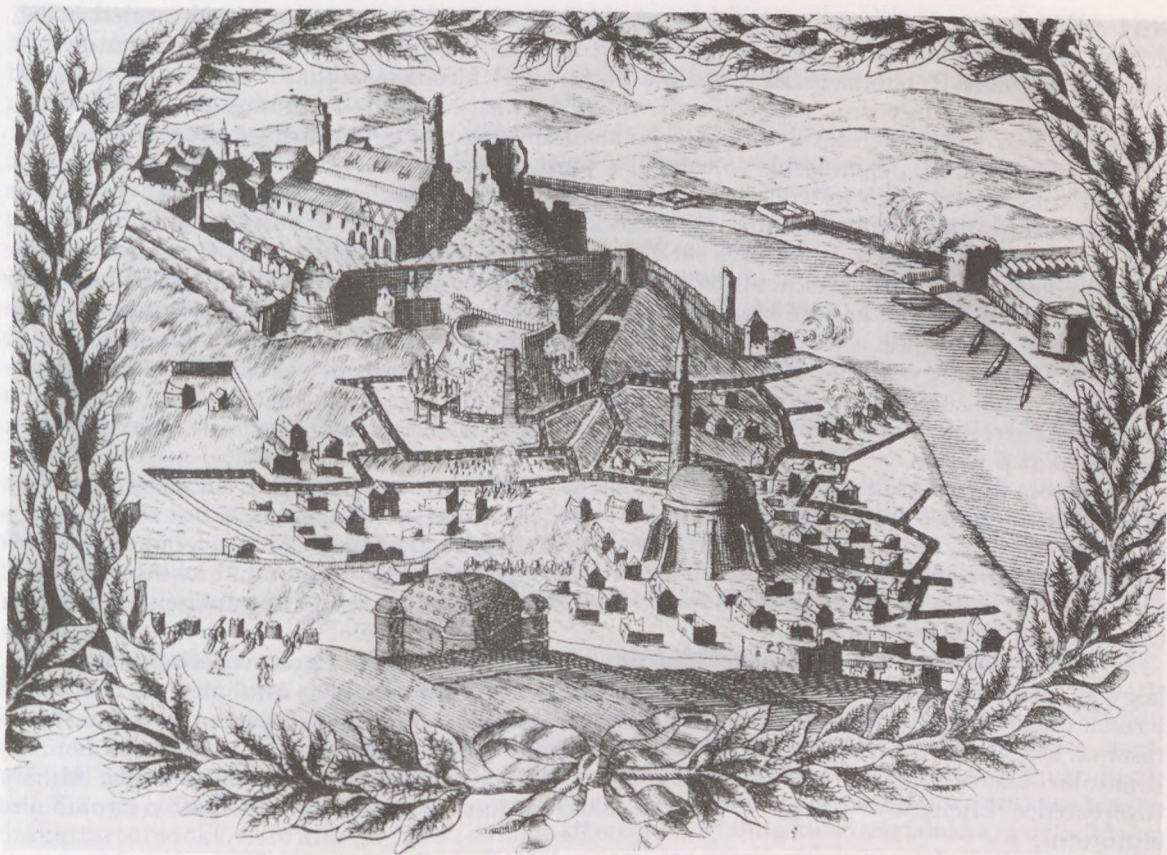
A várfalak
ágyúzása
észak felől

Az ostromárkok ásásával egyidejűleg elkészítették a várat északról támadó főszereg ágyú- és mozsártelepeit is. Az első ágyúállás a vártól ötszáz méterre, a mai Retek utca és a Széna tér sarkán készült június 27-től július 1-ig, s innen előbb öt, majd tizenkét ágyú kezdte el rongálni a hatalmas Esztergomi rondellát. Július 6-án készítették a Kis-Svábhegy tetején ütegállást, ahonnan öt ágyúval lőtték a várfalakat. Július 10-ére készült el, a harmadik ostromárok vonalában, a mai Fiath János és a Toldy Ferenc utca sarkán a brandenburgiak ütegállása, másnap pedig a negyedik ostromárok vonalában, a várfaltól csupán harminc méterre egy másik ütegállás, amelyekből kilenc-kilenc ágyú lötte a várfalakat és tágtította a rést, és ugyanezen a napon kezdte meg működését a Retek utcai ágyúállás bal oldalán, a mai Fillér utca elején felállított huszonkét kis táborigyű is, amelyeknek az volt a rendeltetése, hogy láncos és tüzes golyókkal az ágyúk által tört rés mögött felállított török ostromkarókat felgyűjtsák. Tüzes bombákat hajító mozsarakat előbb a Retek utcai ütegsáncban állítottak fel (július 2-án már nyolc működött), majd július 6-án elkészült egy új 6 mozsaras üteg a második és harmadik ostromárok között, s július 9-től kezdve a legelső ostromárokból is négy mozsár hajított tüzes bombákat a várba (218—219. kép).

A bajor hadtest fő figyelme a palota déli homlokzatára, illetve a déli nagy rondellára irányult. Ezért az ostromárkokat a Nap-hegy déli oldalán kezdve a Gellérthegy északi lejtőjén ásták a Dunáig, hogy azután összekötő (közlekedő és közelítő) árkok segítségével leszállhassanak a Tabánba, majd közeledjenek a rondellához. Az első párhuzamos árok ásását itt már június 22-én elkezdték a mai Czákó utca és Hegyalja út sarkán, s folytatták a mai Felsőhegy utca vonala alatt a Duna felé. A második párhuzamos (ostrom) árok a mai Naphegy utca végétől indult a volt tabáni Kereszt téren át a mai Rác fürdő felé, a harmadik pedig a volt Kereszt tértől az

220. Buda ostroma dél felől, 1686. Hallart rajza után Wening rézkarca

221. A budai Várhegy és a Tabán az ostrom után. C. Juvigny rajza után M. Greischer rézmetszete, 1686 (részlet)

Ördög-árkon át a mai tabáni katolikus templom irányában a Duna felé. Ez a harmadik ostrom-árok igen gyorsan, június 27-ig elkészült, a negyedik árok pedig, amely a volt Kereszt tértől északkeletre indult a Várkert déli vége felé (kilencven méterre a rondella árkától), július elején lett kész. Július 5-én ezt az árkot egy V alakú vonallal egészítették ki, amely a mai Apród utca vonalán húzódott a mai Ybl Miklós tér felé. Ettől az ároktól egy cikcakk-árkot húztak felfelé, s július 7-én elkezdtek a déli nagy rondellától tizenöt méterre egy új árkot ásni. Július 9-re már valamennyi árok készen volt.

A délről támadó bajor hadtest az ágyú- és mozsártelepek elhelyezése szempontjából előnyösebb helyzetben volt, mint a vártól északra levő főserég, hiszen a Nap-hegyről és a Gellérthegyről a várfalakat hatásosabban lehetett ágyúzni, mint azokról a mélyen fekvő helyekről, ahol a főserég ágyúinak és mozsárainak nagy részét voltak kénytelenek elhelyezni. A bajorok az első üteget a Gellérthegyen állították fel, a vártól hétszázötven méterre, a mai Antal utca felső részén, már június 23–27 között, de hamarosan bebizonyosodott, hogy ez az üteg a vártól túlságosan messze van, s lejjebb kellett hozni, a mai Bérc utca elejére (a vártól hat-százhusz méterre), s az itt felállított hét ágyú július 6-tól kezdve már eredményesen működhetett a nagy rondella ellen. Egy másik üteget, amely július 5-re lett kész, a Nap-hegyen állítottak fel, de az itt elhelyezett tíz ágyút július 7-re a törökök már megsemmisítették, s így kénytelenek voltak a bajorok új ágyúállást építeni, akkor már a mai Orom utca végétől északra száz méterre (a vártól ötszáz méterre) s innen tíz ágyúval már sikeresen lehetett július 8-tól, illetőleg 9-től kezdve törötni a várfalat és a nagy rondellát. E két nagy ágyútelepen kívül a bajorok még egy kisebb, négyágyús üteget állítottak fel a mai Döbrentei utca közepe táján, amelynek a feladata a Duna-parti vízirondella rongálása volt. Mozsártelepeiket a bajorok a várhoz meglehetősen közel helyezték el. Az egyik, amely július 3-án készült el, a mai tabáni katolikus templom mellett volt, s innen öt, majd hét, bombát vető mozsár okozott nagy tüzeket a várban, a másik – július 11-én elkészült – telep, három mozsárral, ennek közelében, a mai Szarvas téren volt. Mindezekén túl, a Nap-hegy tetején, a mai Lisznyai utcában és a Gellérthegyen, egy-egy kis tábori ágyútelepet létesítettek, amelyeknek feladata a várból kitörő törökök megfékezése volt (220–221. kép).

*A várfalak
ágyúzása
dél felől*

*A törökök
kitörései*

Az ostromárkok, valamint az ágyú- és mozsártelepek készítése mind az északi, mind a déli oldalon igen nagy áldozatokkal járt. A törökök nem nézték tétlenül ezeket a munkálatokat, s nemcsak ágyúzással, bombázással, hanem a várból való kirohanásaikkal is igyekeztek ezeknek az építését megakadályozni, s az elkészült műveket megsemmisíteni. Június 26-án öt-hatszáz janicsár a Vízi kapun keresztül tört ki a Kakas-kapu felé, de egy órai harc után kénytelenek voltak visszavonulni. Jelentősebb volt ennél a június 29-én a Fehérvári kapun át végrehajtott kitörés, amelynek a célja az volt, hogy a Nap-hegyen már csaknem készen álló ágyúállást és a hozzá vezető utakat szétrombolja. Ezer-ezerkétszáz török támadt egy alig ötszáz főnyi bajor csapatra a mai Mészáros és Róka utca sarkán, s csak a gyorsan helyszínre érkező segélycsapatok tudták elkeseredett harc árán a törököket visszaszorítani. Július 5-én a Bécsi kapun keresztül tört ki az ostromárkokat készítő brandenburgi katonákra egy erős janicsárs csapat, s csak kemény kényszerrel lehetett őket a várba visszakényszeríteni. Július 9-én szintén a Bécsi kapun keresztül tört ki a várból négyszáz janicsár, s támadta meg a legfelső ostromárkokban őrködő brandenburgiakat, akik súlyos veszteségeket szenvedve már a következő ostromárkokba hátráltak, s tovább is hátráltak volna, ha egy hirtelen összeszedett muskétás csapat vissza nem szorítja a janicsárokat a várba.

Az ostrommunkálatokkal azonban a törökök szinte állandó ágyúzása és a sok gondot, zavart és veszteséget okozó kitörései ellenére mind az északi, mind a déli oldalon a támadók éppúgy sikeresen előrehaladtak, miként az ágyúzással is sikerült a várfalakon és a rondellákon tekintélyes réseket nyitniuk. Az együttes tüzérségi és gyalogsági támadás során tehát lehetőség nyílt arra, hogy — előbb az északi, majd hamarosan a déli oldalon is — megkísérelhessék a közvetlen támadást, a vár elleni rohamot.

*Az első roham
észak felől*

Az északi oldalon a július 12-én felderítésre kiküldött gránátosok ugyanazt állapították meg, hogy az itteni két rondellán és az ezeket összekötő várfalon az ágyúzás által okozott réseken és e rések mögött készített cölöpös megerősítésben keletkezett nyílások egyrészt szűk voltak, másrészt az előttük levő törmelékek miatt nemigen van lehetőség arra, hogy a várba való betörés, behatolás sikeres lehessen — a rohamot mégis elrendelték július 14-re, mert Mieth Mihály tüzérezredes kijelentette, hogy ezeket az akadályokat egy nap alatt képes szétrombolni, eltüntetni.

A rohamra azonban egy nappal előbb került sor. Ugyanis nemcsak tüzérségi rombolással próbálták az ostromlók a fal megközelítését biztosítani, hanem aknák építésével is. Ez ellen a törökök úgy védekeztek, hogy ellenaknát építettek, a császáriak aknájánál mélyebben, s ezt július 13-án hajnalban felrobbantották. Ez a robbanás pedig nemcsak az ostromlók által készített (de még el nem készült) akna megrongálódását, hanem a rondella és a mellette levő várfal további omlását is eredményezte. Ezért rendelte el — mielőtt a törökök a károkat helyreállíthatták volna — a rohamot Lotharingiai Károly már július 13-án este. Három oszlopban nyomultak a rohamozók (gránátosok, muskétások, lándzsások, alabárdosok) a rések felé, s el is érték a rések mögött felállított védőcölöpöket. A törökök kövek hajigálásával próbálták az ostromlókot visszaszorítani, majd a két rondella tövével felrobbantották az aknákat, s ezek tucatjával temették maguk alá a rohamozókat. Az aknák által nyitott réseken a kitóduló törökök oldalba támadták a sarki rondellát elfoglalni akarókat. Másfél óráig tartott a folyton megújuló roham, de a törökök makacs ellenállásán és a rések meredekségén megghiúsult. S amikor az ostromlók visszavonultak, a halottak és a sebesültek száma több mint száznegyvennégy volt.

A július 13-i roham elhamarkodott volt. Lotharingiai Károly gyors sikerre számított, de ennek a feltételei ekkor mind az ostromlók tapasztalatlansága, kapkodása, mind a védők felkészültsége és elszántsága következtében még nem értek meg.

*Újabb roham
dél felől*

Az északi oldalon támadó császáriak sikertelen rohama után a várat dél felől támadó bajorok kíséreltek meg eredményt elérni. Július 16-án felrobbantották a déli nagy rondella felé ásott két aknát, majd éjjel 11 órakor egy hirtelen, meglepetésszerű rohammal elfoglalták a királyi palota külső árkat. Itt megvetették a lábukat, és a további támadás előkészítéseként elkezdték az ágyúállások kiépítését.

*A löporony
felrobbanása*

A várható, további rohamokat a törökök kitörésekkel igyekeztek megzavarni, megelőzni. Az első ilyen nagy kitörést július 22-én hajnalban hajtotta végre a nagy rondella kapuján kirohanó száz janicsár, akiknek az alvó bajor katonákat sikerült meglepniük, s csak a gyorsan a helyszínre érkező két császári zászlóaljnak köszönhető, hogy a janicsárokat visszavonulásra tudták kényszeríteni, majd elkezdhették az elkészült ágyúállásokból a falak lövetését. Ez az ágyúzás nem remélt eredménnyel járt: egy véletlen lövés felrobbantotta a törökök nagy löporonyát, amelyben nyolcezer mázsa löport tároltak. A robbanás óriási emberáldozattal járt, körülbelül ezerötyszáz török pusztult el. A robbanás száz lépésnyi rést is ütött a várfalon, de ezt a támadók nem tudták kihasználni, mert a jól megerősített, könnyen védhető dunai oldalon volt.

Bármilyen súlyos volt is a robbanás okozta kár, a törökök ellenállását nem ingatta meg. Maradt még emberük bőven, s lőporuk is a másik két raktárban. Ezt Abdurrahman büszkén bizonyította is: közvetlenül a robbanás után minden ágyúját elsüttette, s visszautasította Lotharingiai Károly felhívását, hogy adja fel a várat.

Az északi oldalon a főszereg a július 13-i sikertelen ostrom után megfeszített erővel készülődött az újabb rohamra. A tüzérség állandóan rongálta a falakat, az aknászok pedig újabb és újabb aknákat ásásával készítették elő az újabb rohamot, s közben a törököket többször álrohamokkal próbálták félrevezetni. Július 22-én az aknákat felrobbantották, de ez a robbanás nem volt olyan sikeres, hogy a rohamot elkezdhetnék volna. Ugyancsak sikertelen volt a július 24-i aknarobbanás is: nem nyílást ütött, hanem még meredekebbé tette a réshez jutást, s így a már készenlétben álló csapatok el sem indulhattak. Július 25-én viszont a törökök támadtak. A Bécsi kapun keresztül az egész ostrom legnagyobb szabású és legveszedelmesebb kitörését hajtották végre. S csak négy óra hosszat tartó véres harc után tudták az elszántan küzdő janicsárokat a várba visszazsorítani.

A kitörésekkel a törököknek a célja az volt, hogy húzzák az időt, akadályozzák a főszereg és a bajor hadtest (tehát az északról és délről támadók) tervezett rohamait, míg a felmentő sereg meg nem érkezik. A felmentő seregeknek a híre a császári táborba már július 2-án eljutott, s július 5-én már tudták azt is, hogy jelentős létszámú török csapatok haladnak Eszék felől Pécs felé, és július 10-én híre jött, hogy Szeged mellett is átkeltek a Tiszán a törökök és Buda felé vonulnak. Július 20-án újabb jelentés adta hírül, hogy a nagyvezír Eszéket negyvenezer emberrel elhagyta, s július 25-én már egy tízezer főnyi török lovassereg Budától alig nyolc mérföldnyire (hatvan-hetven kilométerre) volt.

A török felmentő seregek közeledése egyre inkább sürgette a vár bevételeének mielőbbi megkísérlését, egy általános (tehát északról és délről egyidőben végrehajtott) rohammal. Az ostrommunkálatok előrehaladása, a falak szinte állandó ágyúzással való rongálása, majd, elsősorban a déli oldalon, a várfalak réseit eltorlaszoló cölöpök sikeres felgyújtása az általános roham eredményes végrehajtásának a lehetőségét ígérték. A rohamot július 27-én este hat óra tájban kezdték. Három oldalról támadták meg a Duna pesti partján elsütött 12 ágyú jelére a várat, s a hosszú órákig tartó öldöklő harc után az északi oldalon sikerült elfoglalni a külső várfalakat, a déli oldalon pedig a nagy rondellát. Csupán a keleti oldalon indított roham maradt eredménytelen, de ezt egyébként is csak álrohamnak szánták. A veszteség mindkét oldalon óriási volt: a halottak és sebesültek számát a törökök részéről kétezeröttszázra, a főszereg és bajor hadtest részéről több mint ötezerre becsülték.

A külső falak mögé befészkelődött ostromlók azonnal hozzákezdtek a következő rohamot előkészítő ostromműveletekhez (az árkok járhatóvá tételéhez hidak építésével, a belső falak rongálásához, rohamrések nyitásához, ágyúzással, valamint aknákat építésével és robbantásával). Megkísérelték ugyan, hogy megadásra szólítsák fel a várat hősiessen védő Abdurrahmant, de előbb tagadó választ kaptak, később meg a feltételeket (Buda feladása ellenében a császár kössön békét a törökökkel) nem találták elfogadhatónak. S mivel a felmentő török sereg Szülejmán nagyvezír vezetésével egyre inkább közeledett, újabb — a szándék szerint döntő — rohamot rendeltek el, miközben minden szükséges intézkedést (sáncolást, csapatösszevonást) megtettek annak érdekében, hogy a felmentő seregek ellen magukat biztosítsák.

A második általános rohamra augusztus 3-án került sor. Az északi oldalon a főszereg három rohamoszlopban támadta a belső falakat, de eredményt háromszoros véres próbálkozás után sem tudott elérni. A déli oldalon a roham céljaul a palota melletti nyugati Zwinger (külső zárt udvar) elfoglalását tűzték ki. A kezdeti sikerek után azonban a Zwingerbe bejutó csapatok kénytelenek voltak visszavonulni. Ez a második általános roham — jóllehet nagy reményeket fűztek hozzá — eredménytelenül végződött. Az eredménytelenség oka nyilvánvalóan a roham elhamarkodottsága (a várvédők erejének lebecsülése, az előkészületek elégtelen volta, az északi és déli roham összehangolatlansága) volt, amit ha érthetővé tesz is az, hogy a felmentő seregek megérkezése előtt akartak biztos sikert elérni, a bekövetkezett kudarc nem a szándékot igazolta, hanem a tehetetlenséget bizonyította.

A felmentő seregek közeledése és megjelenése miatt újabb rohamra komolyan hosszú ideig nem is gondolhattak, mert ezek után a figyelmet elsősorban nem a vár elfoglalására, hanem az ostromló seregek biztosítására, a felmentő csapatok várba való bejutásának a megakadályozására kellett fordítani. A felmentők előőrsei már augusztus 8-án hajnalban megjelentek a Kamaraerdő és a Duna között, kisebb összecsapásokra is sor került, s ezek folytatódtak a következő napokon is. A várat védőket ugyan aknákkal és ágyúzással tovább fárasztották, de közben befejezték a tábornak védő sánc (circumvallatio) megépítését is.

A Budát megközelítő, s szám szerint igen tekintélyes, ötven-hatvenezer főből álló török felmentő sereg elsődleges célja nyilvánvalóan az volt, hogy egyrészt a várba erősítést (csapatokat, felszerelést) juttasson be, másrészt hogy a vár védelmét az ostromlók nyugtalanításával, erőinek

A álrohamok, török kitörési kísérlet

A török felmentő sereg közeledése

Az első általános roham

A második általános roham

A felmentő sereg megjelenése

lekötésével a tél beálltaig, tehát az ostromlók elvonulásáig biztosítani tudja. Azt a célt, hogy az ostromló sereggel megütközve, arra vereséget mérve Budát az ostromgyűrűből kiszabadítsák, ha ki is tűzték maguk elé, megvalósítására nemigen gondolhattak, annak ellenére sem, hogy a velük szembezállni képes csapatok létszáma alig több mint a fele volt az övékének. A Budát ostromló sereg ugyanis a kéthónapos táborozás, az állandóan folyó ostromműveletek és a rohamok veszteségei következtében jelentősen csökkent, s az itt maradt, s az augusztus első napjaiban rendelkezésre álló negyvenezer főnyi hadseregnek mintegy háromnegyed részét lehetett felhasználni a felmentő törökök visszaverésére, esetleg visszaszorítására. Ez a sereget azonban jól felszerelt, képzett, gyakorlott katonákból állt, s ütközet esetén éppúgy sikert érhetnek volna el, mint 1684-ben is, amikor Érdnél Bekri Musztafa seregét megfutamították, hiszen ez a mostani török sereg amannál is gyengébb volt, nagy létszámából csak nyolc-tízezer janicsár és az öt-hat-ezer szpáhi jelentette ütőképességét.

Áttörési
kísérelt

A nagy, döntő összecsapástól tulajdonképpen mindkét fél tartózkodott. Augusztus 14-én azonban mégis sor került összeütközésre. Kilencezer válogatott szpáhi és janicsár — nyilvánvalóan a várba való bejutási szándékkal — a Budaörs mögötti Csíki-hegyek felől próbált előre törni, s bár eleinte úgy látszott, hogy eredményt tudnak elérni, a mai Szabadság-hegy nyugati lejtőjéről előretörő császári gyalogság és lovasság azonban nemcsak megállította a Budakeszi felé előnyomuló törököket, hanem véres harcban vissza is szorította őket, s utána ellentámadásba ment át Budaörs és a Törökugrató között. Szülejmán — újabb támadástól tartva — másnap néhány mérfölddel hátravonta táborát. Az áttörés tehát ekkor nem sikerült, csak egy héttel később, augusztus 20-án, amikor véres harc árán a támadó ezer-ezerkétszáz janicsárból két-háromszáznak sikerült bejutnia a Fehérvári kapun át a várba.

Az ostromlók nem akarták üldözni, s újabb összecsapásra kényszeríteni a török felmentő sereget, továbbra is tartották magukat az augusztus 7-i haditanács döntéséhez, hogy a nagyvezírral szemben mindaddig tartózkodó magatartást tanúsítanak, míg a Budára rendelt erősítés, az erdélyi hadtest meg nem érkezik. A még mindig a közelben táborozó felmentő sereg azonban az ostrom következő időszakában mindkét felet befolyásolta: a védőknek önbizalmat adott, a támadókat bizonytalanságban tartotta, bár egy pillanatra sem csökkent az újabb rohamok előkészítésére irányuló tevékenység.

Támadások
észak és dél
felől

Az augusztus 14-i összeütközést követő napokban különösen az északi oldalon támadták igen hevesen a várat. Felgyújtották a rések mögött elhelyezett cölöpöket, aknákat ástak és robbantottak, augusztus 18-án pedig rohamra indultak a sarki rondella ellen. A törökök továbbra is

elszántan védekeztek, lőporzsákjaik tüzesője pusztította és kényszerítette visszavonulásra a támadókat. De még ugyanezen a napon sikeresen kezdte rongálni a mai Városmajor utca elején felállított üteg négy (majd hat) ágyúja a várnak a sarki (Esztergomi) rondellához csatlakozó nyugati falát, s azon jókora rést ütött. Ezt az üteget ugyan augusztus 20-án a törökök szétlőtték, de a következő nap már újult erővel működött, rongálta a Vérmezőre néző várfalat, oly mértékben, hogy megcsillant az új, eredményesnek ígérkező roham lehetősége. Ehhez azonban szükség lett volna a déli oldalon ostromló bajorok segítségére. Miksa Emmánuel azonban, aki a hadjárat első napjaitól kezdve makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy egyedül és elsőnek érjen el döntő eredményt, erre a segítségre ekkor sem volt hajlandó.

A déli oldalon a bajorok már augusztus 13-án éjjel benyomultak a palota nyugati nagy zárt udvarába, augusztus 17-től kezdve pedig tizenöt ágyúval szinte megszakítás nélkül lőtték a palota déli homlokzatát, de a rohamra nem tudtak lehetőséget teremteni. A törökök a romok közé mindig újabb és újabb cölöpsort állítottak, közben pedig aknákat kezdtek ásni a déli nagy rondella területe alá. Ennek elkészülését és felrobbantását (amely a nagy rondellában július 27

Varhaffte Abbildung
Des ersten Türkischen Commandanten in Ofen
ABDURRAHMAN PASA und VIZIER

222. Abdurrahman pasa. Rézkarc

223—224. Buda visszafoglalása alkalmából készült emlékérem elő- és hátoldala

után elkészített erős támadó állás elvesztését jelentette volna) megakadályozandó, a bajorok augusztus 19-én egy körülbelül hat méter mély árkot kezdtek ásni, augusztus 22-én kora reggel pedig nagy rohamra indultak a palota déli védőfala ellen. Véres harc árán be is nyomultak az István-toronyba, a palota déli szárnyába, és a keleti zárt udvarba, s már azt hitték, hogy csak igen rövid idő kérdése az egész vár elfoglalása, a törökök ellenállását azonban nem sikerült megtörniük. A törökök ellentámadásba kezdtek, s augusztus 26-án a bajorok kénytelenek voltak az István-tornyot és a torony két oldalán elfoglalt állásaikat elhagyni, s hátrább szorultak a keleti zárt udvarban is. Augusztus 29-ig is csak azt tudták elérni, hogy kétnapi heves ágyúzással az István-tornyot és a palota déli szárnyát romba döntötték, s a romok között állást foglaltak, de a palota többi részét és a keleti s nyugati zárt udvarokat a törökök szívósan kezükben tartották.

Míg a déli oldalon szinte reménytelenül folyt az ádáz küzdelem a palota elfoglalásáért, addig az északról támadó főszereg szorgalmasan készítette elő a döntő rohamot. Augusztus 22-én még álrohammal támogatták a bajor támadást, utána napokon keresztül óriási munkával betömték a vár árkat, készítették a végső ostromműveket, amelyek közül a legfontosabb a sarki (Esztergomi) rondella áthidalása volt, amellyel huszonhárom-huszonnyolc méterrel a törököktől augusztus 27-re két napi és két éjszakai állandó munkával, állandó tüzérségi támadás közben elkészültek, és olyan közel jutottak a törökökhöz, hogy — mint az ostromról készített főjelentésben írták — lándzsáik hegye már csaknem elérte egymást.

Miközben ezek a munkálatok folytak, híre jött, hogy a felmentők ismét megkísérlik, hogy erősítést juttassanak a várba. Augusztus 24-én az Ercsinél táborozó Szülejmán, akinek seregéhez tizenkétezer főnyi erősítés is érkezett, közelebb vonult Budához, augusztus 29-én hajnalban pedig az ostromlók táborát megkerülve Óbuda felől a Duna mellett több mint ötezer janicsár és szpáhi támadott, és akart a Kakas-kapun át a Vízivárosba betörni. Mivel itt őket éppúgy visszaverték, mint az ugyanakkor a várból kirohanókat is, a támadók továbbra is elszántan harcoltak, hogy a várba bejuthassanak. A mai Moszkva tér területén azonban nagy részüket szétkergették, csak ezerkétszáz janicsár tudta magát a mai Városmajor utca felé áttörni, s innen egy véres összecsapás után a megmaradtak a mai Vérmező felé menekültek és egyesültek a Fehérvári kapun kirohanó szpáhikkal. Öldöklő harc kezdődött, s hiába próbáltak a törökök négy irányban szétfutva menekülni, legnagyobb részüket megsemmisítették. Buda ostroma idején a felmentőknek ez volt az utolsó kísérlete, hogy csapatokat juttassanak a várba. Eredményt most sem tudtak elérni. Az ostromlók viszont megerősödtek. Ugyanis miközben a támadók visszaverése és megsemmisítése folyt, megérkezett az ostromlók által már napok óta várt erősítés, az erdélyi hadtest tíz-tizenkétezer emberrel. Szülejmán serege ismét visszavonult Ercsiig.

Az utolsó felmentő kísérlet

Az erdélyi hadtest megérkezése után az ostromlók már nyugodtan készülődhettek a végső, döntő rohamra. Az augusztus 31-én tartott haditanácsban elhatározták, hogy északon hatezer emberrel indítanak egy időben három valódi rohamot (az Esztergomi rondellán, attól jobbra és balra) és három álrohamot (a Bécsi kaputól nyugatra), a déli oldalon pedig a palota ellen három-ezer emberrel szintén egy időben három rohamot. A végrehajtást előbb szeptember 1-re tűzték ki, majd a bajorok kérését elfogadva szeptember 2-re halasztották, s hogy a törökök figyelmét eltereljék, azt a hírt terjesztették, s ennek alátámasztására rendelkezéseket is tettek, hogy a nagyvezír ellen akarnak vonulni.

A döntő ostrom

1686. szeptember 2-án délután 5 óra előtt elhallgattak a falakat törő ágyúk, 5 óraker pedig a Kis-Svábhegyről hat ágyúlovással jelt adtak a rohamra. Az északról támadó három rohamoszlop közül a nyugati várfalon támadóknak sikerült először a vár területére jutni, de a makacsul ellenálló törököket csak akkor tudták a mai Űri, Országház, Fortuna és Tánecsics Mihály utcába visszavonulásra kényszeríteni, amikor az északi várfalon is sikerült a brandenburgi csapatok betérése. A törökök nyilvánvalóan utcai harcra készültek, de amikor a rohamozók — parancsot sem várva — rájuk rontottak, összezavarodtak. Iszonyatos öldöklés és fejvesztett menekülés kezdődött. Szervezett ellenállás csak a mai Hess András téren került sor, ahol Abdurrahman — mondván, hogy „Ha nem tudtam megvédeni a rám bízott várat, haljak meg én magam itt” — kis csapata élén karddal szállt szembe az ellenséggel, s harcban esett el (222. kép).

Napnyugtakor — a palota kivételével — a vár teljes területe a felszabadító csapatok kezén volt. Támadtak ugyan — pontosan a terv szerint — a bajorok is az általános roham megindulásakor azonnal, de egyrészt a nem kielégítő előkészítés, másrészt a törökök elszánt ellenállása következtében kétórás küzdelem után sem tudtak jelentősebb eredményt elérni. Csak Abdurrahman halála után, s amikor hírt kaptak, hogy a felszabadító csapatok északról is támadják a palotát, erősödött meg a támadás, s kezdték visszaszorítani a palota egyik udvarából a másikba a védőket, akik — körülbelül háromezren — két tűz közé szorulva, iszonyatosan véres harc után, élükön Iszmail basával, Abdurrahman helyettesével, a palota védőjével, végül is megadták magukat. Szülejmán felmentő serege pedig értesülve a vár elestéről, másnap sietve vonult vissza Konstantinápoly felé.

IRODALOM

I. VISSZAFOGLALÁSI KÍSÉRLETEK

Fekete Lajos 1944-ben megjelent kötetének „II. Az Iszlám védőgátja” című fejezetében (24—40) tárgyalta az 1542. évi, valamint a tizenöt éves háború alatti visszafoglalási kísérleteket. Az 1542. évi ostromról korábban *Károlyi* Árpád írt (A német birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon 1542. Századok 1880. 265—299, 357—387, 445—465, 558—589, 621—655), az 1602—1603. évi ostromokról pedig *Veress* Endre (Buda és Pest 1602—1603-iki ostroma. HK 1910). E két tanulmányon kívül az események leírásánál *Fekete* Lajos főképp *Istvánffy* Miklós (Historiarum de rebus Ungarici libri XXXIV. Köln, 1622), *Illésházy* István (Följegyzései 1592—1603. Magyar Történelmi Emlékek, írók, VII. Pest, 1863) és *Pecsevi* (Török-magyarokori Történelmi Emlékek, II. Török történetírók, Bp. 1916) adatait hasznosította. *Fekete* Lajos 1944. évi szövegétől az 1542. évi ostrom értékelésénél térünk el, *Szekfű* Gyula (Magyar Történet, Bp. 1935. III. 44—45) alapján.

II. A HÁROM VÁROS ÉS KÖRNYÉKÉNEK HELYRAJZA

Ez a fejezet — egy-két kiegészítéstől és kisebb változtatástól eltekintve — *Fekete* Lajos 1944. évi kötete „III. Helyrajz” című fejezetének (72—122) a rövidítése. Buda és Pest helyrajzában leírásában *Fekete* Lajos fő forrása *Evlia Cselebi* és a *Marsigli* Alajos Ferdinánd olasz mérnökkari tiszt által az 1686. évi felszabadító ostrom alkalmával megtalált két török feliratú térkép (kiadta *Veress* Endre, gróf *Marsigli* Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684—1686-os ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. BudRég, IX. 1906. 103—170), valamint az 1684. évi ostromot leíró *Szulahtár* munkája volt (magyar fordítását *Fekete* Lajos adta ki: Budavár 1684-i ostroma. HK 1928). Felhasználta *Fekete* Lajos *Károlyi* Árpád és *Wellmann* Imre kutatási eredményeit is (Károlyi—Wellmann, 135—207). *Fekete* Lajos leírását az 1944 utáni kutatások alapján kiegészítettük és módosítottuk. Buda helyrajzában a Fehérvári kapu leírását *Gerő* Győző (Adatok a budai vár török kori építészettörténetéhez. A fehérvári rondella építéstörténete. BudRég XVII. 1956. 261—278) tanulmánya alapján adjuk. Bolgár faluról *Mályusz* Elemér írt (Une colonie bulgare a proximité de Bude au moyen âge. StudSlav XIII. 1—2. 1967). Buda török kori határaitól és Sasadról egy 1697. évi és egy 1699. évi tanúkihallgatási hegyzőkönyv alapján írunk (PmL Acta iud. ant. 1697. No 2, 1699. No 4). Pest helyrajzával (a városfallal) újabban *F. Tóth* Rózsa foglalkozott (A régi pesti városfal, a hatvani kapu és rondellája. Budapest, IV. 1966 július). Az 1547. évi helyrajzi elnevezések értelmezésénél kissé eltérünk *Fekete* Lajos 1944. évi értelmezésétől és szövegétől. A Szent Miklós utca helyrajzi meghatározásánál nem értünk egyet *Rupp* Jakab véleményével, aki a johanniták Szent Miklósnak szentelt pesti házát a mai Városház utca és Bárózy István utca sarka tájékára helyezi. A két török fürdőről *Evlia Cselebi* írt, a másodiknak a pontos helyét 1914-ben határozták meg (*Friedreich*). A város közepén levő nagy épületet *Károlyi*—*Wellmann* (143) említi, helyére vonatkozóan lásd *Nagy* Lajos (Pest város XVII. századvégi topográfiájának forrásai. TBM XIV. 1961. 177) megállapítását. A pesti határt és kialakulásának a folyamatát a Fővárosi Levéltárban levő XVIII. századi határperek iratai, illetve *Belitzky* János feldolgozása (Száz év a pesti határ életéből. 1663 tájától 1756 tájáig. TBM VI. 1938) alapján írtuk le. Az 1590. évi török összeírásnak, amely az Újfalut említi, a (*Káldy-Nagy* Gyula által készített) fordítása a Budapesti Történelmi Múzeumban található. Nyugati utazók leírásaiból néhányat régebben kiadott *Szamota*, újabban *Haraszti*—*Pethő*. Újabb ismertetésüket *Vörös* Károly tanulmánya tartalmazza (Törökvilág Pest-Budán nyugati utazók szemével. Budapest IV. 1966 november). A török alatti Pest városépítészeti állapotáról a *Fekete* Lajos 1944. évi szövegétől eltérő képet a *Nagy* Lajos idézett tanulmányában közölt térkép és adatok alapján adjuk. Óbudáról *Fekete* 1944-ben csak igen röviden és könyvének másik (Vallások és népek című) fejezetében írt. A mostani szöveg elsősorban *Gárdonyi* Albert tanulmányának adatain alapszik (Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság

alatt. TBM. V. 1936. 23—33). Buda és Pest török kori ábrázolásainak a katalógusát *Rózsa* György adta ki (Budapest régi látképei. Bp. 1963). A Dillich-féle metszetekről, illetőleg Óbuda eddig ismeretlen ábrázolásáról újabbban Wolfgang von *Stromer* írt (Die Belagerung von Ofen und die Einnahme von Pest durch Erzherzog Matthias und Feldmarschall Ruszwurm im Herbst 1602. Nach zeitgenössischen Schlachtenplänen. SüF XXIII. 1964. 116—131). Buda és Pest környékével Fekete Lajos 1944-ben nem foglalkozott. Erre a témára vonatkozólag a következő forrásokat és közléseket használtuk fel: *Belitzky* János már idézett tanulmányát, a Fővárosi Levéltárban őrzött pesti határperek iratait, a Pestmegyei Levéltárban őrzött 1697. és 1699. évi tanúkihallgatásokat, a Zichy Miklós által az óbudai apácák ellen indított határpert (1750. A Wattay család pomázi levéltárából. BTM), *Chobot* és *Szarka* munkáit, *Purjesz* István (A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében. LevK 1958. 173—200) és *Gárdonyi* Albert tanulmányát (Óbuda és környéke a középkorban. BudRég XIV. 1945. 587—588), valamint *Velics—Kammerer* defterkiadásait és *Fekete* Lajos Siyaqat-írás kiadását.

III. GAZDASÁGI ÉLET

A török kori Budapest gazdasági életéről Fekete Lajos 1944. évi kötetének „VII. Gazdasági élet” fejezete szól (221—256). Fekete ebben a fejezetben tárgyalta a török iparosokat, a mesterségeket, az építészetet, az ipari élet szerkezetének a kérdéseit, valamint a török kori kereskedelmet, árunemeket, az út- és utazási viszonyokat, az áruszállítást, a kereskedelemmel foglalkozókat: tőzséreket, kalmárokat, diákokat, a zsidó, a balkáni szláv és török kereskedőket. Ez a fejezet az újabb kutatások és adatközlések figyelembevételével és felhasználásával jelentős kiegészítésre és átdolgozásra szorult. A budai, pesti és óbudai nem mohamedán iparosokra vonatkozó adatok egyrészt *Fekete* Lajos közléséből valók (Buda, Pest és Óbuda polgári lakossága 1547-ben és 1580-ban. TBM VI. 1938), másrészt a budai szandzsák 1558. 1562. és 1590. évi adóösszeírásából (Istanbul, Basvekalet Arsivi, Tapu defterter No 314, 343, 511. OL Filmtár. *Káldy-Nagy* Gyula fordításai a BTM Budapest története gyűjteményében, 1—43). A török előtti korszakra vonatkozó adatokat *Kubinyi* András közli e kötet előző részében. Az 1552—1553. évi török iparosokra vonatkozó adatokat *Velics—Kammerer* (II. 120—123), a török vámnaplók adatait pedig *Fekete—Káldy-Nagy* közlése alapján adjuk. A nagykőrösi és kecskeméti ipari igények kielégítéséről *Hornyik* írt (II. 424), a levantei kereskedelemről pedig *Káldy-Nagy* Gyula (Adalékok a levantei kereskedelem XVII. sz. eleji történetéhez. Századok 1967. 138—147). A nyugat felé irányuló kereskedelemmel — elsősorban váci vonatkozásban — ugyancsak *Káldy-Nagy* Gyula foglalkozott (Statistikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560—1564-ben. Történeti Statistikai Évkönyv, 1965—66. Bp. 1968. 27—97). A budai török kereskedelemről korábban Fekete Lajos külön is írt (Ofener Kaufleute zur Zeit der Türkenherrschaft. Die Welt des Islams, 1941. 98—108, és Le commerce à Bude au temps des Turcs. Nouvelle Revue de Hongrie, 1936). A török kori mezőgazdaságról *Evlia Cselebiné* és Hans *Dernschwam* naplójában található hasznosítható adatok, valamint *Belitzky* János (i. m.), *Nagy* Lajos (Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században. TBM. XII. 1958), *Dvihally*, *Purjesz* István (i. m.) feldolgozásaiban. Fekete Lajos 1944. évi szövegét a kereskedelemről az általa és a *Káldy-Nagy* által kiadott budai vámnaplók adatainak, valamint a vámnaplókról írott tanulmányuk szövegének a felhasználásával átdolgoztuk. A vízivárosi árucarnokra vonatkozó adat *Bánrévy* György tanulmányából való [A budavári katonai szertár (Zeughaus) 1725—1901. TBM II. 1933], az épület alaprajza a Fővárosi Tanács tervtárában van. A nagymarosi főbíró levelét *Takáts* idézi (I. 149). A *Viczay* Judit vásárlásaira vonatkozó adatok a Nemzeti Múzeumi törzsanyagban (OL. 1627. No 42), a *bieskei* jobbágyok budai vásárlásaira és kereskedésére vonatkozó adatok a *Bathhány*-levéltár missiliseiben (OL) található. A vásárok időpontja a budai vámnaplókból határozható meg. A régészeti ásátások során előkerült éremleleteket *Huszár* Lajos ismertette (A budai várpalota ásátásainak éremleletei. BudRég XVII. 1956, XVIII. 1958). A török földesurakról *Fekete* Lajos írt (Török birtokrendszer a hódolt Magyarországon. Bp. 1940).

IV. TÁRSADALMI VISZONYOK ÉS TÁRSADALMI ÉLET

Buda és Pest török kori társadalmával Fekete Lajos 1944-ben megjelent könyvének „V. Vallások és népek” című fejezete foglalkozik (145—156). Ennek az összevonása a jelenlegi társadalmi fejezet első része, a második rész pedig az 1944. évi könyv „IX. Család és társadalom” című fejezetének (291—311) összevonásából keletkezett. A fejezet első részéhez *Fekete* Lajos fő forrásai a már idézett XVI. századi török összeírások (TBM VI. 1938. 116) és a defterek (*Velics—Kammerer*, II. 710, 729) voltak. Az olaszokról újabbban *Fekete* Lajos írt (Latinok a XVI. századi Budán. MNY 1961. 20—25). A török családi és társadalmi élet rajzát *Fekete* Lajos elsősorban *Evlia Cselebi*, *Dernschwam*, *Pecsevi* és *d’Ohsson* (Tableaux général de l’empire Ottoman. Paris, 1788—1824) adatai alapján adja. Vüzdüsi versét *Mészáros* Gyula adta ki (Győrvar viadaláról való ének és Budavár dicsérete. Századok, 1908. 398—400). *Fekete* Lajos az 1950-es évek végén két tanulmányban is foglalkozott a mohamedán (török) családi és mindennapi élettel (Egy vidéki török út otthona a XVI. században. MTATOK 1959. 87—106, Budapest élete a törökkorban. Magvető 1964/1. 312—327).

V. KÖZIGAZGATÁS, VÁROSIGAZGATÁS

Ez a fejezet Fekete Lajos 1944. évi kötete „VI. Közigazgatás” című fejezetének (170—220) a rövidítése. Fekete Lajos a mohamedán vallási jogot a *Multeká-ul-abhur* (Tengerek összefolyása) című törvénykönyv alapján foglalta össze, *Christian Daniel Beck* 1788-ban kiadott német fordítása (Allgemeine Schilderung des Ottomanischen Reiches) felhasználásával, a világi jogot pedig elsősorban — a könyvének jegyzeteiben magyar fordításban közölt — „budai, esztergomi, hatvani és nógrádi livák kánunja” alapján. A magyar közigazgatás fogalmainak továbbéléséről részletesebben *Fekete* Lajos írt (Az oszmánli-török nyelv hódoltságkori magyar jövevényszavai. MNY XXVI. 1930. 257—265). Az egyes népcsoportok vezetőire adatok a XVI. századi — már idézett — török összeírásokban található. Buda város 1685. évi római katolikus bírójáról és tanácsáról *Jankovich* Miklós írt (Buda város keresztény tanácsa a török hódoltság korában. TBM XIV. 1961. 147—159), a *Csonkatorony* rabjairól és a budai bírőról pedig *Auer* János, akinek 1663—1674 között készült naplóját *Lukinich* Imre adta ki (Bp. 1923). A rabokról újabb adatokat *Kubinyi* András közölt

(Rabok feliratai a budai Csonkatoronyban. BudRég XVIII. 1958. 519—525). A budai defterdárók, kádik, müftik, pasák névsorát *Fekete Lajos* közölte (Budapest története III. 211—218). A kádik működéséről ugyan- csak ő írt (Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába. Bp. 1926). A budai pasákról *Gévay Antal*nak 1841-ben Bécsben megjelent munkája még ma is helytálló. A budai pasák XVI. századi működésére vonatkozó fő forrásanyagot *Takáts Sándor*, *Eckhart Ferenc* és *Székfi Gyula* adta ki (A budai pasák magyarnyelvű levelezése. I. 1553—1589. Bp. 1915). A diplomáciai tárgyalásokról *Salamon Ferenc* (Két magyar diplomata a XVII. században. Pest, 1867), a követfogadásról *Jajczay János* (Császári követ fogadása Budán a török idők alatt, A Fővárosi Könyvtár egy vízfestményén. Fővárosi Könyvtár Évkönyve IV. 1934. 73—86), a budai és az isztanbuli kormányzat hasonlóságáról pedig *Fekete Lajos* (Párhuzam az isztanbuli és a budai török hivatali ügyvitel között. LevK XVIII—XIX. 1940—1941. 208—222) tanulmányainak adatai, eredményei szerepelnek az előadásban.

VI. EGYHÁZAK, ISKOLÁK, IRODALOM

A keresztény egyházakról *Fekete Lajos* 1944-ben megjelent könyvének „V. Vallások és népek” című fejezetében írt (156—164), a mohamedán egyházról, egyházi intézményekről, iskolákról, a török világi irodalomról pedig könyvének „VIII. Mohamedán vallási és szellemi élet” című fejezetében (257—290). Ez utóbbi fejezet csak erősen rövidítve kerül most közlésre, a keresztény egyházakról szóló részt pedig kiegészítettük az újabb kutatások eredményeivel és a régebbi feldolgozások, közlések hasznosítható adataival. A protestánsokról *Földvály A.* és *Földvály L.*, valamint *Révész*, a ferencesekről *Karácsonyi*, a XVII. század eleji pesti keresztényekről *Gárdonyi Albert* (Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság alatt. TBM V. 1936. 17—21), *Bartholomaeus János* pesti protestáns papról és *Derventa Máté* ferencesről pedig *Jankovich Miklós* írt (Buda város keresztény tanácsa a török hódoltság korában. TBM XIV. 1961. 151, 154). *Gábor* budai örmény kereskedőről és a pesti ferencesek utolsó évéről az adatokat *Károlyi—Wellmann* (142), valamint *Szabó Erzsébet* (A ferencendiek pesti XVII. századi temploma. Műemlékvédelem, 1969. 15—16) közli. A „bogohranimi grad” elnevezést *Dusan J. Popović* idézi (Szrbi u Budimu od 1690 do 1740. Beograd, 1952. 13). A zsidókról *Büchler* régebbi közlései után újabb adatok találhatóak a *MonLud V—XII.* kötetében (1959—69), a budai zsinagógáról pedig *Zolnay László* tanulmányában (Nagy jelentőségű feltáró munka a Vár lakónegyedében. Budapest, IV. 1966 április, 35—37). A Zsidóváros elnevezés 1627-től kezdve fordul elő a defterekben (*Velics—Kammerer*, II. 710). A Hunfalvy utcai zsidó temetőről *Scheiber Sándor* írt (Zsidó sírkövek Budáról a török hódoltság korából BudRég XVIII. 1958, 501—518). A budai mohamedán egyházzal és az iskolákkal *Fekete Lajos* már 1941-ben foglalkozott (Mohamedán vallási és szellemi élet a törökkori Budán. TBM IX. 1941, 119—141). A Gülbaba-tekkéről *Schoen Arnold* (Gül Baba türbéje, MMűv 1936. 178—180) és *Gerő Győző* írt (Buda török műemlékei, Bp. 1957, 13—18), újabb adatokat *Fekete Lajos* közölt (Gül-Baba et la Bektasi Derk'ha de Buda, ActaOrHung 1955, 1—18).

VIII. BUDA VISSZAFOGLALÁSA

Fekete Lajos 1944-ben megjelent könyvének II. fejezete („Az Iszlám védőgátja”) második felében tárgyalta Buda 1684. és 1686. évi ostromait és a város visszafoglalását (49—67), 1944. évi szövegének összevonásakor azonban ezzel a témával nem foglalkozott. A két ostrom és a visszafoglalás történetének legalaposabb feldolgozása *Károlyi Árpád* munkája (Buda és Pest visszavívása 1686-ban, Bp. 1886), amelynek második kiadása 1936-ban a felszabadulás 250 éves évfordulójára jelent meg, *Wellmann Imre* átdolgozásában. Ez a kiadás figyelembe vette az 1886—1936 között ezekre az eseményekre vonatkozó összes újonnan megjelent közléseket, kutatási eredményeket. *Károlyi—Wellmann* után az ostromok történetéhez új adatokat közölt *Iványi Béla* (Adalékok Buda és Pest 1684. és 1686. évi ostromához. TBM X. 1943, 119—162), valamint — a védelmi rendszerrel — *Florio Banfi* (Buda és Pest erődítményei, TBM V, 1936). Mindezekhez *Fekete Lajos* 1944-ben megjelent könyve elsősorban *Szilahtár* adatainak az értékesítésével járult hozzá. A harcászati és hadászati erőviszonyok megváltozásával *Perjés Géza* foglalkozott (Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései 1356—1699. HK 1966, 826—827., 1967, 339—372). A visszafoglalás európai visszhangjáról *Kelényi B. Ottó* (Buda és Pest 1686. évi visszafoglalásának egykorú irodalma. 1683—1718. A Fővárosi Könyvtár Évkönyve V. 1935, 37—224, A török Buda a keresztény Nyugat közvéleményében TBM V. 1963, 34—101) írt, az ostromábrázolásokról pedig *Borbély Andor* (Kézírtas ábrázolások Buda visszafoglalásáról TBM V, 1936), *Kelényi B. Ottó* (Buda és Pest grafikus ábrázolásai a visszafoglalás korában 1683—1718. Fővárosi Könyvtár Évkönyve VI. 1936, 41—122), valamint *Rózsa György* (Budapest régi látképei, Bp. 1963). Buda 1686-iki visszavételének emlékérméit *Gohl Ödön* ismertette (Budapest emlékérméi, BudRég VI. 1899, 37—108, VII, 1900, 115—162, IX. 1906, 171—202).

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

ISBN 963 05 4394 X

CITERIO
Regni

A.

B.

PEST.

Danubius

A. Propugnaculum novum. B. Arx et Palatium Regium. C. T.
F. Genus Hominum apud Turcas Barbarum, ac temerarium
piumis in ipsa capitis carne infertis quo truculentiores appo
Communicavit Geor'